

720
ВЛ. СТ. РЕЙМОНТ.

МУЖИКИ.

Сучасна повість.

Авторизований переклад із польського
М. ПАВЛИКА

II.

З И М А

ЛЬВІВ 1909.

Накладом Редакції „Діла“.

З друкарні Івана Айхельберґера і Сп. Ринок ч. 10. (дім „Просьвіти“).

130
ВЛ. СТ. РЕЙМОНТ.

МУЖИКИ

Сучасна повість.

Авторизований переклад із польського
М. ПАВЛИКА.

II.

ЗИМА

Л Ї В І В, 1909.

Накладом редакції „Діла“.

З „Народної Друкарні“, вул. Ліндого ч. 9.

I.

Надходила зима...

... іще боролася з осінню та порикуючи товкла ся по синих далечинах, мов та звіврюка люта й голодна, що не знати було коли переможе та скочить і студеними зубищами в'їсть ся в сьвіт...

... іще часом терусив сніг невидний, рудавий — осінний сніг...

... іще приходили дні остовпілі, хорістю сині, тужні, стогнучі, заропілі та геть-то заводом перейняті та ледовим сьвітлом мершачі — дні трупячі, що птаство з криком утікало в гаї, трівожніше булькотіли води та котили ся лїниво мов би страхом істуглі, земля трясла ся, а всяка твар підводила чутливі, страхливі очі на північ — у незглиблену затопу хмар...

... іще ночі були осінні; осліплі, глухі, закрутні та повні стріпїтя мрак і поблисків зьвізд померлих — розігнїлі ночі тремтячої мовчанки, пройнятої здавленим криком тривоги; повні зітхань болїзних, сїпань, раптових тишин, витя собак, торгань мерзнучої деревини, жалїбних голосів птаства шукаючого захисту, лячних покликів пусток і роздорож ісчезлих у темряві, лопотів якихось летїв, тїний підсїлих під стїнами закоценїлих хат, повзучих гукань, появ страхїтних, накликувань нерозізнаних, мамлянь страшенних, пронизуючих стогнів...

... іще часом, на заході, з мрачних піль оловястого неба, вилуплювало ся червоне, величезне сонце тай падало важко, мов калка розтопленого заліза, з котрої бухали криваві кипятки та били дими смолясті, чорні, попруговані горячими стовпами, що ввесь сьвіт ставав у відблисках і пожежі...

І довго, довго, в ніч догасали та стигли на небі криваві підпали, аж люде казали :

— Зима росте тай на лихих вихрах приїде.

І росла зима, росла що день, що година, що те млі-око.

Тай прийшла.

А найшвидше прилетіли заповідні витя.

Якось зараз по сьв. Варварі, патронці доброї смерти, тихого, вмілого ранку, впали перші короткі, тріпотливі вітри тай облетіли землю зо скавулінем, мов ті собаки нюхтячі сліду, гризли загони, гаркали в корчах, пошматували сніги, потермосали сади, попримітали хвостами дороги, виваляли ся по водах і мовчки ввірвали де-де-де щось зо старших стріх і загорож, тай стали завивати ся та зо скавулінем тікати на гаї — а по них, зараз над-вечір, почали висувати ся з сумерків довгі, свистучі та мов би колючі язичищі вихрів.

Віяли всю ніч, а так то скавуліли в полях, як те стадо зголоднілих вовків; а гуляли ретельно, бо ранком земля вже видніла ся з під витоптаних і витертих снігів, лише десь-не-десь по задолинах і борознах біліли пошматовані плоти, а загони сьвітили голицями*), дороги лежали за-костенілі та перемерзлі, мороз же в'їдав ся гострими зубищами в землю, що дзвонила як залізо — але скоро день настав, утекли погавкуючи, поховали ся по лісах і притаївши ся диготіли скоком пругим, лихим.

*) Голими горбами.

А небо почало заволікати ся чим раз то мрачніше; хмари вилазили з усіх ям, піднимали чудернацькі голови, протягали здавлені тулуби, розвихрювали сиві гриви, зеленавими зубищами блискали тай ішли цілим стадом — грізною, мрачною та мовчучою глотою валили ся на небо; — йшли від півночи чорні, величезні гори, стріпаті, подерті, спялені, росохаті ніби купи гаїв потрощених, перерваних глибокими западнями, засипаних зеленими лавицями ледів, а перли ся на перед із дикою міцю, з глухим пошумом; — від заходу, зза гаїв чорних непорушних висували ся поволи сині, набрезклі звали, проблискуючі де-не-де гей вогнем, а йшли одна за другою, рядом безконечним, тягом чим раз більшим, гей ті ключі величезних птиць; від сходу-ж виволікали ся хмари плоскі, зруділі, передвічні, переропілі, погані ніби ті мерші перегнилі тай окривавлені; бай від полудня йшли, лише що вивітрілі, червоняві, похожі на баюри й трясавиці торфові, а повні пругів і звалищ синих, повні плям і рійок страшних — гейби повні тих кищачих червяків; та ще й з гори, мовби з вигаслого сонця, спадали клочєм грузьким, ба сипали ся крашені мов ті стигнучі жужлі — а всі йшли на себе, стовбурили ся в величезні гори та зальляли небо чорним, лячним кипятком болота та попелу...

Сьвіт раптом почорнів, тишина вчинила ся глуха, пригасли сьвітлощі, сині очі від помліли, все мов би задеревіло тай стало зачудоване з при-тавним віддихом, ляк війнув по землі, мороз прой-мав кости, страх схопив за горла, душі впали в порошок, холодний переляк залопотів над усяким сотворінем — видко було як заяць летів селом із розвіяною шерстю, ба ворони з криком пройма-вим улїтали в стодоли або й у сїни, собаки вили по приспах як божевільні, люде хильцем утікали до хат, а над ставом бігала слїпа кобила з остан-ком воза, товкла ся до плотів, до деревини тай з диким вереском шукала стайні.

Темрява розливалася мутна, душна: хмари впадали чим раз низше, звалювалися з лісів розклекотаних гушавиною туманів та котилися збурені, розгукані, страшні — вдарили на село та й зальляли все ледоватою, грузькою мракою; — коли се, небо передерлося на середині та й заясніло синявогей зеркала криничне, свист гострий пройняв темряви, мраки збилися раптом, а з розпукненої челюсти люнув перший вихор, а за ним уже летів другий, десятый, сотий!

Вили вже стадами, льлялися з того горла мов ріки нічим нездержані, рвалися гей з ланцюгів та розскавулілою, скаженою тічною били в хмари, кидалися на темряви та й розвалювали їх до дна, прожирали наскрізь і розмітали гей ту струпішілу соломую.

Вереск пішов по сьвіті, закрут, шуми, свисти, курява.

Хмари, потоптані гострими копитами вихрів, утікали немов хильцем на гаї та ліси, небо протиралося, днина знов засьвітила оловяними очима, всяка твар відітхнула з пільгою.

Та вихри вили все, мало не цілий тиждень, без ніякого попуску ні перестанку. Дни, то там іще яко-так чоловік видержати видержав, бо то лиш ті велися на сьвіт, кого потреба гнала, другі-ж по хатах сиділи та кінця визирали, але ночі були невидержні, а прийшли акурат ясні, роззвізжені та горою тихі, лиш на землі вихора справляла чортівське весіле, мов би зразу сто хлопів повісилося, що й заснути було годі: йшли таки ріки, трясоти, лопоти та гуркоти, мов би тисячі порожніх возів і в найбільшій розгоні переїжджало по груді та ті дудніня, від яких земля дрожала, та ті гукання Бог знає чий, ті верески, ті витя!

Хати тріщали, бо раз-у-раз вихора перла плечима стіни, товклася в вугли, підважувала

стріхи, за підвалини брала ся, в двері товкла немов би лобом, що не одні пустили, шиби вибивала, аж треба було серед ночі вставати та притикати подушками, бо дерла ся в середину з квітком, як та влазлива свиня, та так то пражила лютю що люде під перинами а костеніли!

Що нарід натерпів ся за ті дни та ночі, то й не вповісти!

А що шкід наробила, то й не счислити: повалила плоти, повидирала пошитя, у війта майже нову шопу перевернула, Барткови Козлови взяла дах зі стодоли тай понесла в поля на доброго пів гона, Вінцьоркам комен ізвалила, у млині вирвала кусень даху з драниць, а що втрат менших! що деревини виломила в садах і гаях! На великій дорозі вирвала щось зо двайцять топіль, що впали в-поперек гей ті трупи люто повбивані тай обдерті.

В ті війливі та верескливі дни Липці були гей би вмерлі; вихори гуляли по дорогах із такою міцю, що хто лиш визиркнув із хати, зараз його хапала за лоб і валила, де попало — в рови, до дерева, на плоти кидала, ба навіть Яська Пшевротного звіяла з моста в став, що ледви парубок вилабудав ся, тай дула раз-у-раз, сипала піском і несла галузе, вершки, сніпки з дахів, часом і верх меншенький; що летіли в куряві гей ті птиці розгонювані тай товкли ся в стіни, в сьвіт перли!

Найстарші люде не тямили таких сварлизих та влазливих вітрів.

Отже товпили ся по задимлених хаґах тай сварили ся зі скуки чимало, бо тяжко було носа показати за вугол, тільки, що більше нетерплячі жінки перебирали ся раз-у-раз хильцем попід плоти, ніби то з куделею до кум, а головно аби помолоти язиками та понарікати; хлопи-ж молотили завзято, з поза припертих стодільних воріт били

ціпи від ранку до пізнього вечера, мороз обварив збіже, то лекше лущило ся, а лиш над-вечір, коли вихора трохи попускала, не один парубок перекрадав ся з чверткою якою до коршми.

А вихри все однако віяли тай тисли морозом чим раз то дужше, що вже від того віяня по-замерзали річки й потоки, багна стугли, став навіть укрит ся прозорим, майже синим льодом, тільки, що лиш коло моста, де глибше було, вода ще бурила ся та не давала ся, але береги лежали вже сковані міцно, що треба було кідки вирубувати для водопоїв.

Аж перед самою сьв. Луцією прийшла відміна.

Мороз попустив і потепліло трохи, вихри мов би здихали, бо лиш уряди-годи провіяли сьвіт, але вже м'якші тай не такі сварливі, небо-ж вирівняло ся мов те поле збороноване та вкрите величезною сивою, згрібною плахтою, тай так низько спустило ся, мов би на придорожних тополях оперло ся. Але сумно було, сіро та глухо.

А скоро лише передзвонили на полудне, смеркало ся трохи тай почав іти сніг великими пластами, а сипав густий, бо незабаром обліпив усі дерева тай пригорбини.

Ніч ізробила ся швидше, але сніг не переставав, сипав чим раз густіше, трохи сухіший а сипкий, і так уже всю ніч падав.

У зорініє було вже снігу на добрі три пяди, геть-то прикрив кожухом землю та застелив цілий сьвіт синявими білощами, а летів усе, без перестанку.

Така тишина впала на землю, що ні один подув не задрожав, ні один звук не продирав ся крізь ті спливаючі пухи, нічо, замовкло все, заглухло, заніміло, мов перед чудом стало та прихилене трохи заслухало ся врочисто в тім тихім леті, в тій білоті мертвій, роздрожаній та падаючій раз-у-раз.

Білява тьма чинила ся, росла, ставала; білий, михтячий, пречистий блиск сипав ся мов та вовна найбільша, наймякша, найпишніша, сипав ся гушавиною нечисленною мов та замерзла посвіта, немов би всі звіздрні сьвітлощі скріпли в иней та втерті летом піднебесним на порох — сьвіт засипали — вкрили ся швидко гаї, пропали поля, що й оком не схопити, счезли дороги, розтопило ся все село тай потало в ті білощі, в той осліплий туман, а врешті не було вже для очий нічо видко, лиш ті смуги сніжного пороху, спливаючого так тихо, так рівно, так солодко, як той вишневий цьвіт місячної ночі.

На три ступні не розізнав хати, ні дерева, ні плота, ні чиеї стати, лиш голоси людські літали в тій білині гей ослаблі мотилі, та блудом, бо не знать відки пливучі, тай куди—а чим раз то слабше тріпотали ся, чим раз тихіше...

І так сипало два дни й дві ночі, що врешті засипало хати, котрі піднимали ся гей ті копиці бухаючі грузькими кобтунами димів, дороги зрівнали ся з полями, сади були повні по вруби плотів, став цілком ісчез під навалою, біла рівня, необсяжна, холодна, непроглядна, пухка та чудова вкрила землю, а сніг усе падав, лише що чим раз сухіший та рідкіший, бо ночами пролигати ся звіздрні михтіня, а в днину синіло небо де-не-де крізь ті політуючі білі волокна, тай повітре ставало слухливіше, голоси дерли ся крізь гушавину гостро, шпарко, гукливо. Село мов би пробудило ся, хто-не-хто виїзджав саньми, але вертав ся швидко, бо дороги були непроїздрні; де-не-де перекопували стежки між хатами, відвалювали сніги з перед дверей, відчиняли на розтвір обори, радощі пронизували всіх, а вже діти, то каженіли з утіхи, собаки погавкували скрізь, полизували сніги та вганяли спільно з хлопцями, закишіло на дорогах, верески зняли ся в оплітках, кричали та били ся сніговими кульками, та качали ся в мягкому, пухкому снігу та хвилі страшенні зливали

та гринджолами тягали ся, так що ті їх верески втішні та перегони заповнили все село, аж Рох перестав навчати тої днини, бо не міг нікого вдержати коло лементаря.

Щось, бачу, третої днини, смерком, сніг перестав іти, терусило ще часом, але так як би хто міх із муки вибивав над сьвітом, що й значно не було, та небо хмарило ся, ворони товкли ся коло домів і сідали по дорогах, а ніч затягала ся беззвідна, оловяна, тими снігами змраченими розбілена, тай така тиха, заціпла та мертва, гей би зовсім усякої сили збавлена.

— Хоть би й той найлекший вітрець, а закурки будуть, — шелнув рано, другого дня, старий Билиця, визиравши крізь віконце.

— Та най будуть, усе мені одно! — воркнув Антек, піднімаючи ся з постелі.

Ганка зажгла вогонь під коменом і визирнула перед сіни, ще за-годі було, когуги піяли по селі, смерк лежав іще грубий, гей би хто вапно змішав на половину з саджею та притряс сьвіт, що не розізнав ні деревини, ні хат, ні далечини, лише на сході тліли зорі ніби спопелілий підпал, а на землі лежала глибока тишина тай гострий холод віяв.

У хаті те-ж була пронизуюча студінь, вохка тай так імлива, що Ганка взула деревляні виступці на босі ноги, під коменом ледви тліло, бо сьвіжий яловець лише тріщав та курив ся, аж Ганка наколола скилок із якоїсь дошки тай соломи повтикала, що врешті галузе ймило ся поломіню тай розсьвітило трохи.

— Налетіло його тільки, що й на всю зиму стане! — забалакав знов старий, прохухуючи шибку, оброслу зеленавим, грубим ледом, аби в сьвіт поглянути.

Старший хлопчик, котрому вже було на четвертий рік, почав хлипати в л'жку, а з другого боку дому, з мешканя Стахів, чути було

гострі голоси сварки, нарікань і верески діточі та гриманє дверми.

— Веронка своїм отчешем починає днину! — шепнув кепкуючи Антек, обкручуючи ноги нагрітими перед коменом онучами.

— Привчила ся трайдикувати, тай трайдикує, хоть і не треба; але то не зі злости, ні... — вигикав тихо старий.

— Розуміє ся — дітищі те-ж товче не зі злости? — або Стахови не дасть доброго слова, лиш усе гуру-буру, як на того пса, то певне з доброти? — говорила Ганка, приклякаючи до колиски, аби дати цицьки молодшому, котрий те-ж поплакував тай ніжками гріб.

— Кілько? — три неділі, як у вас сидимо в хаті, а й днини одної бути не було без вересків, та бійки, та тої сварки! Собака, не жінка! А Стахо нездара тай дозволяє собі кіле тесати на голові, робить як віл, а гірше має від собаки.

Старий поглянув боязко, хотів навіть щось ісказати в обороні, коли се двері відчинили ся від сінний і Стахо всунув голову з ціпом на плечи.

— Антек, хочеш іти молотити? Органістий сказав, аби-м собі дібрав кого до ячменю, а сухий і добре, лехко обтріскує ся... — набивав ся мені Филип, але, як хочеш... то вже-ж зароби собі...

— Біг заплать, возьміть Филипа, я в органістого заробляти не буду.

— Твоя воля. Господу Богу хвала!

Ганка аж ісхопила ся на відповідь Анткову, але зарзз нахилила ся тай сховала голову в колиску, аби сліз не показати та тої турботи!

„Якже, така зима, така лють, така біда, що живють лише картофлею з сілю, гроша одного нема, а він робити не хоче! Днинськи сидить у хаті, папіроси курить і думає! — або знов літає по сьвіті, як той дурень, за вітром хиба! Мій Боже,

мій Боже! йойкала болізно. Вже навіть Янкель не хоче боргувати, корову прийде ся продати, що-ж, упер ся тай продасть, а за роботу не возьме ся.. Воно то правда, що йому ніяково на зарібки йти, маркітно, але що діяти, що? — Коби то вона хлопом була, мій Боже, не жалувала би кігтів, хоть би й по лікті руки зробила, аби лиш корови не продати, аби лиш весни діждати, зиму видержати... Але що я пораджу, бідна, що?... Розскрипіла ся їй душа так, що ради собі дати не могла.

Взяла ся до того звичайного, щоденного обходу, а крадькома позирала на чоловіка, котрий сидів перед коменом, обвив у полу кожуха старшого хлопчика тай теплив йому ніжки долонею нагріваною, дивив ся мрачно в вогонь і зітхав; старий під вікном оббирав картофлю.

Мовчанка прикра, трівожна, пересичена тавними жалями, сповенена давлячим почутєм нужди, мотала ся між ними. Не позирали собі в очі, не промовляли, слова стоягли в журбах, усьміхи згасли, в очах поблискували здавлювані постріки, а в блідих нужденних лицях видко було горе, жалі снували ся, та враз і горда, зелізна невступчивість. Минуло вже три тижні від прогнання з батькової хати, і тільки днів довгих, тільки ночей, а не забули обов нічого, не переболіли кривди, ані стямили ся з завзятя — так міцно чули, мов би воно стало ся в отсе млі-око.

Вогонь тріщав весело, тепло розливалось по хаті, аж лід на шибках топив ся, тай ті смуги снігу навіяного в шпари таяли під підвалинами, а глиняна підлога потила ся тай обпливала росою.

— Прийдуть ті Жиди? — запитала ся на решті.

— Кажали, що прийдуть.

І знов ні слова більше. Якже, котре-ж мало сказати перше тай що? — Ганка?... коли бояла ся рота розтворити, аби ті жалі, набрані в серці, не люнули з неї хоть би й мимохіть! — Ні, тайла все в собі тай здержувала, як могла. Антек? що-ж

мав казати? — що йому зле? і без того звісно, а до приятельства не був ніколи скорий і до балячки хоть би й з жінкою своєю, охоти не мав! Якже тут і говорити, коли душу пережирала на-нависть, коли за кожною згадкою, серце йому корчило ся з болю а кігті розчепірювали ся текою злістю, що хоть би на все село, а готов був кинути ся!

Вже не носив солодких споминів про Ягну, мов би і ніколи не милував, мов би не брав у ті самі руки, котрими тепер готов був її роздирати. Але жалю на неї не мав.

„Жінка декотра, то як та собака розволочена, піде за кождим, хто лиш більшим окраїцем принадить, або й буком погрозить“. — Думаи про неї, та не часто, бо йому счезала в памято під навалою кривавих, живих і болочних ураз дд батька. Старий був винен, батько був тим кривцником, тим гаком, що вбив ся в само серце, тай болів тим раз гостріше, через него се все через него!

Тай збирав, згортав у себе все лихо, всі кривди, які зазнав, і переповідав їх як той отчешаш забутий! Рожанець се був болючий та впо-разливий, але його собі переволік крізь серце, аби ще лїпше зятямити!

За свою біду не дбав, хлоп дужий, то аби мав дах над головою, більше йому не треба, про діти най жінка дбає, але сама чиста кривда його пекла як вогонь і росла все, розростала ся в нїм гей жалюча кропива! Бо й якже, ще лише три неділі, а вже все село відвернуло ся від него, мов би його не знали, мов би приبلуда був зо сьвіта, обминали його як заповітреного, ніхто не промовив, у хату не заглянув, не пожалував, доброго слова не дав — а як на того розбишаку позирали!

Нї, то ні, впрошувати ся не буде, але й по закутках ховати ся не буде, ані вступати ся нікому з дороги. Коли на злість, то на злість! Але

за що се все? Що? батьком побив ся? Хиба-ж се перший раз у селі! Хиба-ж то Юзек Вахнік не бє ся що кілька день?... Хиба-ж то Стахо Плошка не перєзалив ногу своєму? а ніхто їм марчого слова не сказав, лиш його маловажать, бо на ко-го Господь Бг, на того й усі сьвяті. Старого се робота, старого, але заплачено мати ме за все, заплачено.

Лише дихав пімстою та гадкою про неї, а ввесь той час був у горячці й нетямі: до роботи не брав ся, про біду не гадав, у завтра не дивив ся, лише по тих тяжких мукх качав ся та дер ся в собі. Нєраз у ночі схплював ся з постелі тай летів на село, блукав по дорогах, у потемки ховав ся тай мріяв пімсту люту, присягав, що не дарує свого.

Сніданок із'їли мовчки, а він усе сидів мов сич, та пережовував ті спомини, мов бодяк колючий та гіркий.

Днина вже порядна зробила ся, ватра пригасла, а крізь відморожені трохи шибки било біляве, холодче сьвітло снігів; ледові, сумні зорі розтрясали ся по закутках тай обголювали хату, що стала в усій нужді.

Мій Боже, Боринова хата двором видавала ся при цім бурдею; що хата, навіть обора батькова спосібніща була для людей! Се хлів перегнилий, не дім; нула струпішілих стовпців, мерви та гнилого сьмітя. Ні одної дошки на землі, глиняна підлога повна вибоїн, болота примерзлого та втопаного сьмітя, що аби лиш відогріло від комена, то воня була гірша, ніж із гноївки, а з тої трясавиці здвигали ся стіни звірені, струпішілі, перегнїлі, що вохкість текла по них, а в закутинах мороз тряс сивою бородою, стіни повні дїр позапиханих глиною а місцями солома з гноєм! А низька стеля висїла мов те старе подерте сито, що соломи спавутиненої більше в нїй було ніж дощок. Одна посудина та начинє, що щось-не-щось укривали ту нужду, та тих пару

святих образів на стінах, а жердка з розвішеною вгортиною та скриня заступали хворостяну перегородку, за котрою містили ся корови.

Ганка, хоть і поволи а швидко обійшла господарство; розуміє ся, не багато того було: корова, яловиця, поросля, гусий пару та курок, от і вся парада, тай усе богатство. Вдягла хлопчиків, що швидко полізли в сні забавити ся з Верончиними дітьми, тай хутко крики та верески йшли відти, а сама прибирала ся трохи, бо купці приїти мали тай на село треба було йти.

Власне хотіла з чоловіком порадити ся та щось не-щось побалакати наперед за ту продаж, але не сьміла зачати, бо Антек усе сидів перед вигаслим коменом, задивлений десь то, мрачний, аж і страх облетів.

— Що йому? Скинула деревляні виступці, аби лиш його не юшити галасом, але чим раз частіше позирала на него з тривожною чулістю та неспокоєм.

— Тяжше йому, бо не такий як інші, тяжше — гадала тай страшенно захотіло ся їй промовити, запитати ся, пожалувати його, вже стояла з боку, вже мала те добре слово в серці зворушенім — але не сьміла. Тай як тут було сказати, коли на неї не вважає, мов би зовсім не бачив нічого коло себе! Зітхнула болізно; не легко їй було на душі, ні — не солодоші чула в серці медові, а той гіркий полин! Мій Сусе, инакше мають інші, хоть би й ті комірниці, а ліпше! — А тут на її голові все лежить, жури ся, забігай, старієлю за все май, клопочи ся, а ні заговорити до кого, ні перед ким вижалувати ся! Най би на неї накричав, най би навіть і вибив, знала би, що в хаті хлоп чутливий, не колода. А той нічо', иноді буркне як лиха собака, або й погляне, що гей би хто морозом обільяв душу — ані промовити до него, ані приступити з тим щирим серцем, як то звичайчо буває в подружю, або й у приятельстві. Гале, скажеш що, пожалуєш ся,

розуміє ся! Що йому жінщина, що жінка — тільки, аби хати пильнувала, їсти зварила та дітищі сокотила. Або то дбає про що? або то коли приголубить, попестить, добрістю приневолить, пригорне міцно, розмовить ся? Не дбає він за се все, ні! лиш раз-у-раз думанем горі носить ся, як чужий поводить ся, що й не знає, що коло него діє ся! А ти, чоловіче, сама бери все на свою голову, сама терпи, розщибай ся, жури ся та ще тобі й тим добрим словом не відплатять!...

Не могла вже здержати болісної затопи жалю, ні сліз, утікла д' коровам, за перегорідку, сперла ся на жолоб і тихо хлипала, а коли красуля почала сопіти та лизати її по голові та плечах, бухнула голосною скаргою:

— І тебе не стане, худібко, і тебе... прийдуть сюди зараз... історгують... воловід тобі за роги покладуть... поведуть... у сьвіт тебе поведуть, кормителько наша... в увесь сьвіт!... — шептала, вбіймаючи її за шию та тулячи розболілу душу до того чутливого сотворіння. Не здержувала йойків, ні плачу, бо вставав у ній напрасний, міцний бунт. Ні, так бути не може довше! корову продадуть, їсти нема що, а він сидить, роботи не шукає, до молоченя хоть і просять, не йде, а хоть би й той золотий і грошів двацять заробив на день, на сіль було би, на омасту, коли вже й тої капки молока не стане!

Вернула ся в хату.

— Антку — сказала гостро, сьміливо, готова все виговорити.

Підвів на неї тихі, зачервонілі очі тай так поглянув сумно й жалібно, що душа їй задеревіла з переляку, відійшов її гнів а серце застукало змилюванєм...

— Ти казав, аби прийшли по корову? — вповіла тихо тай чудно мяко.

— Певно вже йдуть, бо там на дорозі щось собаки гавкають...

— Ні, то в Сікоровім обійстю погавкують,—
уповіла, визирнувши.

— Перед полуднем обіцяли ся, то лиш їх не
видко.

— А чи то мусимо продати, га ?

— Якже, гроша треба, паші также для двох
не стане... мусимо, Ганусь, що-ж пораджу... шко-
да корови... розуміє ся... але хто не має гроша,
не вмочає й носа... — говорив тихо та з такою
добрістю, що Ганці стояла душа а серце стало
тріпотати ся радістю та надією; дивила ся йому
в очи, як та собака вірна та слухлива, що вже в
те млі-око не жалувала корови ані нічого. Лише
позирала пильно, без горя в те лице любе, тай
вогонь ішов крізь серце та розгрівав її добро-
тою та розчуленєм.

— Розуміє ся, що треба. Яловиця лишить
ся, втелить ся якось у середопіствє, то ще тої
капки молока дочекаємо ся — повторила, аби
лише він говорив далі.

— А як би не стало паші, то докупить ся.

— Хаба вівсянки, бо житної стане до весни.
Тату, відваліть-ко яму, треба подивити ся чи
картофля не провіяна.

— Сидіть, за тяжка для вас робота, я від-
копаю.

Підвів ся, зняв кожух, узяв лопату тай вий-
шов перед хату.

Снігу було майже рівно з дахом, бо хата
стояла на продуві, майже за селом, із добрий гін
від дороги, тай не захищена ні плотом, ні садом,
кілька диких, покручених черешень росло перед
вікнами, але так були засипані, що лиш галузе
висувало ся зо снігу, мов ті пальці слабістю по-
скручував. З перед вікон, то там-о старий ще до
дня сніг перекопав, але яму з картофлею так за-
візало, що ані ї було розізнати з-під снігів.

Антек узяв ся гостро за роботу, бо снігу
було в хлопа, та хоть і сьвіжий, улежав ся вже
тай стуг денещо, що треба його було кроїти

в цегли ; тай упрів несогірше, поки відвалив, але радо робив і був доброї гадки, бо раз-у-раз кидав кульками в діти, барашкуючі перед порогом, лиш иноді, коли йому нагадувало ся давне горе, мліли йому руки, переставав робити, спирав ся плечима в стіну тай ніс очима по сьвіті. Зітхав і знов блукав душею, гей та вівця загублена темної ночі. А день був хмарнавий, сіравий, а пробілене небо висіло низько, сніги розстелювали ся грубим, пухким кожухом і лежали, як оком засяг, синявою тай оглухлою, мертвою рівниною ; ирачне та пройняте стуглим инеем повітре вкриваю ввесь сьвіт ніби пряжа ; а що хата Билиці була немов на горбочку, то село видніло ся гей на долоні, ряди копиць або й тих купин снігових сиділи побіч себе тай вели ся подовгуватим вінце до коло засипаного ставу, ані зуздрів де хати цілої, всі счезли під снігом, лише десь-не-десь чорніли стіни stodіл, вили ся руді торфові дими, та сіріла деревина сволоками сніговими, лише голоси жваво чули ся в тих білощах, летіли з кінця в кінець села, та монотонний лопіт ціпів дуднів глухо, мов би з під землі. Дороги лежали пусті й засипані, а на засніжених полях ані жива душа не михтіла, нічо' лиш та величезна пустиня біла та мертва, застигла в снігах. Омрачені далечини так топили ся, що й не розізнати було неба від землі, одні ліси синіли трохи з більм, мов би там хмара висіла.

Але Антек не довго блукав по сніговій пустині, навернув знов очі на село, за батьковою хатою гонив, але не встиг і подумати, бо Ганка влізла в яму тай відти бинчала :

— Не перемерзла ! Вахнікам так вітри вморозили, що з пів ями мусіли свиньми спасти, а ніша здорова !

— Та боле. Виліжай-ко, видить ми ся, що йдуть Жиди ! Треба корову вивести перед хату !

— А вже-ж, що Жиди а не хто инший, а вже-ж, що ті заповітрені ! — закликала сердито.

Тай справді, від коршми, доріжкою геть засипаною та ледви що позначеною Стаховими деревляниками, копали ся два Жиди ; розуміє ся, що собаки майже з пів села гнали за ними з великою втіхою та гайканєм, а так завзято добирали ся до них, аж Антек вийшов на-зустріть і вбронив.

— Як ся маєте, но ? Спізнили-сьмо ся, бо такі сніги ! ані перейти, ані переїхати, знаєте ? — А в лісі то вже шарварком перекопують дорогу !

Нічо' не обізвав ся на їх говірку, лише в хату повів, аби трохи розігріли ся.

Ганка-ж витерла корові загноєні боки, віддоїла молоко, що їй там від ранку назбирало ся тай перевела через хату на двір. Корова спирала ся, йшла нерадо а переступивши поріг витягала писок, нюхала, ба сніг почала злизувати, аж ні відси ні відти заричала протяжно, тихо та жалібно тай так ірвала ся з воловода, що ледви і старий удержав.

Ганка вже не могла сего витерпіти, жаль її пройняв лютий і такий діймавий, аж бухнула плачем, а за нею й діти, чіпаючи ся маминої запаски, вдарили в крик і плач. — Анткови те-ж не було весело, ні, лише зуби сціпив, опер ся в стіну тай дивив ся на ворони, що злетіли ся на розгребений з над ями сніг, а покупці шваркотіли між собою та стали корову мацяти тай обзирати з усіх боків.

Розуміє ся, що Анткам ізробило ся в серцях гей на похороні, аж відвертали ся від худібки, що марно сіпала ся на привязи, марно викручувала до господарів вибалушені та перелякані очі, марно порикувала глухо.

— Сусе !... Чи на те-ж я тебе, коровко, пєсла, чи на те забігала, чи на те старівлю за тебе мала... аби тебе на заріз повели... на загибілы!.. —

заходила Ганка, товчучи головою в стіну, а діти також в плаксивий втор били.

Але марні заводи та плачі, марні, бо мусу, чоловіче, не перепреш, долі не переможеш, ані того, що бути має..

— Що хочете? — запитав ся нарешті старший, сивий Жид.

— Триста золотих.

— Триста золотих, за цю здохлятину! Ви, Антек, хорі, чи що?

— Ти мені від здохлятин на неї не пискуй, аби-сь чого не вбірвав! Бач його, корова молода, на пятий рік ледви йде, випасена!.. — верещала Ганка.

— Ша.. ша.. в торгівли гніву нема за те слово.. береє трицять рублів?

— Я сказав своє!

— Тай я кажу своє, трицять один... но, трицять один і пів... но, трицять і два — дайте руку... но, трицять і два й пів... згода!

— Сказав-єм.

— Остатнє слово, трицять і три! Ні, то ні! — сказав флегматично молодший тай оглядав ся за своєю палицею, а старший заціпав халат.

— За тільченну корову... таже бійтеся Бога, люде.. корова як обора, сама шкіра варта з десять рублів... за тільченну корову... ошуканці, Христовбивці... — вигикував старий, обпліскуючи корову, лише що ніхто не вважав на него.

Жиди розпочали завзятий торг. Антек також стояв твердо на своїм, опустив щось-не-щось, але не багато, бо по правді, корова була багато варта, і як би так не весінне тай господареві продати, дістав би п'ятдесят рублів, як нічо. — Але де мус поганяє, там біда за орчики тягне — Жиди добре про се знали, та хоть і верещали чим раз голосніше тай чим раз палкіше били в Анткову долоню на згоду, докидали мало багато, найбільше по пів рубля...

Вже було так, що відходили загнувані, вже Ганка корову тягла назад у загороду тай навіть Антек розсердився тай готов був продаж покинути, але купці вернулися та як зачали кричати, гандричити, та присягати, що більше дати не можуть, а в руки прибивати та корову знов обзирати, то й стала згода на сорок рублів та двох золотих воловідного для Билиці.

Виплатили зараз, на руку; старий повів за ними корову до саний, котрі ждали перед коршмою, Ганка-ж із дітьми відвела красулю аж до дороги, та що трохи то ї гладила по писку, ба прилягала на неї тай відорвати ся не могла від худібки ані втихомирить жури й жалю...

Ще на дорозі стала тай дивила ся за нею та пімстувала з усеї душі на тих жовтків нехрещених!

Тільки корову втратити, то й не дивниця, що жінці заграли печінки пімстою.

— Гей би кого з хати на могилки вивезли, так пусто! — сказала вернувши ся тай що трохи зазірала в пусту загорідку, ба в вікно дивила ся на стежку втоптану, позначену лайном і слідами ратиць, а раз-у-раз вибухала плачем і наріканєм.

— Перестала би-сь, а то як теля рує тай рує! — крикнув Антек, сидячи перед розложеними на столі грішми.

— Кого не болять, тому все поволи. Не боліла тебе біда, коли-сь корову змарнував та Жидам на заріз віддав!

— Галє, розідру ся певно та з бебехів тобі гроші випущу, га?

— Як ті остатні комірники лишили-сьмо ся, як ті діди, ані тої капки молока, ані потіхи ніякої! Тільки-м ся доробила на своїм, тільки! Мій Сусе, мій Сусе! Другі забігають, як ті воли орють, і ще щось до дому прикупують, а сей остатну корову, що-м від батьків дістала, продає... Вже хіба остат-

на марнація прийде, остатна! — заводила без-
тямно.

— Рикай, то тобі від лоба відтягне, коли-сь
дурна та вирозуміня не маєш! На-ж тобі гроші,
поплати, де-сь винна, купи що тобі треба, а реш-
ту сховай! — підсунув купку гроший, а п'ять ру-
блів паперові сховав у пулярес.

— На що тобі тільки гроший?

— На що! з самою палицею не піду.

— Та куди збираєшся?

— В сьвіт, роботи пошукаю, гнити тут не
буду!

— В сьвіт! Усюди пси босі ходять, усюди
бідному вітер у клуби віє! То сама лишуся, га? —
піднімала голос несвідомо та грізно присувала
ся до него; не вважав на се — вдягся в кожух,
поясом оперезався тай за шапкою обзирався.

— У мужиків робити не буду, абих мав ска-
пати, не буду! — сказав,

— Органістому треба до молоченя!

— Галє, шляхцюра один, бичок такий, що
лиш на хорах мекає та господарям у жмені ди-
вить ся та живе тим, що випросить, або вицига-
нить, до такого на заробок не піду!

— Кому не хоче ся, той знає як викрути-
ти ся!

— Не договорюй! — верескнув злісно.

— Чи кажу тобі що коли, чи доїдаю тобі,
таже робиш, що хочеш!

— До дворів піду — говорив знов супокій-
но — за службу яку перевідаю ся, може від Різ-
два дістану, хоть би й на ратая та піду, аби тут
не смердіти та кривди на очах не мати раз-у-раз,
бо не видержу. Досить мені того, досить мені то-
го людського змилюваня та погляду гей на пар-
шивого пса... У сьвіт іти, де очі понесуть, аби
лише з-далеку... аби лише швидко!... — зачав
кричати та палахтіти.

Ганка завмерла в переляку тай стояла без
руху; ще його таким не знала.

— Бувай здорова, за пару день верну ся.

— Антку! — крикнула розпучно.

— Чого? — Вже з сіний завернув ся.

— Таже навіть того слова доброго жалуєш...
навіть того...

— А що-ж то, цяцькати ся з тобою буду,
заводити! Не те мені в голові! — гримнув дво-
рима тай пішов.

Посвистував крізь зуби, підпирав ся пали-
цею тай ішов жваво, аж сніг скрипів під ногами,
оглянув ся на хату: Ганка стояла під сїною та
заходила ся з плачу, а крізь друге вікно диви-
ла ся Веронка.

— Стерво, рує тай рує ... до сего то розум
має!... У сьвіт! у сьвіт! — шептав і роззирав ся
довкола, летів з очима крізь переинесні снігові бі-
лощі! Рвала його якась туга, перля, кидала на
перед, що з радістю думав про другі села, про
нових людей тай инше житє. Ненадїйно йому се
прийшло, само з себе на него впало, та так його
вхопило раптом, як коли велика вода слабий корч
бере, що ні сперти ся тому, ні завернути ся. До-
ля його кинула в сьвіт.

Іще година тому, ані гадав, що піде, ані
знав! Само прийшло, зо сьвіта, з вітром певно
навіяла та охота тай розжарила йому серце не-
стримним бажанєм утеків. Заробок не заробок,
аби лиш відси йти... Гей! полетів би, як та пти-
ця, в увесь сьвіт ніс би ся, на ліси, на ті неосяжні
землиці... Розумів ся, що йому тутечки скапувати,
чого дожидати? Вже його ті спомини пережерли,
що душа на віхоть висхла, а що йому з того?...
Ксьондзова правда, добре йому виложив, що в
суді з батьком не виграє та ще й чимало гроша
доложить. А з пимстою зажде до спосібніщої по-
ри, до спосібніщої; ще такого нема, котрому би
дарував кривду.. А тепер лиш іти наперед себе,
де будь, аби далеко від Липців...

— Куди-ж би найперше?

Став на навороті в тополеву дорогу тай трохи хитливо роззирався по загублених у мряці полях, холод його пройняв, аж зуби йому дзенькали тай трясся в середині.

— Селом і дорогою за млином піду. — Рішив хутко тай навернув у село, та не ввійшов іще й пів гона, коли вступити ся мусів на бік, під тополі — серединою дороги, просто на него валили якісь санки в снігових курявах, та гостро та з дзвоненням.

Їхав Борина з Ягусею, сам поводив, коні рвали з копита, підкидаючи санне пуделко як перце, а старий ще й підтинав бастром, квапив і щось зо сьміхом говорив, Ягусь те-ж голосно говорила, ввірвала раптом, зуздівши Антка, впили ся очима в себе на млі-око, на той один блиск і розвесли ся в два боки, санки промайнули та й пірнули в куряві, але Антек із місця не рушив ся, закаменів, лише дивив ся за ними... вихилювали ся часом зо сніговиці, ба зачервоніли ся Ягусіні плахти, ба дзвінки міцніше зайойкали тай счезали, пропадали, гей би крізь ті білощі гнали... під дахом об'инесеного галузя, що сплетене немов склепліве чинило, немов дах пробитий у снігах, а підперте чорними пнями топіль, котрі стояли з обох боків дороги та похилені згинали ся мов би в тяжкім, утомнім ході під горб... Дивив ся все в її очі, стояли перед ним, іскрили ся в снігах гей той ленів цвіт, на дорозі виростали, скрізь, а дивили ся налякані та жалібні, зачудовані та враз і радісні, проймаючи тай живим вогнем розблисли.

Пригасла йому душа, замрачила ся, мов би той иней присипав його додна тай пройняв наскрізь, що лиш ті сині очі самі одні в ній ясили. Схилив голову тай потелепав ся, відвертав ся раз і другий, але вже нічо не було видко під тополями, часом лише дзвінок йойкнув далеко тай курява замихтіла.

Забув про все, мов би раптом душу загубив, пам'ять його відплила, оглядав ся безпорадно, не знаючи що діяти... куди йти... що стало ся? — мов би в сон на яву пірнув і збудити ся не міг.

Майже не знаючи навернув до коршми, минаючи пару саний заповнених людьми, але хоть пильно дивив ся, не розізнав нікого.

— Куди такою гурмою валять? — запитав ся Янкля, стоячого на порозі.

— До суду. Справа з двором за корови, за побите пастухів, знаєте! Зо сьвідками їдуть а Бо-рина поїхав наперед.

— А чи виграють-же?

— Пощо мають програвати! Дідича з Волі скаржать, судить дідич із Рудки, то й чому має дідич програти? А люде переїдуть ся, дороги перетруть, забавлять ся — в місті также треба нашим уторгувати. Усі по трохи виграють, усі.

Антек не слухав кепковань, казав дати око-витки, припер ся до шинквасу тай стояв так задивлений перед себе, майже безтямний, з добру годину, навіть не тикаючи порції.

— Вам щось є?

— І... та що би мало бути... — пустить ув алькир.

— Не можна, там сидять купці, великі купці, вони другу порубу купили від дідича, тоту на Вовчій долині, то потрібують супокою, може навіть і сплять.

— Та я пархів за борода повитягаю тай на сніг гепну! — крикнув і кинув ся завзято д' алькиреви, але від дверей завернув ся, взяв фляшчину тай пропхав ся за стіл, у найтемніший закуток.

Пусто було в коршмі тай тихо, тільки що там Жиди щось закричали по своєму, що Янкель біг до них, або хтось увійшов на порцію, випив тай забрав ся.

День уже перевалював ся на другий бік тай

мороз мусів брати, бо скрипіло полозе саний на снігу, тай холод віяв по коршмі. Антек же сидів, попивав поволи, ніби то думав, а зовсім не знав що діяло ся в нім і навкоруги.

Пив кватирку за кватиркою, а ті очі все синіли перед ним, так-о близько були, так-о близько, що їх майже віями доторкав ся; випив третю... ясніли все, лише стали колесувати, хитати ся та по коршмі носити ся гей ті сьвітла. Мороз його пройняв зо страху, схопив ся на ноги, тріснув флящиною в стіл, що в кусники розсипала ся тай ішов до дверей.

— Заплатіть! — кричав Янкель, забігаючи йому дорогу. — Заплатіть, я вам боргувати не буду!

— З дороги, псякров Жиде, бо -тя обезвічу! — верескнув із такою силою, що Жид ізблід і поквапно вступив ся.

Анте́к лише гримнув у двері тай вибіг.

II,

Якось саме в полудне днина трохи роз'яснилася, але лише тільки, як би хто скипкою засвіченою протяг по сьвітї, бо швидко загасло тай замрачило ся, мов би сніг наростав і спосібив ся знов.

У хатї Антків те-ж було чудно мрачно, холодно тай сумно; діти грали ся на ліжку та стиха ціпотїли до себе, гей ті налякані курятка, а Ганкою так підкидав неспокій, що ради собі дати не могла. Ходила з кута в кут, визирила в вікно, ба перед хатою стояла та розпеченими очима водила по снігах. Галє, анї живої душі не вздрів на дорогах, анї на полях — пару саний проволікло ся від коршми тай счезло під тополями, гей би запали ся в тій сніговій затопі, що нї знаку нї голосу не лишило ся по них. Нічо, лиш та тишина помертвіла та пустка непроглядна!

— Коби хоть той дїд який заглянув, аби бодай з ким заговорити! — зітхнула.

— Куцусі! куцу, куцу, ку-цу! — зачала гонити по снігах кури, бо розлазили ся тай шукали місць на черешнях. Позаносила їх на банти, а вертаючи ся роззявила рот на Веронку, бо якже! то-та виставила в сїни повну помийницю для свиний, а ті заповітрені розільляли на землю, що калабаня зробила ся під дверима.

— . . . ти свинї пильнуй, коли за господиню маєш ся, дїтям накажи... через тебе не буду талapati ся в болотї... — викрикувала крізь двері.

— . . . продала корову, то галасувати тут буде ! але, болото вже їй заважає, велика пані, а сама гей у хліві сидить...

— . . . Тобі вара, де я сиджу, тай вара тобі до моєї корови !

— . . . То й до моїх поросят тобі вара, чуєш !

Ганка лише гримнула дверми, бо що мала відповідати такій чортиці — сказати їй яке слово, то їй і пів копи за мало, та ще й бити готова. — Защепила двері, добула гроші тай стала нуждати ся надперечислюванєм. Не мало натрудчлася над тількими грошищами тай милило ся їй раз-у-раз; розгнівана ще була на Веронку тай непокійна за Ангка, ба знов причувало ся їй часто, що красуля чогось постогнує... або ї заливали пригадки про батьків дім.

— . . . розуміє ся, що гей би в хліві сидімо, розуміє ся ! — шепнула, роззираючи ся по хаті — а там і підлога, і вікна, як належить ся, стіни білені, тай тепло, тай чисто, тай усього по горло... Що вони там роблять ?... Юзка миє посудину по обіді, а Ягна пряде тай крізь чисті, незамерзлі шиби на сьвіт позирає... не стає їй чого !... всі коралі дістала по небіжці, а тільки плахот, тільки сорочок, тільки хусток... Не наробить ся, не згризе ся нічим, масно з'їсть... Атже Стахо казав, що Ягустинка за неї робить, а вона до білої днини вилежує ся під периною та гербату попиває... картофля їй не служить... а старий лише придсбрює ся та гей коло дитинки забігає...

Гнів її пройняв напрасний, аж ісхопила ся від скриньки тай погрозила кулаком.

— Злодій, стерво, злодій, нехтолиця одна, тьопка ! — викрикнула голосно, аж старий, що був на припічку задрімав, ісхопив ся переляканий.

— Тату, приткайте картофлю соломою тай яму снігом обваліть, бо на мороз має ся — шепнула спокійніше, беручи ся знов за числене.

Старому щось не скоро йшла робота, снігу була купа, а сил багато не мав, тай ті два золоті воловідного не дали йому супокою, на столі світили ся дві золотівці, майже нові, добре пам'ятав.

— Може й дадуть... — гадав — бо кому-ж належать ся?.. аж йому рука затерпла від воловода, так то красуля виривала ся... отже вдержав.. а купцям то не прихвалював?... чули... хиба дадуть... Зараз би старшому, Петрусези, на першій відпусті купив органіки... молодшому би также треба... Вероничиним дітям также... розбишаки тай улазливі, але треба... а собі табаки... лише кріпкої, аби аж у бебехах завертіло, бо Стахова слаба... ані чоловік не пчихне від неї... Розчисляв а так то жваво робив, що коли в годину яку Ганка визирнула, то ледви солома була вкрита снігом.

— За хлопа то з'їсьте, але й за дитину не зробите!...

— Таже кваплю ся, Ганусь, лише задихав-ем ся трохи, то-м того повітря ловив... громом буде... громом... — вигикував переляканий.

— Вечір уже під лісом, мороз бере, а вся яма розвалена гейби її свині порили. Йдіть у хату, діти пильнувати.

Сама взяла ся за сніг та так гостро, що в якій двох отчонашій яма була привалена тай обплескана гарненько.

Але смеркати ся вже починало, коли скінчила, в хаті холод піднімав ся діймавий, глиняна, мокра долівка тугла тай дудніла під деревляними черевиками як тік, мороз потискав з місця тай знов а взористо вкривав шибки, діти плакали стиха мов би трохи голодні, не втихомиряла їх, бо ніколи було. Таже січки мусіла нарізати для яловичі, порося нагодувати, бо поквікувало тай тисло ся до дверей, таже ще раз переповіла собі, кільки й кому мала заплатити, аж обійшовши все, стала збирати ся.

— Тату, затопіть у печи та вважайте на діти, за пару отченашів прийду, а як би Антек вернув ся, то капуста в ринці на блясі...

— Добре, Ганусь, діздрю, а капуста в ринці, тямлю, Ганусь, тямлю...

— А те воловідне взяла-м, атже вам не треба, їсти маєте, вгортину маєте, чого-ж вам іще ?...

— А вже-ж... усе маю, Ганусь, усе... — шептав тихонько, відвернувшись швидко до дітей, бо сльози посипалися йому з очей.

Мороз обвіяв ї на повітря, то міцніше затягла хустку на голову, сніг скрипів під ногами, на землю сипався смерк синявий, сухий і чудно прозорий, небо було ясне, гейби склянке, відкрите в далечинах і вже десь-не-десь на вишинах трясла ся зірка одна й друга.

Ганка раз-у-раз мацала за пазухою чи має гроші, та розгадувала, що перепитає ся сям і там, та може найде, може випросить роботу яку для Антка, а в світ йому йти не дасть! Аж тепер нагадала собі, що був виговорював, і аж її запаморочила та нагадка. Ні, поки живе, на друге село не перенесе ся, між чужих не піде, таже всохла би з туги!

Обхопила очима дорогу, засипані хати, сади ледви видні з під снігів тай сіріючі, безмежні поля. Вечір тихий і морозистий опадав чим раз хутше, зірді прибувало, як би їх хто розсівав повними пригорщами, а на землі пригаслий крізь білощі снігові, виблискували світельця хат, димичути було в повітря, люде снували ся по дорозі, голоси якісь летіли низько, над снігами.

— З отсего виросла-м і гей той вітер не будувати ся по світі, ні! — шептала з міццю, стала йти трохи поволіше, бо застрягала місцями в скрипучий сніг аж по коліна, так що деревляники треба було витягати.

— Тут мене Господь Ісус дав на світ, то вже тут до смерті лишу ся. Аби лиш до весни

витримати, то вже лекше буде, лекше. А не схо-
че Антек робити, то й так по прошенім не піду,
до пряденя возьму ся, до тканя, до будь-чого,
аби лиш кігті зачепити та біді не дати ся... прав-
да, таже Веронка тканем заробляє тільки, що
ще й той покладний гріш мають... Розмірковува-
ла, повертаючи до коршми. Похвалила Бога.
Янкель відповів: На віки, тай хитав ся, звичай-
но над книжкою, не вважаючи на неї, аж як по-
клала перед него гроші, всьміхнув ся приязно,
роз'яснив більше сьвітло в лампі висячій, поміг
йй числити, ба навіть горівкою почастував. Про
Антків же довг ані про него самого не сказав і
слова; чвала юха була, бо по що жінці знати
про хлопські інтереси, в голову добре не возьме,
не вирозуміє як потрібно, а лише з писком ви-
їхати готова. Аж на її відході сказав:

— А ваш що робить?

— Антек.., а пішов шукати роботи!

— Або то в селі нема? — у млині тартак
роблять, мені таже треба кого справного до
звозеня дерева.

— Галє, в коршмі мій робити не буде! —
викрикнула.

— Най-же собі спить, най припочиває, коли
такий пан! Ви маєте гуси, підгодуйте трохи, ку-
плю на сьвята.

— Та де-ж би я продавала, лишила-м лиш
тільки, що на іхованє!

— Купите на весні молоді, мені треба під-
годованих. Хочете, то можете брати на борг усе,
а заплатите гусима, почислимо ся...

— Ні, гусий не продам.

— Продасьте, коли красулю з'їсьте, то на-
віть дешево продасьте.

— Недіжданє твое, пархо один! — шепну-
ла виходячи.

Мороз брав, аж у нїздрях вертіло, небо
іскрило ся вже зіздами, а від лісів потягав мо-
розибий, щипаючий вітер, але йшла поволи се-

рединою дороги тай цікаво роззирала ся по хатах : сьвітило ся у Вахніків, котрі сиділи остатні перед косцьолом; із обійстя Плосків бухав гамір голосів і квичання свиний; у плебанії горіли всі вікна тай якісь коні били нетерпляче копитами перед ганком; у Клембів же, що біля ксьондза сиділи, те-ж ясніло сьвітло тай хтось ходив коло обіру, бо чути було скрипінє снігу під деревляниками, а далі, з-перед косцьола, відки село розходило ся мов би в ті дві руці обіймаючі став, мало що було видко, крізь ніч, лише де-не де з мрачних білощів михтіло сьвітельце якесь або собака погавкувала.

Ганка подивила ся д' батьковій хаті, зітхнула тай завернула ся з-перед косцьола в довгі оплітки, ведучі межі Клембовим садом і ксьондзовим городом, до органістих. Доріжка була засипана, ледви що протерта, вузька, та так то вкрита корчами навислими під снігом, що раз за разом сипав ся на неї з тручаного галузя.

Хата стояла в низу, в ксьондзовім подвір'ю, лише виїзд мала окремий, крики якісь від неї йшли та плачі, а перед сіними чорніла скринька, ба лежала на снігу порозкидана судина, перина, лахміте якесь... Магда, дівка органістих заходила ся з плачу та кричала страшенно під стіною :

— Прогнали мене ! Викинули мене ! Як ту собаку на мороз, у цілий сьвіт ! А де-ж я, сирота, подіну ся тепер, де !

— Не кричи мені тутечки, свине одна ! — верескнув голос із сінний відчинених. — Возьму бука, то зараз замовкнеш ! А забирай ся мені зараз, до Франка йди, лайдачко одна !

— Як ся маєте Боринова ! Мої ви кохані, та-же вже від осені звісно було... а казала я, просила, заклинала, стерігла — або то лайдачку встережеш ! Усі спати, а вона в сьвіт, виспацерувала тепер собі байстрюка ! Або то раз казала-м : Магдо, застанови ся, поміркуй ся, він із тобою не вженить ся... то мені в живі очі відпекувала ся

всього. Розуміє ся, побачила-м, що дівка товсне тай росте як на дріжджах, то їй, як кому доброму, кажу: йди, сховай ся де на друге село, поки час, поки люде ще не бачать... Або то послухала... Аж ї нині вхопили болі в оборі при доеню... цілу дійницю молока вильляла... а моя Франя прилітає налякана тай кричить, що Магді щось-то стало ся! Сусе, Маріє, в моім домі, такий сором, а що-ж би й ксьондз пробощ на се сказав? А забирай ся мені з-перед дому, бо тя на дорогу викинути кажу! — верескнула ще раз, вискакуючи перед дім...

Магда схопила ся з під стіни тай з плачем і наріканем зачала збирати лудину та взати в вузли.

— Ходіть до хати, бо холодно. Аби мені тут і знаку по тобі не лишило ся! — крикнула на відході.

Повела Ганку довгими сіньми.

Величезну, низьку кімнату розсвѣчував вогонь, що горів під коменом. Органістий роздітий, лише в сорочці та з заковченими рукавами, червоний як рак, сидів перед вогнем тай пік оплатки... що мінута черпав ложкою з миски розроблене, пливуче тісто, розливав його на залізну форму, стискав аж сичало, тай клав над вогнем опираючи сторцом уставлену, перевертав форму, виймав оплаток і кидав на низький столик, перед котрим сидів малий хлопець тай обтинав ножичками до рівна.

Ганка поздоровкала всіх, органістиху-ж поцілювала в руку.

— Сідайте, нагрійте ся, що-ж там у вас чувати?

Розуміє ся, так зараз не могла зібрати ся на те яке слово, не сьміла, роздивляючи ся по станції та зазираючи крадькома до другої кімнати, де просто дверий, на другому столі під стіною, білїли купи оплатків притиснені дошкою, а дві дівчинї складали їх у пачки, обкручуючи паперови-

ми поясками, в глибині-ж уже недоглядній бринчав монотонно голос фортепяну — музика снувала ся як павутина, раз вище брала, гірішніше гей-би в сьпіві, то знов тихла, що лиш те бринчаче перебиране було чути, або-ж щось ірвало ся раптом і пищало діймаво, аж дрож Ганку пронизував, а органістий викрикував:

— Те, труба, з'їв-єсь fis, гей шкварок! — повтори від *Laudamus pueri...*

— Се вже на Різдво? — запитала ся, бо то не яло ся було сидіти як той мрук.

— Еге-ж, парафія велика, порозкидана, а всім же треба оплатки рознести перед сьвятами, то ззагоді зачинати мушу.

— То з пшениці?

— Стрібуйте.

Подав їй іще горячий оплаток.

— Де-ж би я сьміла їсти!

Взяла його крізь хустку тай придивляла ся під сьвітло з пошаною тай якоюсь трівогою.

— Як то на нїм витиснені всякі сторії, Сусе!

— На право в першім колісци, то Мати Божа, сьв. Іван, Господь Ісус, а в другім колісци... бачите... ясла, драбина, худібка... дитина Ісус на єїні, сьв. Йосиф, Мати Божа, а осьдечки клячуть три царі... — пояснювала органістиха.

— Рихтик правда, як то скусно все вдане, правда!

Обвила в хустку оплаток і сховала в пазуху, бо мужик якийсь увійшов і щось то сказав, аж органістий крикнув:

— Михайле! До хресту приїхали, возьми ключі тай іди до косцьола, бо Ямброжи вслугує на плебанії, ксьондз уже знає...

Музика вмовкла і через кімнату перейшов високий, блідий хлопець.

— По браті сирота, на органістого у моего прахтикує, лише з ласки мій учить, що-ж діяти, треба й надсадити ся та своякови помогти.

Ганка розбалакала ся поволи, гикаво тай ви-

повіла свої жалі та турботи. Від трьох тижнів перший раз могла виговорити ся в-сять.

Слухали її. Казали своє, та хоть і берігли ся, аби про Борину не вимовити слова, жалували її так щиро, аж розплакала ся, органістиха-ж, яко мудра жінка, зараз-же здогадала ся тай перша сказала :

— Часу може вам що лишить ся, то бисьте попряли мені вовну. Пакулїні мала-м дати, але возьміть ви; лише на колїсци попрядіть, бо на пряслицї не вийде нічо' рівно.

— Б'г заплать, таже треба мені роботи, лише просити не сьміла-м...

— Но, но, не дякуйте; чоловік повинен помагати другому. Вовна вже вичесана, а буде її зо сто фунтів.

— Попряду, вмію добре, атже-ж у тата сама для всіх і пряла-м, і ткала, і красила, не купували на вгортину, ні.

— Дивіть ся, яка суха та м'яка.

— Мусить бути з двірських овець, чудова вовна...

— А як би вам було треба муки, крупів, гороху, то скажіть, дам вам, порахуємо ся в роботі.

Ввела її в комору, де повно було міхів і бочок зо збіжем; цілі боки солонини висїли на стїні, пряжі цілими рядами звисали зі сволоків а полотно грубезними звоями лежало на купі, а що грибів сушених, сирів, слоїків ріжних, а на полицях цілий ряд бохонців гей колеса, а иншого добра, то би й не счислив!

— Рівненько попряду, на колїсци, Б'г заплать панї за підмогу, але видить ми ся, що не двигну сама вовни.

— Відішлю вам парубком.

— Добре, бо то й на село ще мені треба.

Ще раз подякувала, але якось тихіше тай холодніше — зависть її вкусила в серце.

— Нарід усього дасть, нанесе, приспособить,

то мають повні комори; або то й препентами не здирає! В кого вівці, в того є все! Най би так самі виробляли. Галє!... — розгадувала, виходячи в оплітки; по Магді не було вже сліду, лиш тільки, що якийсь старий деревляник чорнів ся на снігу; поскорила, бо пізно вже було, засиділа ся трохи в органістих.

— Де-ж би то, в кого перепитати ся за роботу для Антка?

Як господинею була, то й приятельство з нею тримали всі, все хтось у хату заглядав, чогось потребував і в очі доброту свідчив... а тепер ото стоїть серед дороги тай бідкає ся куди йти, до кого? ... Ні, напрошувати ся не буде нікому, рада би лише з жінками побалакати по давньому.

Постояла перед Клембами, постояла перед Шимоновою хатою, але ввійти не ввійшла, не сміла тай нагадало ся їй, що Ачтек забороняв заходити собі з людьми. — Не порадять, не допоможуть, а жалувати-муть тебе, як ту здохлу собаку, казав.

— Ой правда, сьвята правда! — шепнула, нагадуючи органістих.

Гей, коби то вона хлопом була, зараз би взяла ся за роботу тай зарадила всему! Не скавувала би тай людям перед очі не світила би своєю бідкою.

Почула в собі такий вовчий голод роботи, таке розпиранє сян, аж випрямила ся тай міцніше ступала, жвавіще. Тай тягло її, тягло перейти попри батькову хату, аби хоть очі натішити, але звернула ся з перед косцюла на стежечку втопану серединою замерзлого ставу й прямуючу да млинови, тай ішла швидко, не роззираючи ся ні боки, зайнята лише тим, аби на ховзькім леді не поховзнути ся, тай аби швидче перейти й не бачити, не розкрівавлювати собі душі пригадкою, — та не видержала, бо так якось саме проти Бори-

нів стала раптом і не мала моци відорвати очий від сьвітел михтячих у вікнах.

— А прецінь же се наше, наше... якже то йти в сьвіт... Коваль би зараз узяв... ні, не рушуся відси... як собака сокотити му, чи Антек хоче чи ні... Тато не вічний, а може що ще перемінить ся... дітищів на поневірку не дам, анї сама не піду... таже то їх... наше... — мріяла задивлена в осніжений сад, із котрого виступали зариси буднків, білі розсріблені дахи, чоріли стіни, виступав у глибині за шолою гострий вершок оборога. Гейби їй вросли ноги в лід, що рушити ся не могла, анї відорвати очий, анї серця розстуканого.

Ніч тиха, морозиста, грачатова, обсипана звіздами гей тим срібним піском обтулювала засніжену землю, деревина стояла без руху, похилена під вагою снігів, приспана, непійнята в тій тишині, яка розливалася над сьвітом, ніби білі тіни привидів, ніби стуглі випари, сніги іскрилися ледви схіпні, всякий голос завмер, що лише щось, мов би шелест михтячих звізд, мов би голосниці перемерзлої землі, мовби подих завмерлої деревини — дрожало в морозистім повітрі. А Ганка все стояла нестямна на бігучий час, анї на щипаюче, гостре студено. Прилипла очима до дому, пила його, вбіймала серцем і брала в себе з усею міццю голоду та мрій.

Збудив її аж скрипіт снігу, хтось зійшов з дороги на став тай прямував ід ній, а через мінуту стрітила ся око в око з Насткою Голембянкою.

— Ганка! — скрикнула та зачудована.

— Дивуєш ся, якби-м уже вмерла тай по смерти страшила!

— Що се вам у голову приходить? давно-м вас не бачила, то-м іздивувала ся. — В котрий бік ідете?

— Таже д' млинови.

— Се й мені дорога, бо Матієви несучерю.

— У млині тепер робить, на мельничука практикує?

— Та де би там на мельничука спосибився. На тартаці, що то його поставили коло млина, та кваплять, так що вже й вечерами роблять.

Ішли побіч себе, Ганка мало яке слово сказала, лише Настка тріпала все, але беріглася, аби про Борину нічо' не сказати; розумівся, за се Ганка не питалася, ніяково було, хоть і радаби послухати.

— Добре мельник платить?

— По п'ять золотих і грошів п'ятнацять бере Матій...

— Аж тільки! П'ять золотих і...

— Таже то його головою все йде, то й не дивниця.

Ганка мовчала, а переходячи поперед кузьню, з котрої крізь вибиті шиби бухали червоні сьвітла та кріналили сніги, шепнула:

— Сей Юла вводно має роботу.

— Челядника собі взяв, а сам усе їздить, відай з Жидами спілку тримає в лісі тай разом людей ошукують.

— Чи вже тнуть поруби?

— Ви в лісі сидите, чи що, що не знаєте?

— Не в лісі, але за новинами не бігаю по селі.

— Отже знайте: рубають, але на прикупнім.

— Розумівся, атже-ж нашого не дозволять рушити...

— Лиш не знати хто заборонить? вийт то тримає з двором, солтис те-ж і всі що богатші.

— Правда, хто то богачів переможе, хто їх перепре... А заглянь, Настусь, до нас.

— Ідїть із Богом, прилечу котрого дня з кудею.

Розсталися перед мельниковим домом. Настка пішла в млин, трохи в низ, а Ганка через

подвіре в кухню, ледви туди дістала ся, бо собаки злетіли ся тай зачали вигавкувати та припирати її до стіни, аж Євка вборонила тай повела, але поки розбалакали ся, ввійшла мельничка тай зараз-же просто з моста сказала :

— До чоловіка маєте інтерес ? Є в млині.

Не ждала, лиш пішла, але стрітнла ся з ним на половині дороги, повів її до покою, тай зараз заплатила йому, що була винна за крупи й муку.

— Корову з'їдаєте ! — сказав, згортаючи гроші в шуфляду.

— Що-ж діяти, атже каміня не вгризе.

Зла була.

— Валкінь є ваш хлоп, се вам кажу.

— Є валкінь або й не є ! Що-ж буде робити, де, в кого ?

— Чи то нема молоченя в селі ?

— Парубком ані зарібником не був, то й не дивниця, що до того не рве ся.

— Привикне ще, привикне ! Шкода мені хлопа, хоть вовком дивить ся тай невступливий, рідного не пошанував, але шкода чоловіка...

— Таже казали... що є робота в пана мельника... прошу... може би пан Антка взяли до роботи... прошу... — бухнула плачем, істискала його за ноги, цілувала по руках, тай просила горяче.

— Най прийде, просити його не буду, робота є, але тяжка, при оброблюваню дерева під пили...

— Таже, порадить, спосібний до всего, як мало котрий у селі...

— Знаю, тому й кажу, аби прийшов до роботи, але своєю дорогою зле ви його пильнуєте — зле.

Стала налякана, нічого не розуміючи.

— Хлоп має діти тай жінку, а за другими вганяє.

Зблідла тай почала трясти ся в собі.

— Правду кажу, волочить ся по селі ночами, бачили його люде не раз, не два...

Відітхнула з величезною пільгою, бо преці знала про те тай добре розуміла, що його так тямка кривди мече по ночах і спати не дає... а люде зараз се собі красять на своє.

— Міг уже взяти ся за роботу, зараз би йому вивітріло з голови коханє.

— Господарський же син...

— Дідич, юха, в роботі буде перебирати, як та свиня в повнім кориті; коли такий перебірчивий, то треба було жити в згоді з батьком, а за Ягусею не літати... бо се-ж і гріх не малий і встид...

— Що се панови в голові повстало, що? — сказала швидко.

— Кажу вам так, як є, все село про се знає, запитайте ся — сказав голосно та швидко, бо палкий був дуже тай усе радо правду тав просто з моста.

— Чи має прийти? — запитала ся тихо.

— Най прийде, хоть би й завтра. Що то вам, чого бекаєте?...

— Ні, ні, то лише з морозу...

Поволи вертала ся, важко, як би ї придавлювало до землі, що ледви ноги піднімала. Стемнів сьвіт і сніги так посіріли, що якось попасти не могла на стежку, марно протираля очи зо сліз мерзнучих на віях, марно, не відшукала, не бачила нічого тай ішла вже в тій темряві напрасній і болючій; Сусе, як болючій!

— За Ягусею літає, за Ягусею...

Дихнути не могла, а серце їй так товкло ся гей птиця перевалена, а в голові колесувало, колесувало, аж оперла ся в якесь дерево над ставом і тисла ся до него міцно, до болю.

— Може то й неправда, може лиш циганів...

Учепила ся сего зо страхом тай обіруч держала ся.

— Мій Сусе, не досить біди, не досить поневірки, а тут іще й се валить ся на мою бідну голову, і се! — йойкнула ревно тай, аби здавити біль, зачала бігти хутко, аж до втрати віддиху тай тямки, гей би її вовки гнали, влетіла в хату задихана, ледви жива.

Антка ще не було.

Діти сиділи перед коменом на дідовім кожусі, а старий стругав їм млинок і забавляв.

— Привезли вовну, Ганусь, у трьох міхах привезли...

Розв'язала міхи і в однім із них, на верху, найшла бохонець хліба, кусак солонини і з доброго пів гарця крупів.

— Най тобі Господь Ісус відплатить за доброту! — шепнула зворушена тай зараз наладила богату вечерю тай хутко діти спати поклала.

Втихло швидко в цілім домі, бо в Веронки вже спали, а старий те-ж незабавки склонив ся на запічку тай заснув, Ганка-ж випорядила колісце, сіла перед коменом і пряла.

Довго в ніч сиділа, до перших курій, а все, як та нитка, вило ся перед нею мельниково сказане: за Ягною літає, за Ягною!

Колісце воркотіло стиха, однообразно, невтомно, ніч зазірала в вікно місячним, морозистим лицем і гейби побренькувала в шибки та зітхаючи тулила ся до стін, а холод висував ся з закутків, за ноги хапав і сивою плісняю розростав ся по глиняній долівці; смерщок цвіркав за коменом, лиш иноді перервав, коли котра дитина закричала з просонку, або кинула ся на ліжку — тай знов наставала глибока перемерзла тишина! Мороз потіскав чим раз то кріпший і мов би зелізними, кигтями сціпляв, бо все тріщали дошки на даху ба пігнені старі стіни луснули, як би хто стрілив, ба сволок декотрий пух від морозу, потріскуючи стиха, ба видко лють перейняла підвалину, що затремтіла раптом болізно тай увесь дім корчив ся, припадав до землі та дрожав із студени.

— І як се мені в голову не прийшло! Розуміє ся, така пишна, така випасена, така принадна, а я що?... Порохно таке, шкіра та кости, що-ж я? Чи вмію його принадити до себе, чи сьмію! А хоть би-м і кожду жилу випорола для него, то се нічо', коли серця для мене не має. — Що-ж я! що?...

Безсильність її схопила, безсильність величезна, тиха й болізна, така болізна, що й плакати не могла, не мала моци, лише трясла ся в собі, як та деревина коцєніюча з холоду, що анї не втече від муки, анї поратівлі не випросить, анї вборонити ся не встані — як та деревина цїпеніла Ганчина душа. Сперла голову на колісцє, впустила руки тай задивила ся наперед себе, в свою долю нещасливу, в свою гірку безсильність, і довго-довго так була, лиш иноді з під сильних вій виплила яка пекуча сльоза тай падала на вовну тай замерзала там у кривавий рожанець болю.

Але на другий день устала трохи спокійніща бо й якже, чи то мала час на турбованє, як яка дідичка! Може так є, як мельник казав, а може й ні! Чи-ж опустить руки, плакати ме та нарікати, коли все на її голові, і діти і господарство, і біда вся! Хто тому зарадить, як не вона? Лиш помолила ся горяче перед Болізною Матірю, тай аби Господь Ісус відминив, то гофірувала ся йти на весні до Ченстохови, на три службі божі дати, тай колись, як запоможе ся, понести цїлий камінь воску до косцьола, на сьвітло перед великий вівтар.

Полєкшало їй дуже, мов би висповідала ся тай сьвяту тайну прийняла, так що гостро взяла ся за прядене, лишє день хоть і був сонїшний і ясний, довжив ся їй страшенно тай розбирала її журба за Антка.

Прийшов аж у вечір, на саму вечерю, але був такий знущаний, марний і тихий, та так то здоровкав ся щиро, дітям булки приніс, що майже забула про підозріня, коли-ж іще нарізав січ-

ки, тай допомагав їй при обході як міг, то розчулила ся глибоко так, що їй висловити трудно.

Не казав лише де був і що робив, розуміє ся, не сьміла його за се питати ся,

По вечері прийшов Стахо, як то був часто заглядав, хоть йому Веронка боронила, а в якийсь час по нїм, зовсім ненадїйно, появил ся старий Кломб.

Не мало здивували ся, бо се був перший чоловік із села, від часу їх прогнаня, тай так розуміли, що з якимось інтересом приходить.

— Тому що ніхто їй не покаже ся, то-м загадав вас відвідати — сказав просто.

Тай дякували-ж йому щиро їй глибоко.

Сїли собі в ряд на лавці близько комена, а старий докидав галузок на вогонь.

— Мороз несогірший, га ?

— Що їй молотити без кожуха та рукавиць тяжко — сказав Стахо.

— А ще гірше, що їй вовки показують ся.

Поглянули з зачудованем на Клемба.

— Правду кажу, сеї ночі підкопували ся під вїйтів хлїв, мусїло їх щось іспудити, що порося не взяли, а вигребли яму аж під підвалину, сам ходив-єм у полудне оглядати, пять їх мусїло бути найменче.

— Се нехибно на тяжку зиму знак.

— Атже-ж морози що їно потисли, а тут уже вовки виходять...

— Бачив-єм під Волею, на тій дорозі за млином, знаєте, густий слїд гей би ціле стадо йшло впоперек дороги, придивляв-єм ся, але-м гадав, що то панські собаки польові, а то вовки мусїли бути... — сказав живо Антек.

— Були-сьте їй на порубі ? — запитав ся Кломб.

— Ні, лише казали люде, що рубають той прикупний лїс, коло Вовчої долини.

— Казав і мені побережник, що дідич нікого з Липців кликати не ме до роботи, відай зі злости, що за своїм доправдують ся.

— А хто-ж йому ліс вирубає, як не Липчаки? — вкинула Ганка.

— Мої ви кохані, тільки скрізь народу дурно сидить по хатах, і жде роботи, гей змилюваня! Чи мало то їх у самій Волі, чи мало то тих ковтунів у Рудці, або й тих смолюхів у Дембиці! Най лиш дідич покрикне, то одної днини стане кілька сот найздібнішого хлопа. Поки на прикупнім рубають, най собі рубають, най запоможуть ся, не багато там того тай для наших за далеко.

— А як наш ліс зачнуть?... — запитав ся Стахо.

— Не дамо! — кинув коротко й міцно Кломб. — Поборемо ся, най дідич побачить хто сильніший, він чи ввесь нарід, най побачить!

Не говорили вже про се, занадто воно лежало всім на печінках і пекло, лиш іще Билиця сказав гикаво тай несьміливо:

— Знаю я те дідичево племя з Волі, знаю, фігля він вам покаже...

— Най показує, не діти-сьмо, то нас не зведе — закінчив Кломб.

Побалакали ще за прогнане Магди органістами, про що Кломб уповів своє слово:

— Розуміє ся, по людськи воно не є, але й шпиталю трудно їм було в хаті закладати, бо їм же Магда ні сват ні брат.

Поговорили про се й те, тай розійшли ся досить пізно, а на відході Кломб по своєму просто й коротко сказав, аби до него приходили, а як їм чого треба, най лише скажуть — то чи з борошна, чи паші для яловиці а хоть би й тих пару золотих — найде ся по сусідськи...

Антки лишили ся самі.

Ганка по довгім вагованю, по богатьох несьміливих зітхненнях, нарешті запитала ся:

— Найшов-єсь яку роботу?

— Ні, був-єм у дворі одним і другим, перевідував-єм і в людей, але не найшов-єм... — відповів тихо, не підводячи очий, бо хоть і правда, що був сям і там, але роботи не питав, лиш увесь той час волочив ся.

Лягли, діти вже спали, покладені в ногах ліжка задля тепла; темрява вкрила хату, лише місячне сьвітло льяло ся крізь замерзлі, розіскрені шибки тай проходило крізь хату сьвітляним поясом, але не вснули; Ганка перевертала ся з боку на бік і міркувала: чи тепер уповісти про тартак, чи аж завтра рано?

— Шукав-єм, але хоть би-м і дістав, то не піду з села, не буду товкти ся по сьвітї, як той пес безпанський — шепнув по довгій мовчанці.

— То само здумала-м, так само! — закликала радісно — по що шукати хліба по сьвітї, і в селї трафляє ся несогірший заробок, таже мельник мені сказав, що має роботу для тебе при тартаку хоть би й від завтра, а платить два золоті й грошів п'ятнацять.

— Ходила-сь питати? — крикнув.

— Ні, платила-м, що-м йому була винна, а він сам уповів, що мав прислати по тебе; навіть і не згадувала-м — толкувала ся перелякана.

Нічо' вже не відповів, тай вона мовчала, лежали коло себе непорушно, без слова, сон їх відлетів геть, роїли щось у тайні глибокій, часом зітхали, ба розтоплювали душу в тій глухій, мертвій тишині — собаки якісь погавкували в селї, далеко, далеко тай слабо, когуги били крилами тай піяли вже з-півночи а шум тихий мов би вітру загудів над хатою.

— Ти спиш? — присунула ся трохи ближе.

— Коли сон мене відійшов.

Лежав горілиць, із руками під головою, так то близько коло неї, та так далеко серцем, далеко гадками — лежав непорушний, майже без від-

диху, без пам'яті, бо Ягусіні очі знов визирнули з темряви тай синіли в місячній посьвіті...

А Ганка присунула ся ще ближше, припала горячим лицем до його плеча, припала всім серцем. — Ні, вже в ній не було ніяких підозрінь, ані жалів, ані горя, лише тим милуванєм сердешним, тими любощами щирими, повними довіря та відданя, тисла ся до його серця.

— Янтось, а підеш завтра до роботи? — запитала ся дрожучо, аби лише що сказати, аби лише вчути голос його та зговорити ся з його душею.

— Може й піду; розуміє ся, треба йти, треба... — відповідав, не думаючи про те.

— Іди, Янтось, іди... — просила мяко тай закинула йому руку на шию тай шукала горячими вустами його вуст, ледви дишучих.

Але він навіть не дрогнув, не відповів, не почув її вбійманя, не знав про неї, широко отвореними очима дивив ся в тамтої очі, в Ягусіні сині очі.

III.

В добру вже днину, по сніданку, мельник привів Антка на роботу; лишив його на заїзді серед клецків звалених на великі купи, а сам пішов до Матія, котрий саме що приладжував дерево на тартаку тай пускав пили, побалакав з ним щось і закликав:

— Робіть тут собі, та в усе́му слухайте Матія, він тут за мене рядить — тай пішов зараз, бо прикрий, проймавий холод тяг від ріки.

— Певно барди не маєте? — запитав ся Матій, сходячи в низ і здоровкаючи ся з ним приязно.

— З сокирою прийшов-єм, бо-м не знав.

— То як бисьте з зубами вибрали ся, дерево перемерзло тай крушить ся гей скло, нічо' бисьте сокирою не вдіяли, не йме або тільки що зубом. Позичу вам на нині барди, лише треба ї пригострити а більше лягма, от-так.. Бартку, возьміть-ко ся до пари з Бориною та сего дубчака швидко вирихтуйте, бо там із пил зійде незабаром.

Ізза величезного клецка лежачого в снігу, випрямив ся сухий і пригорблений хлоп із люлькою в зубах, у сивій баранячій шапці на голові, в жовтій кожушині, в деревляниках і червоних

пасемистих гачах, опер ся на блищачій барді, сикнув крізь зуби слиною тай сказав весело:

— То до мене прижените ся; не бійте ся, зробимо таку пару, що в згоді жие, без вересків і бійок.

— Сильний ліс, дерево гей сьвічки!

— Але сукаті юхи, що най Біг боронить, мов би кременем набивані, мало котрої днини барда не вищербить ся. Лише своєї не гостріть до сухого та гладкого, треба з волосом тягти по камени в один бік, то вістрє міцніше; з залізом то як і з иншим чоловіком, попадеш у що любить, тай поведеш гей ту собачку на мотузочку, де лиш тобі схочє ся; брусок стоїть у млині коло скрині...

Може в який отчєнаш Антек уже став до роботи напроти Бартка та почав відвалювати кору тай обтісувати дерево здовш, до гострого канту, за Бартковим насмоленєм, лиш не обзивав ся, бо його міцно діймило, що такий Матій а верховодить ним, Бариною, але як у череві воркотить — сорочка не рядить, то лиш поплъовував у руки тай прикладав ся злісно до барди.

— Несогірше вам іде, несогірше! — завважав Бартек.

Розуміє ся, що порадити порадив, не дивне йому було оброблюванє дерева тай толк мав несогірший, лише що робота була тяжка для невягненого, то швидко задихав ся тай упрів, аж кожух зверг із себе.

А мороз був порядний, не попускав, а що то все треба було стояти таг ребти ся в снігу, то руки костеніли та примерзали до топориста, тай час так тямив ся, що ледви діждав ся полудня.

Але на полуденок перегриз лише сухохо хліба, попив водою просто з ріки тай навіть і піддах, у млин не пішов з иншими, бояв ся там наскочити на знайомих, що були привезли в млин і ждали своєї черги. Ще би чудували ся над сонним і тішили ся між собою з його пониження та

біди, недіжданє їх... Лишив ся на морозї, сїв під млин, гриз хлїб і водив очима по тартаку, котрий стояв над самою рікою, лише припертий вуглом до вершка млина, так що вода з чотирох колїс валила під него грубим зеленим валом і рушала ними^е.

Але ще й не відітхнув цілком ані припочив, як належить ся, а вже Матїй вертаючи від мельника з обїду, з-далеку кричав:

— Виходи! Виходи!

То хотя-не-хотя, постогнуючи на коротке приполудне, а треба було двигати ся тай до роботи ставати з другими.

А рухали ся жваво, бо мороз парив і погоняв порядно.

Млин усе торохкотїв, а вода з під колїс оброслих ледами гейби тим клочем зеленим і звитим у довгі ковтуни, валила з криком під тартак, пили трїщали раз-у-раз, так мов би хто скло гриз, і плювали жовтими тринами. А Матїй увихав ся невтомно, ладив клецки, спирав воду, пускав, прибивав дерево клямрами до підставок, розмірював, а все гукав і поганяв людей, і скрізь його було повно, ввихав ся як той щиголь коло колопень, лиш михтів його червоний у зелені пояси спенсер та сива бараняча шапка по під'їзді, на втоптаних, завалених трїсками снігах, де обробляли дерево, ба в млин біг, ба до людей забалакував, ряд давав, нагоняв, сьміяв ся, кепкував і посвистував тай сїрчисто робив, але найчастїще видко його було на помостї при пилах, бо тартак бокових стїн не мав і сьвітив наскрізь, а знимав ся над рікою досить високо, на чотирьох порядних стовпах, о котрі так биля вода, що тростиновий дах, опертий лише на вершках, хитав ся часом, гей та віха на вітрі.

— Справний юха! — шелтав Антек із признанєм, але не без злости.

— Чи мало то бере! — відворкнув Бартек.

Побили руками в рамена, бо лютъ була чим раз більша, тай робили мовчки.

Народу було доста при роботі, лише що балакати ніколи було — два пильнували при пилах, ізвалювали порізані клецьки на землю та втягали нові, два-ж інші розтинали недорізані кінці тай укладали тертиці в величезні шихти або що тонші й мокріщі ховали від морозу під шопи, а ще два облуплювали з кори дуби, ялиці та смереки, так що часто-густо Бартко кричав до них, келкуючи :

— Те, лупії заповітрені, коли визволите ся на гицлів !

Лихі були за се, бо не собак-же лупили зо шкіри, але сварити ся зі прізвище ніколи було, Матій так нагоняв, що ледви часом, лише крадькома, летів котрий у млиня, аби розігріти закостевілі руки, а назад майже скакучи вертав ся, бо й сама робота погоняла.

Добрим уже смерком Антек потелепав ся домів, та так був перемерзлий, утомлений тай обезсилений, так його боліли всі кости, що зараз по вечері пішов під перину тай заснув каменем.

Ганка не мала серця випитувати ся його ні за що, але догоджала йому, як могла, втихомиряла раз-у-раз діти, старого нагнала, аби чоботищами не гримав, сама боса ходила по хаті, аби лиш його не пробудити, а досьвіта, коли збирав ся на роботу, зігріла йому горнятко молоска до картофлі, аби собі під'їв та розігрів ся трохи.

— Псякров, так мене кости болять, що рушити ся не можу ! — нарікав.

— То лиш так ізразу, бо-сьте невзвичаєні, невложені... — толкував старий.

— Перейти перейде, знаю ! А принесеш, Ганусь, обід ?

— Таже принесу, де би ти літав такий кусень дороги, принесу...

Пішов зараз, бо треба було рівно з дниною ставати на роботу.

І так йому зачали ся дни тяжкої, томлячої праці.

І чи мороз хоть би й найбільшою лютю парив, чи завія дула та била вихорою й снігом, що очий не було можна розжмурити, чи відлига приходила, що треба було стояти цілі дни в розмяклому снігу а прикра, вохка лютъ у кости влазила, чи сніги сипали, що власної барди мало що бачив — треба було схалювати ся до-дня, бігти та дни довгі працювати, аж кости тріщали тай кожда жила окреме порола ся з утоми, та до того й квапити ся, бо чотири пили так жерли дерево, що ледви могли настачити, тай Матій погоняв.

Але не те йому мерзило ся, не важка праця, не лихі вихри, люті, плюти чи гострі сніги, взвиचाював ся був до сего по трохи — бо як чоловік не лежить, то 'му і в пеклі щастить — повідають мудрі люде, лише чого стерпіти не міг, то того Матієвого верховодства та тої його раз-у-разної влазливости.

Інші вже на се не вважали, а він що разу, коли почув, кипів злістю, а нераз так відворкнув, що тамтой лиш очима блискав, а знов мов би навмисно до всего чіпав ся, ніби то не просто в очі, але так усе полав у слабіну, аж шкіра терпла на Антку тай кулаки йому затискали ся, але здержував ся ще, як міг, утихомиряв ся, лише ті допеки в тямку згортав, чув добре, що Матій на оказію ждав, аби його з роботи прогнати...

Анткови-ж так за роботою не йшло багато, як лише за тим, аби не дати ся переперти та змогти леда-кому — такому голоколінникови, як Матій.

Досить, що пізьмували на себе чим раз лютіше, бо на самому дні злости, гей болюча сколобина, стриміла Ягусь. Оба вони, та вже з-давня, ще від весни, а може й від мясниць, ходили за нею спряжені до купи, та припирали один одного тайком, але добре знаючи про себе. Лиш Матій

робив се майже на очах усіх і голосно з сказу вав про своє милуванє, а Антек ховати ся йому мусів, то й глуха, палюча зависть пекла з мисерце.

Ніколи вони не тримали з собою приятельства, а все дивили ся зизом на себе та грозили один одному, перед людьми, бо кождий-же з них мав себе і за найміцнішого хлопа в селі, але тепер, день-по-день росла в них злість до себе тай завзяте, так що по якім тижні, то вже не здоровкали ся а переходили попри себе, крешучи очима, як ті два розлючені вовки.

Матій не був злий ані незгідливий, навпаки, серце мав підмогливе тай широку руку, лише занадто дуфав у себе, занадто гороїжив ся над інших і ні за що їх мав, тай ту мав іще хибу, що за такого мав себе кавалера, котрому ні одна дівчина не вперла ся, любив тим-о чванити ся, розповідати, аби лише верх мати в усім. То й тепер у смак се йому йшло тай радо говорив, що Антек робить у него тай слухає його в усім, а в очи покірно дивить ся, як та индичка, аби лиш його з роботи не прогнав.

Чудно се було знаючим Антка, але так міркували, що хлоп покоровив ся тай пригнув ся, аби лише роботи не втратити, а другі знов доказували, що з сего вийдуть іще сторії, бо Антек не дарує тай не нині то завтра відібе своє тай готові були навіть заложити ся, що Матія зібе на квасне яблуко.

Розуміє ся, що Антек за ці говірки не знав, бо до хат не заглядав, знакомиць обминав без слова, а з роботи просто до дому йшов і на вивороть, але добре чув, що так бути мусить, бо несогірше прозирав Матія.

— Пририхтую я тебе, стерво, на таку капусту, що тя собаки не з'їдять, ізмякне тобі рура, не будеш дуги ся та гороїжити ся! — вирвало ся йому раз на роботі, аж Бартек почув і сказав:

— Лишіть його, платять йому за те, аби погоняв! — Не розумів старий.

— Навіть пес мені мерзкий, коли на дурно гавкає.

— За надто допускаєте собі до серця, ще вам запечуться печінки, тай бачу, що й до роботи за горяче берете ся...

— Бо мені холодно — бовтнув аби-що.

— Поволи треба все, за рядом, поволи, таже то й Господь Ісус, міг сьвіт поставити в один день, а волів його робити без цілий тиждень, відпочиваючи... робота не птиця, не фуркне, а надсаджувати ся для мельника чи там иншого, яка вам воля тай мус... а Матій є від того, як та собачка, що стереже худобу, будете може на неї сердити ся за гавканє, га?...

— Сказав-єм, як міркую. А де-ж то ви літі бували, що-м вас у селі не бачив? — запитав ся, аби змінити розмову.

— Дещо робило ся, дещо сьвіт Божий оглядало ся, очи пасло ся тай душі рости помогало ся... — говорив поволи, обтісуючи дерево з другого боку, випрямляв ся часом, розтягав ся, аж йому сугасти тріщали, а люльки з зубів не випускав і радий балакав.

— Робив-єм із Матієм коло нового двора, але що погоняв тай весна була на сьвіті, пахло сонце, то-м його покинув, а йшли тоді люде до Кальварії — то пішов-єм із ними, аби відпусту доступити тай сьвіта щось-не-щось уздріти.

— Чи далеко то до тої Кальварії?

— Два тижні йшли-м, аж за Краковом, але-м не дійшов. В однім селі, де-сьмо полуднували, ставив господар хату, а тільки на тім розумів ся, що коза на перцю, розсердив-єм ся, наклеяв юху, бо дерева намарнував, тай лишив-єм ся у него, бо й просив. Без два місяці вирихтував-єм йому дім, що на двір подобав, аж мене за те хотів сватати з своєю сестрою, вдовою, що побіч на п'ятих моргах сиділа.

— Певнісінько стара.

— Та не молода, але нічого собі ще, а якже тільки що трошечки лиса, крива тай сверликом, дивила ся, але на лиці гладка, гей бохонець, котрий миши без пару неділь обгризали, пишна жінка, добра, жранє мав-єм сильне: — ба яєшниця з ковбасою, ба горізка масна, ба й інші смаки були, а так ізноровила ся до мене, що день-у-день під перину була пускати готова... аж-єм у ночі забрав ся в сьвіт...

— А не було то приженити ся, все-ж пять моргів...

— Тай вошивий кожух по небіжчику. А мені-ж що по жінці? З-давна мені вже остогидло те бабське насінє, з-давна! Таже то нічо, лише кричить, верещить, літає, як ті сороки на плоті, ви слєво а вона двацятьма як гороховиною трясе... ви маєте розум а вона лиш язиком замітає. Говориш як до чоловіка, а тот ані не вирозуміє, ані не розважить, лиш аби-що клепче. Кажуть, що Господь Ісус дав жінці лиш пів душі, тай мусить бути се правда... другу половину діявол мав ізладити...

— Є, бачу, й мудрі, є... — сказав мелянхольно.

— Та й білі ворони, кажуть, є, лише що ніхто їх не видів!

— А не мали-сьте своєї жінки, га?

— Мав-єм, мав-єм!... — урвав раптом, випрямив ся тай задивив ся сивими очима в далечину; старий уже був, усохлий на віхоть, жилавий, рівний — лиш якось ізгорбив ся тепер і люлька йому літала в зубах а кліпав віями хутко, хутко.

— Сходить, витягати! — верещав хлоп відпил.

— Борше там, Бартку, не стійте, бо й пили стануть! — верещав Матій.

— Галє, дурний, борше не можна, ніж поради. Вилізла ворона на косцьол, каркає тай га-

дає, що вона ксьондз на амбоні— воркнув злісно, але мусіло йому щось ізробити ся в середині, бо частіще припочивав, зітхав і за полуднем обзирав ся.

Добре, що зараз же прийшло, бо якось і жінки вже показали ся з близнюками, а Ганка виходила зза млинного вугла. Тартак зупинив ся, пішли всі їсти в млин. Антек же, знаючи ся добре з мельничуком, бо не одну фляшку випили з собою, вліз у його кімнатку, не тікав уже від людей, не бокував від них, лиш їм такі очі показував, що самі його обминали.

В горячи таким, що ледви можна було дихати, сиділо пару хлопів у кожухах і побалакували весело, були се люде з дальших сіл, що привезли в млин тай чекали на мливу, докладали торфу до червоної вже грубки, курили папіроси, аж уся кімнатка поринала в диму, тай радили.

Анте́к сів на якихось міхах під віконцем, і близнюки взяв між коліна тай ласо їв капусту з горохом, а далі клюски картофляні з молоком, а Ганка причакла побіч і чуло вдивляла ся в него: висох був від праці, почорнів, а від того роблення на морозі лице йому місцями лущило ся зо шкіри, а про те пишний їй видавав ся, як ніхто другий на сьвіті — розуміє ся, що так було: високий, рівний, стрункий, в поясі тонкий, в плечах розрослий, гнучкий; а лице мав довгобразе, сухе, ніс як той дзюб половиків, лиш не такий горбатий, очі великі, сиво-зелені, а ті брови, то як би хто вуглем крисище потяг через ціле чоло, майже від голосниці йшли до голосниці, так що кочи їх у гніві стягав, то аж лячно було дивити ся, а чоло мав високе, лише до половини вкрите рівно втятим, темним, майже чорним волосєм, і вуса голів геть, як усі, так що йому лиш ті білі зуби грали в червоних губах, гей шнур пацьорок... пишний був, преписний, що ніколи в-сять надивити ся не могла на него.

— Чи не міг-же [то] тато принести? будеш що днини тільки дорогу бігати!

— Гній мали викинути з під яловиці, а сама-м воліла тобі принести!

Все так кермувала, аби самій обід приносити тай хоть подивити ся на него.

— Що-ж там? — запитав ся доїдаючи.

— А що-ж би! — випряла-м уже міх вовни тай віднесла-м органістисі п'ять мітків. Кон-тентна була дуже... Лише Петрусь чогось у горячці, їсти не їсть і поплакує все...

— Обжер ся тай годі.

— Певно, що так, певно... Тай Янкель заходив по гуси...

— Продаш?

— Галє, а на весні то купувати му!

— Як міркуєш, так і зроби, твоя в тім голова.

— Тай у Вахніків знов побили ся, аж по ксьондза ходили, аби їх розборонив... а в Пачесів теля, бачу, вдавило ся морквою.

— Що мені з того! — воркнув нетерпляче.

— Органістий їздив за сніпками — сказала трохи згодя, але вже несміливо.

— Що-ж єсь дала?

— Таже дві пригорщі лєну вичесаного тай чотири яйця... сказав, що як нам буде треба, то дасть віз вівсянки тай почекає за гроші до літа тай на відробок дасть. Не взяла-м, по що-ж нам брати від него... прецінь же... належить ся нам іще паші від тата, взялисьмо лише два вози а з тільки моргів...

— Не підудоправляти ся тай тобі, заказую! Возьми від органістого на відробок, а то послідну худобинку продасть ся, а поки жию тата ні за що просити не буду, розумієш?...

— Розумію, від органістого взяти...

— А може й зароблю тільки, що стане, не плач лише при людях!

— Таже не плачу, ні... але возьми від мель-

ника з півкірчика ячменю на крупи, то дешевше вийде, ніж готові купувати...

— Добре, скажу нині тай лишу ся на котрий вечір, то змеле ся.

Ганка вийшла, а він лишив ся ще, курячи папіроса, не втеркаючи ся до розмов, які хлопці вели, а говорили власне про брата дідицевого з Вільки.

— Яцек йому було, знав-ем його добре! — сказав Бартек, уходячи на той час у кімнатку.

— То певно знаєте, що вернув ся з далеких країн?

— Ні, гадав-ем навіть, що вже давно вмер!

— Жив, бо щось зо дві неділі тому, як приїхав.

— Вернув ся, але казали, що щось неспо на розуму. В дворі не хоче сидіти тай переніс ся в ліс, до побережника, сам собі все робить, чи їдучи вгортину, аж дивно всім, а вечерами на скрипці виграває, часто-густо то й по дорогах його здибають, по тих усяких могилах, на котрих пригравав...

— Казали мені, що по селах ходить і всіх випитує ся за якогось Кубу...

— За Кубу! не одній собаці лисан!

— Прізвища не каже, Куби якогось шукає, котрий мав-ді його з війни винести, тай від смерти спасти.

— Був у нас Куба, котрий у ліс із панами ходив, але той помер! — кинув Антек і підняв ся, бо вже Матій верещав за стіною.

— Виходіть, що-ж то, до підвечірку полуднувати мете!

Антка схопила злість, аж вибіг і закликав:

— Не дри ся дурно, чуємо всі!

— Обжер ся мясом, то криком полекшу робить тельбухови! — сказав Бартек.

— І... кричить, аби перед мельником заслужити ся — докинув котрийсь.

— При їдї вилежують ся, радять, господарів юхи вдають, а цілих гачів не покажуть!... — мимрав усе Матій. — До вас пю, Антосю, до вас!

— Стули морду тай возьми язык на зуби, аби-м ти його не притяв, а від господарів тобі вара! — верескнув Антек, готовий уже на все.

Але Матій замовк, лише як той опришок позирав а вже цілий день і слова не промовив ні до кого, але за роботою Антковою пильно дивив ся тай стеріг його на кождім поступі, лише що причепити ся не міг, бо тамтой робив так ретельно, що сам мельник, котрий пару раз що днини приходив на роботу, се завважав і при першій нижневій виплаті поступив йому на цілі три золоті.

Матій казив ся потім, мельникови до очий скакав, але той сказав:

— Добрий мені ти, добрий мені й він, добрий мені кождий, котрий ретельно працює.

— То лиш мені на злість пан йому поступили!

— Вартий тільки, що Бартек, а може й більше, то-м поступив. Я справедливий чоловік, най кождий се знає.

— А, бо кину все до сто чортів, і най собі пан самі стають до роботи! — грозив.

— А кинь, пошукай булок, коли тобі хліб не смакує; іди, тартак поведе Борина тай до того за чотири золоті на днину! — сказав мельник зо сьміхом, бо-ж так навмисно все рихтував, аби мати дешевше робітника.

Поміркував ся швидко Матій, що мельник не попустить тай не дасть ся налякати, то й не напирав більше, сховав злість до Антка глибоко в пазуху, аж його там живим вогнем пекла, але для людий зробив ся мов би то м'якший і вибачніший; завважали се на-лету, а Бартко плюнув на се тай сказав другим:

— Дурний, як та собака, що не могла згри-

зти чобота, дістала в зуби, то тепер до него лє-
стить ся. Гадав, що ласку посїв, а так само його
проженуть, най лише лїпший лучить ся... все так
із богачами буває...

Анткови-ж однако було, ані радий був під-
вишці, ані тїшило його занадто, що Матїєви
змякла рура, тай що село з него кепкувало, про
що казали на роботї, тїлько його те обходило на
купу, що той тогїдний рік, або й менше. Не для
платнї робив, се лиш Ганку тїшило, робив, бо
йому так подобало ся, а як би схотїв черевом до
гори вилежувати ся — вилежував би ся, хоть би
там не знати що стало ся. А що вподобав собі в
роботї, то в нїй по просту забув ся тай ходив як
той кїнь у кератї, що й не погонюваний, а в ко-
лесї бігає, поки його не задержать.

І так ішов день-у-день, тиждень-у-тиждень,
аж до самих Рїздвяних сьвят, у тяжкій, безпере-
станній працї, аж йому по-малу притихла душа
тай мов би то скріпла в лїд, що нї-раз непохо-
жий був на давного; дивували ся сему люде тай
ріжно про се балакали. Але се було лише зверху,
для людських очий, бо в серединї цілком було
ріжно — гей у тїй водї бистрій та глибокій, ко-
тру мороз у леди скує тай сніги присиплють —
а булькотить усе, шумить, гудить, що чоловік і
не надїє ся, коли пукне поволока тай води лю-
нуть. Оттак було і в нїм. робив, гарував, гроші
що-до сотика віддавав жїнцї, дома пересиджував
вечерами, а добрий був як нїколи, тихий, спокій-
ний, діти забавляв, помагав у господарствї, мар-
кого слова не сказав нїкому, не нарікав і не мов
би то про всі кривди забув — але не звїв тим у-
сім Ганчиного серця, нї; розумїє ся, що радува-
ла ся тїй перемінї тай дякувала за неї Богу горя-
че, тай забїгала коло него як могла, в очи йому
все дивила ся, аби вгадати чого потрібує, служ-
кою йому була найвірніщою та найтямувитїшою,
але й часто ловила очима його сумні погляди,
часто наслухала затрївожена на його тихі зіт-

ханя, часто впадали їй руки і з завмерлим серцем оглядала ся довкола, хочаби провидіти, відки прийде нещастє, бо добре чула, що в нїм важить ся щось то страшне, щось, що лише силоміцю здержує, що лише причакло, притаїло ся тай ссе йому душу, ссе...

Він же нї слова не сказав, чи зле йому чи добре, з роботи вертав ся просто до дому, досвіта схоплював ся, коли передзвонювали на рорати, так що день-у-день переходив попри осьвітлений косцьол, день-у-день задержував ся саме проти хорів послухати граня органів, тих музичних голосів, тих звуків роздзвонених, тихих, проймаючих — що мов би з морозів дзвиніли, мов би з тої перед-досвітної сїрини родили ся, мов би з тих зір мідяних побренькували, з ледових опон і з землі перемерзлої йшли тужною, ломлючою мрією довгого сну, тяжкого сну зими, тай що дня квапив ся, аби його не побачили заслуханого тай біг другим боком ставу, довшим, аби лише не переходити попри батьків дім і не стрітити нікого.

Нікого!

Тому то і в неділю пересиджував каменем дома, не вважаючи на просьби Ганки, аби йшов з нею до косцьола. Нї тай нї! Бояв ся стрічі з Ягною, добре знав, що не здержить ся, не витримає!

А при тому знав від Бартка, з котрим несогірше скомпанував ся, тай сам чув, що село все ним займає ся, що його пильнують і слїдять на кождім поступі, гей злодія, мов би змовили ся на него — бо нераз замічав притаєні за вуглами очі, нераз чув як обзирають ся за ним, як летять цікаві, ємкі погляди, що раді би до дна душі глянути тай випатрошити ї з кожного замислу тай провидіти наскрізь. Болїли його ті очі, бо якби сверликом ішли крізь душу, люто болїли.

— Не перегризете, стерви, не перегризете!
— шептав ненавистно, затинаючи ся в чим раз

то лютійшому гніві на всіх, так що ще більше бокував від людей.

— Не треба мені нікого! Тільки маю з собою приятельства, що ледви сему пораджу! — сказав Клембови, котрий його попрікав, що ніколи до него не загляне.

Тай правду сказав, що ледви з собою порадив, правду; взяв ся був міцно в руки, зазубелав душу гейби тою залізною вуздечкою тай держав кріпко, не полускав із привязи — але вже йому чим раз частіше мліла душа з утоми, тай чим раз частіше хотіло ся йому кинути все тай здати ся на долю. — Зла буде чи добра — рівно йому було, бо жите йому мерзило ся тай переживав його сум — глибокий сум, що як той половик учепив ся в серце кігтями тай дер тай розривав.

Тяжко йому було в тім ярмі, скушно, тісно тай душно, як тому спутаному коневі в загороді, як тій собаці на ланцюгу, як . . . що й не висловити!

Чув ся як те дерево родюче, обломлене вихром і на загибіль присуджене, тай сохнуче поволи в самій середині цвітучого, здорового саду.

Бо навкруги жили-ж люде, було село, жите кипіло глибоким булькотом, хлюпало як та вода текуча, розливало ся все однаким, буйним, свіжим потоком. Липці жили звичайним, шоденним житєм: а то хрестини робили у Вахніків; заручини відбували ся у Клембів, хоть і без музики, але забавляли ся як на адвент яло ся; ба знов умерло ся комусь, либонь що тому Барткови, котрому то ноги зятуньо так перевалив, що хирляв, стогнав, аж і переніс ся до Абрамка на пиво; ба Ягустинка запізувала знов діти до суду за годіванство; ба й інші ще справи йшли, другі, а майже в кожій хаті щось нового, що нарід мав про що радити, з чого сьміяти ся або й нарікати; по ріжних-же хатах, довгими зимовими вечерами,

збирали ся жінки з куделею на прядини — що тамки сьміху було, мій Сусе, що забави, що балачок, що криків, аж по дорогах ішли ті играшки веселі. А скрізь що сварок, приятельства, змов, залицянь, поставкувань перед хатами, закрутні, бійок, перепалок утішних — гей у мурашковім або бжільнім рою — що лише гуділо в хатах.

А кождий жив по своєму, як йому виділо ся, як йому спосібніше було, та посполу з другими, як Господь Бог заповідав.

Хто бідував, забігав, клопотав ся, хто забавляв ся й радо в порції подзвонював з приятелями, хто дув ся й гороїжив ся над инших, хто за дівчатами вганяв ся, хто хирляв і на ксьондзову обору позирав, хто на теплому припічку вилежував ся — кому радість була, кому сум, кому-ж анї се анї те — а всі жили розмовно, з усеї моци, всею душею.

Лиш він сдин був мов би поза селом, поза людьми, тай чув ся як та птиця чужа, полохлива та голодна, що хоть і товче ся коло ясних вікон, хоть і рада би всего душею до людей — а не влетить; лише колеує, зазирає, наслухає, мукою живить ся, тугу пє, а не влетить.

Хиба, якби Господь Ісус що перемінив... а на добре.

Але бояв ся ще думати про таку переміну.

Якось на пару день перед Різдвяними сьвятами, стрітив ся рано з ковалем, хотїв його обминути, але той перейшов йому дорогу, перший протяг руку тай сказав мяко, мов би з жалем :

— Чекав-єм, що прийдеш, як до рідного... порадив би-м, поміг, хоть і в мене не переливає ся.

— Міг-еси прийти та допомгти !

— Як же то, перший мав-єм напрошувати ся, аби-сь мене прогнав, як Юзку !...

— Розуміє ся, кого не болить, тому все поволи.

— Не болить! Однака кривда нас постигла, то й біль однакий.

— Не цигань у живі очі, галє, гадає, що з дурнем має справу...

— Як того Господа Бога люблю, так чисту правду сказав-єм.

— Лис юха; лїтає, пронюхує, крутить ся та хвостом слїд затирає, аби навіть вітра за ним не ймити та шкоди не пїмстити.

— Що на весілю був-єм, за се, бачу, кривдуєш собі на мене! Правда, був-єм, не відпекую ся, але мусїв-єм піти, сам ксьондз намовляв і си-лував, аби образи божої з того не вийшло, що діти окроме а тато окроме.

— З намови ксьондза пішов-єсь? — упо-віж се другому, повірять, але не я. Дреш ти ста-рого за те приятельство, як лише дасть ся, з по-рожними руками не відходиш...

— Лиш дурні не беруть, як їм дають, але проти тебе не виступаю, ні, най усе село скаже, запитай ся Ягустинки, вона все сидить у старого, вже навіть казав-єм татови за згоду з тобою... зробить ся се... уладать ся... вирихтує ся на глянд...

— Собак собі погоди, не мене, чуєш! Не просив-єм тебе за війну, то мене й зі згодою не жени, бач його, який мені приятіль! Ізробив би-сь згоду, як би-сь лиш міг мені стягнути з хребта хоть би й сей остатний кожух... Кажу то-бі ще раз: геть мене покинь і з дороги мені всту-пай ся, бо як мене коли злість розбере, то тобі тих біличиних кудрів надру та ребер помацяю, не оборонять тебе й поліцайники, хоть з ними три-маєш. Затям се собі.

Відвернув ся тай пішов, навіть не обіздрив-ши ся на тамтого, котрий з роззявленим ротом серед дороги лишив ся.

— Циган стерво, зо старим держить і до

мене з приятельством виступає, тай обох би нас із торбами пустив, якби лиш міг.

Не втихомирив ся швидко по сій стрічі, бо до того не вело ся йому якось нині від самого ранку: ледви був узяв ся до тесання, вищербила ся барда на суку, а потім, зараз із полудня, дерево привалило йому ногу, чудо дійсне, що не пукла, але мусів, чобіт роззувати тай обкладати ледом, бо напухла тай люто боліла... А до того й Матій був нині розжертий як та собака, сварив ся з усіма, все йому було зле, всего мало, кричав, погоняв, а з ним то мов би виразно сварки шукав, що тут-тут до чого гіршого не прийшло.

Так уже чудно складало ся, бо навіть тих крупів, котрі мав Франко зробити на нині, а за котрі Ганка йому що дня голову сушила, не зробив і збував тим, що йому ніколи.

Тай у хаті було незвичайно. Ганка ходила зажурена й заплакана, бо Петрусь лежав у горячці гей би в вогні, що мусіла кликати Ягустинку, аби хлопця підкурила та переміряла, бо мусів обсунути ся.

Власне прийшла підчас вечері, сіла перед коменом, роззирала ся тайки по хаті тай чудну охоту мала балакати, лише що мало богато розказували обоє, то зараз узяла ся оглядати хлопця тай лікувати...

— Піду в млин, допильную, бо йнакше не зроблять! — сказав, беручи шапку.

— Чи то тато не могли би йти засипувати?...

— Сам піду, то певніше крупи будуть! — І пішов поквапно; злий був, збентежений і так у середині порозкиданий, як те самітне дерево на вихорі, а при тому дражнило його все в хаті, нетерпеливило, а найбільше ті обмацюючі, злодійські очі Ягустинки.

Вечір був тихий, не морозистий, бо якось від ранку попустило дуже, зізд було не богато'

лише де-не-де, мов крізь опони, дрожала яка в далечинах, вітер потягав від лісів, а з ним ішов шум далекий, глухий, мов би перед відміною, собаки густо погавкували по селі, а що трохи сипалися курявою сніги обтрясані з дерев... дими товклися по дорозі — а повітря було вохкаве, проймаве.

У млинї, як то перед сьвятами, чимало було людей; ті, котрих збіже мололося, сокотили при каменях, решта сиділа в кімнатці мельничука, а посеред них Матій, видко щось цікаве розказував, бо що мінута вибухали сьміхом.

Анте́к подався взад майже з порога кімнатки тай пішов на млин шукати Франка.

— Судить ся на лотоках із Магдою, знаєте, з тою прогнаною від органістих?

Мельник хотів його прогнати, коли дівку ще раз зустрітить у млинї, а пересиджувала тут цілі ночі, бо й де-ж подіне ся, бідна! — пояснив йому хлоп один.

— Хто на весні за чим-о брикає, від того зимі тікає! — докинув зо сьміхом инший.

Анте́к сів під циліндром, де найчільнїшу муку робило ся, та так якомсь то просто відчинених дверей кімнатки, що бачив Матієві плечі тай голови инших похилених ід нему та заслуханих, міг був чути навіть що говорили, бо недалеко було, лише торкіт млина не давав, тай сам слухати не хотів.

Майже звалився на міхи тай мов би то трохи дрімав з утоми.

Млин торкотів без перестанку, тряс ся ввесь, диготів і працював усіма каменями, колеса тріпали ся так міцно, мов би сто жінок валило пранниками та без перерви, вода з булькітливим криком котила ся почерез них, розбивала ся в шипіт кипучий, в свїгові тріски тай валила з гуком у ріку.

Анте́к чекав може з годину на Франка, але підняв ся нарешті, аби йти його пошукати на

дворі тай за одним заходом, аби трохи осьвіжити ся, бо сон його морив. Двері на двір були тут же коло кімнатки, перейшов і беручи вже за клямку, став раптом, почув оповіданє Матїєво.

— ...а старий сам варить молоко, ба гербату, тай до перини їй носить... — казали, що навіть сам коло коров ходить і з Ягустинкою все обходить, аби лиш вона собі ручок не поваляла... купив бачу в місті порценелю, аби не застудила ся за стодолу виходячи...

Гукнули сьміхом величезним і дотепи гей град посипали ся. Антек, сам не знаючи чому, подав ся знов на давне місце, впав на міхи тай дивив ся бездумно в довгу, червону смугу сьвітла, бючу крізь відчинені двері кімнатки. Не чув нічо', торкіт приглушував розмови, млин диготів без перестанку, сірий туман мучних порошоків прикривав млин, лямпочки висячі на стелі де-не-де михтіли з білої куряви, жовтіли як ті котячі притаєні очі тай дригали раз-у-раз на шнурах. Але не міг усидіти, підняв ся знов, і тихо, на пальцях підсунув ся під самі двері тай слухав.

— ... все йому витолкувала — говорив Матїй — без пліт-ді квапила ся тай без те — Домінікова притвердила, що се часто лучає ся дівчатам, що й її те саме постигло в панянстві... Кожда тепер може спихати на гострий перелаз... а старий повірив. Такий мудрагель, а повірив...

Сьміяли ся так, аж регіт по млині йшов, аж лягали.

Антек присунув ся ближе, майже коло порога став, а блідий гей труп із затисненими кулаками, скорчений у собі, готовий до скоку.

— А те, що за Антка казали — став знов говорити Матїй, коли висьміяли ся — що там із Ягусею добре знали ся, то неправда, знаю найліпше. Сам чув-єм, як скавулів коло комірних дверей, як той пес, аж його мітлою мусїла прогоняти. Вчепив ся її мов ріпях собачого хвоста, але його прогоняла...

— А виділи-сьте ? бо йнакше на селі говорили... — запитав ся котрийсь...

— Якже, раз був-єм у неї в коморі, раз мені жалувала ся на него !

— Брешеш, як та собака ! — крикнув Антек, переступаючи поріг.

Матій схопив ся в те млі-око до него, але поки міг поміркувати будь-що, вже Антек скочив як той скажений вовк, ухопив його одною рукою за горло, придушив, аж той дух і голос утеряв, другою взяв за пояс, вирвав з місця як корч, ногою двері копнув на двір тай поніс його швидко за тартак, у ріку обгороджену плотом і верг із усеї сили, аж чотири жердці трісли мов солімки а Матій як тяжкий ковбок упав у воду.

Рейвах учинив ся тай крик великий, бо ріка в тім місци була бистра тай глибока, метнули ся люде на ратівлю тай витягли його швидко, але був без тямки, ледви його дочутили ся. Поилетів зараз мельник, привели в пару отченашів Ямброжа, збігли ся люде з села, аж його перенесли до мельникового дому, бо все млів і ригав кровю. Навіть по ксьондза післали, так то зле з ним виділо ся, гадали, що й ранку не діжде.

Антек же, коли Матія винесли, сів супокійно на його місце перед грубкою та грів собі руки тай побалакував із Франком, котрий найшов ся — а скоро люде повертали ся, сказав так голосно, аби всі чули тай міцно, аби собі кождий затямив :

— Хто лиш буде мене сіпати та напосідати ся на мене, кождому зроблю так, або ще ліпше !

Ніхто не обізвав ся, дивили ся на него з глибоким дивом, із пошаною, бо якже, аби такого хлопа як Матій взяти так лехко мов той сніпок соломи, понести тай кинути в воду ! Ще ніхто за такого силача не чув !.. Но, бо якби побили ся, бороли ся тай один одного переміг, поломив йому кости, навіть убив — звичайна річ ! Але ні, лиш узяти як те щеня за вуха тай метнути в во-

ду! Що йому ребра попукали від жердок, се нічо', вилікує ся, але такий встид, такий встид, сего либонь Матій не перебанує!... Так овстидити чоловіка на ціле житє!...

— Но, но, знаєте, мої кохані, сего ще не було! — шептали між собою.

Але Антек на них не вважав, змолів крупитай коло півночи пішов до дому; сьвітило ся ще у мельника в тій кімнаті, де поклали Матія.

— Не будеш ти, стерво, більше чванити ся, щось у Ягни в коморі бував! — шепнув ненавистно тай плюнув.

Дома нічо' не сказав, хоть Ганка ще не спала, зайнята пряденєм, але рано не пішов до роботи, був певний, що його відправлять, але зараз по сніданку прилетів сам мельник.

— Ходіть-бо до роботи! що маєте з Матієм, се ваша справа, нічо' мені до того, а тартак то стояти не може, поки видужає; ведіть роботу, чотири золоті тай обід буду вам давати.

— Не піду, дадуть пан тільки, що Матієви, то стану тай не гірше поведу.

Мельник казив ся, торгував ся, але пристати мусів, бо не було ради, тай зараз його взяв тай пішли.

Ганка нічо' ще з того не порозуміла, бо ні про що не знала.

IV.

На Сьвят-вечір, уже від до-сьвіта, кипів прикваплений палкий рух у цілих Липцях.

У ночі, чи може аж у зоріне, мороз був знов кріпко потис, а що прийшов по пару днях м'яких і вохкавих мрак, то й обвалив деревину инеем мов би тими склянними гиблівками, або-ж пухом що найбілїшим; навіть сонце вилупило ся тай сьвітило на синім мов обпряденім тоненькими, прозорими мраками небі, лише що бліде було, застигле, як та гостія в монстранції втаєна, нічо' не гріюче, навпаки, бо мороз брав на день, піднімав ся ще тай проймав такою лютю, що дух запирало тай усяке сотворіне ходило в парах віддихів мов би в клекоті мрак, але ввесь сьвіт розсонїшнив ся тай стояв у таких михтячих ярких поблисках, у таких гострих іскренях, мов би хто діяментовою росою прикрив сніги, аж очі болїли дивити ся.

Довколишні поля привалені снігом, лежали білі, роз'іскрені, а глухі та мертві, лиш инодї птиця якась лопотїла серед міністих білощів, що лиш її чорна тїнь михтїла по загонах, або те стадонько перепелиць іскликувало ся під засипаними корчами тай полохливо, обережно, тягло хильцем до людських осель, під повні обороги; де знов, але не часто, зайчик який зачорнів, скакав по снігах, ставав цапки тай дряпав затвердлу кору, добираючи ся до збіжа, але сполошений

гавканем собак, утікав назад у ліси об'инесні, завалені снігом, помертвілі зо студени. — Пусто й глухо ставало на тих неосяжних оком снігових рівнинах, а лиш десь, у далечинах синявих, мерехтіли села, сивіли сади, чорніли гущавини, влискували ся замерзлі потоки.

Холод діймавий і від тих морозистих поблисків сьвітляний, дув усім сьвітом і проймав наскрізь ледоватою тишиною.

Нї один крик не роздер ісціплої мовчанки піль, нї один живий голос не задрожав, ані навіть посвист вітру не зашелестів у сухих розіскрених снігах — ледви деколи, часом від доріг припалих у засипах, товк ся йойкаючий голос дзвінка та скрипіт саний, але так то слабо та далеко, що ще не схопив цілком, не розізнав відки й де, а вже передзвиніло тай пропало геть у тишині.

Але по Липецьких дорогах, із обох боків ставу, рясно було від людей і верескливо; радісний настрій сьвята дрожав у повітрі, проймав людей, навіть у худобині обзирав ся; крики дзвиніли в слухливім морозистім повітрі, мов би музика, сьміхи голосні, веселі, летіли з краю в край села, радість бухала з сердець; собаки, як божевільні, качали ся по снігах, гавкали з утіхи та вганяли за воронами, стукаючими коло домів, по стайнях ірзали коні, з обір виривали ся протяжні, тужні рикання, ба навіть той сніг мов би радісніше скрипів під ногами, полозе саний пищало на твердих вигладжених дорогах, дими були синими стовпами, а простісінько, як би стрілив, вікна-ж хат так то грали в сонці аж рази, ло — а скрізь повно було гамору, дітий, суєтнігегливих голосів гусий, що тріпали ся по кадках, накликувань; повно було по дорогах людей, перед домами, в оплітках, а крізь обсніжені сади раз-у-раз червоніли ся плахти жіноти, перебігаючої з хати д' хаті, так що раз за разом тор-

кана в бігу деревина та корчі, сипали звалами снігу згалузя, гейат срібна курява.

Навіть і млин сьогодні не торохтів, став на цілі сьвята, лише студене скливо води прозорої, пущеної спустом, дзвонило булькітливо, а десь за ним, у болотах і жерелах, із випарів курячих ся мраками, виривали ся крики диких качок і цілі їх стада колесували.

А в кожній хаті, у Шимонів, у Мацьків, у війтів, у Клембів, і хто їх там ісчислить і виповість усіх, провітрювали хати, мили, шурували, посипали кімнати, сїни, ба навіть і сніг перед порогами, сьвіжим галузем ялиць, а де-не-де то й білили почорнілі комени, а скрізь на глум пекли хліби та ті сьвяточні струцлі, приладжували селедці, терли в чарах мак до клюсків.

Се-ж Різдво йшло, Господньої дитини сьвято, радісний день чуда та змилування ісусового над сьвітом, благословенна перерва в довгих, робігних днях, то й у людищах будила ся душа із зимового сціпенія, обтрясала ся з сїрини, піднімала ся тай ішла радісна, чуюча міцно, на стрічу різдву Господньому!

Тай у Боринів була така сама суєтня, закрутенина та приготови.

Старий іще був до дня поїхав у місто по закупи з Петриком, котрого приймив до коний, на Кубово місце.

А в хаті ввихали ся жваво, Юзка присьпіувала тихесенько тай витинала з красистих паперів отті чудацькі стрижки, котрі чи на сволок, чи на рамки образів приліпити, то видають ся мов би помальовані в живі краски, від котрих аж михтять ув очах. А Ягна з закоченими по плечі рукавами, місила в діжці тісто та при маминій підмозі пекла струцлі такі довжезні, що видавали ся мов ті грядки в саді, на котрих петрушку засївають, ба хліби трохи біліщі з питльованої муки, ввихала ся живо, бо тісто вже збігало тай треба було виробляти бохонці, ба позирати на Юзіну роботу,

ба дивити ся на плячок із сиром і медом, котрий вигрівав ся вже підпериною та ждав на піч, ба літати на другий бік до шабасника,*) в котрім горів порядний вогонь.

Вітек мав наказано, пильнувати вогню та докладати полін, але лиш тільки його бачили, що при сніданку, бо зараз десь подів ся. Марно Юзка, ба Домінікова шукали його по обійстю та кликали, ані обізвав ся юха; сидів за оборогом у чистім полі під корчами тай закладав сильця на перепелиці, тай густо присипав їх половиною для непізнаки та принуки. Лапа з ним був та той журавель, що то був його в осени хорого пригорнув, вилічив, беріг, годував, ріжних штук вивчив тай так із ним покумав ся, що лиш аби зашви́став на него по своєму, то птиця ходила за ним не гірше від Лапи, з котрим була в великій згоді, бо разом ходили на щури в стайні.

Рох же, котрого на цілі сьвята Борина до хати приймив, сидів уже від ранку в косцьолі тай там посполу з Ямброжим окрашували вівтарі та стіни ялиною, якої навіз ксьондзів парубок.

Полудне вже доходило, коли Ягна скінчила з хлібом, понакладала бохонці на дошку та ще обпліскувала та мастила їх білком, аби занадто в вогні не потріскали, коли се Вітек упхав голову в двері тай крикнув:

— Коляду несуть!

І дійсно вже від ранку, старший органістюх, Ясьо, той, що то був у школах, розносив оплатки посполу з молодшим братом.

Зуздріла їх Ягна вже перед ганком, так що ні-коли було навіть що-то припрятати, коли в кімнату ввійшли з похваленим.

Затурбувала ся дуже, що в хаті був такий непорядок, то лише сховала під хустку голі руки тай просила, аби сіли припочити, бо коші

мали великі, а молодший двигав несогірші торбинки тай непорожні.

— Ще маємо пів села обійти, а часу не багато !... — перечив.

— Най пан Ясьо хоть загіє ся, мороз такий !

— А може трохи горячого молока, то зігрію — пропонувала Домінікова; відмовляли ся, але сіли під вікном, на скриню. Ясьо-ж так удивив ся в Ягну, аж почервоніла ся тай стала швидко стягати на руки рукави, що й він почервонів ся як буряк і взяв у коші шукати оплатків, а виймив ліпшу тай грубшу пачку, бо в золотий пояс обкручену тай поперекладану красистими оплатками. Ягусь узяла її крізь хустку тай поклала на таріль, під розп'яте, а потім винесла з добрий гарнець сім'я з лену та шестеро яєць.

— Пан Ясьо давно приїхав ?

— Що йно в неділю, три дні тому !

— Певно скушно їм у тих школах ? — запитала ся мати.

— Не дуже, але то вже не довго, бо лиш до весни !

— А казала пані органістина ще в моє весіле, що пан Ясьо на ксьондза йде...

— Так, від Великодня, так ! — сказав тихіше тай спустив очи.

— Мій Боже, то-ж то потіха стелить ся батькам, то-ж то радість, що вони ксьондзом будуть, а може, як Бог позволить, то таки в нашій парафії ?...

— Що-ж тут у вас чувати ? — запитав ся, аби перервати нелюбі питання.

— А, що-ж би, дав Бог, що нічо злого. По-маленьку все, по-маленьку, та навкруги, гей би в тім кераті, як то звичайно в мужицькому стані.

— Хотів я приїхати на ваше, Ягусь, весіле, але мене не пустили.

— А така забава була, що без цілі три дні танцювали ! — викрикнула Юзка.

— Куба, бачу, того часу вмер ?

— А вмерло ся йому, вмерло ся, бідному, кров йому сплила тай навіть без сьвятої сповіди скінчив. Кажуть по селі, що покутує, що бачили, як щось ночами по дорогах товче ся, на роздоріжжях стогне, ба під хрестами вистоює та змилювання Божого жде !.. Кубова се душа бути мусить, не друга !

— Що се ви кажете !

— Розуміє ся, правду кажу ; не бачила-м сама, то й не присягну на се, але може бути, може, є такі справи на сьвіті, що розум людський, хоть би й найбільший, а не вирозуміє, не провидить — Божий се лад, не людський, ні, бо що ми, бідні, можемо, то можемо, а решту Бог може !

— Шкода Куби, сам ксьондз, як міз розказував про його смерть, то аж плакавені жалю.

— Бо чесний то був парубок, що другого не найти, а тихий, набожний, роботячий, чужого не рушив, а в бідним то готов був і послідною капотою поділити ся.

— Так усе змінє ся в Липцях, що що приїду, пізнати ся не можу. Був-єм нині в Антків, діти їм хорі, біда у них аж скрипить, а він сам так відмінив ся, так ісхуд, що ледви-м його пізнав !

Не обізвали ся на се й словом, лиш Ягна відвернула швидко лице тай зачала накладати хліб на лопату, а стара блиснула очима, що зараз поміркував, що тут є для них щось то прикре, хотів направити, думав про що би далі говорити, коли се Юзка приступила запаленіла тай стала просити, аби дав пару крашених оплатків.

— На сьвіті мені треба, були з тогідного року, але в весіле геть помарнували ся.

Розуміє ся, що дав їй кільканацять і то щось аж у п'ятьох красках.

— Аж тільки! Мій Сусе, та-же сего стане і на сьвіті, і на місяці, і на звiзди! — кликала вродувана, пошептала з Ягною тай засоромлена, закриваючи лице хусткою, винесла йому за те щось щестеро яєць.

Борина на той час вернув ся з міста тай вхоридив у хату, а за ним утискав ся Лапа з Журавлем, бо й Вітек появил ся рівно з господарем.

— Запирайте швидко двері, бо тісто застудить ся! — кричала Домінікова.

— Як жонота возьме ся за порядки, то хлопам треба комiрного шукати хоть би в коршмі, аби при печеню не зіпхали на тебе сказу! — сьміяв ся Борина, розгріваючи заkostenілі руки. — Дорога, як по склі тай санна сильна, але й такий мороз, що трудно в санях висидіти! Дай Ягусь, Петрикови бодай хліба, бо перемерз до кости в тім солдатськiм шинелю. Ясьо на довго до дому?

— Аж до Трьох Царів.

— Тато має з Яся несогiршу вируку, бо то й при органах і в канцелярії! Розуміє ся, старому жаль покинути перину на такий мороз...

— Не тому, а лиш, що корова нині втелила ся, то лишили ся дома тай пильнують.

— У добрий час, буде молоко на цілу зиму.

— Гале, Вітек, дав-сьь пити лошати?

— Сама-м носила, але навіть і за пальцем пити не хотіло, лише барашкує, та до кобили так ірве ся, що перепровадила-м до більшої загорідки.

Хлопці вийшли, але Ясьо ще з оплітків обзиравав ся за Ягною, бо немов би ще пишніща була ніж ув осени перед весілем.

То й не дивниця, що старого цілком завоювала, що сьвіта за нею не бачив. Добре на селі казали, що геть іздурнів від того кохання, бо хоть

і твердий був і невступчивий для всіх по давньому, але Ягуся могла з ним робити, що лише хотіла, слухав її в усім, її очима дивився, її радився, тай Домінікової, так що геть ним заволоділи! Добре йому з тим було, господарство йшло, все було в порядку, вигоду свою мав, тай пожалувати ся перед ким і порадити ся, так що вже ні про що не думав, тай ні за що не дбав, що лиш не було Ягусею, в котру гей у той сьвятий образок дивився.

Навіть і тепер, вигрівав ся перед коменсом, а все ходив за нею розлюбленими очима тай мов би перед весілем, солодкі слова все говорив, а лише про те думав, чим би їй ще більше приподобати ся.

Але Ягна тільки дбала про його коханє, що про торішний сніг, якась захмарена була, знетерпеливлена його залицянем, лиха, все її дразнило, так що як той холодний вітер носила ся по хаті — роботу звалювала на маму, ба на Юзку, а часто й старого до неї нагоняла терпкими словами, а сама йшла, ніби то заглянути на другий бік у піч, або до лошати в стайню, а головно по те, аби лишити ся самій тай задумувати ся про Антка.

Ясьо його їй нагадав, що як живий стояв перед нею, як живий...

Майже три місяці його не бачила, бо ще на довго перед шлюбом, тільки лиш, що тоді проїздом на дорозі під тополями... розуміє ся, час плив як вода; шлюб, переносини, різні клопоти, господарство, що й коли мала про него подумати! Не бачила його, то й на гадку не приходив, а люде те-ж вагували ся говорити про него перед нею... А тепер, не знати чому, так раптово став перед очима тай дивився так жалібно, так по-прікливо, аж їй душа затрясла ся з журби.

— Нічо-м тобі не винна, ні, то чому ставеш передомною, як та душа покайнна, чому лякаєш! — думала жалібно, боронячи ся від споминів...

але чудно їй було, чому так міцно пригадував ся, чому то ні Матій, ні Стахо Плошка, ні інші?... Ніхто другий, лиш він один! Щось їй дати мусів, що бідкає ся тепер і видирає ся з себе, тай в муці купає ся, бо така туга ї розпирала, аж ї в середині давило, а так щось у сьвіт душу несло, що пішла би, куди лиш очі понесуть, на гаї та ліси.

— Що він там, бідний, порабляє, що собі гадає? Та ні способу, аби з ним поговорити, ні способу тай... не вільно! Правда, не вільно, Сусе коханий, таже то був смертний гріх, смертний! — казав се ксьондз на сповіди, казав... лиш би з ним поговорила раз один, хоть би при сьвідках, хоть би... а то вже нінині, ні завтра, ні ніколи! Боринова є на вік віків амінь...

— Ягусь, а ходи-ж бо, хліб треба пересадити! — кликала стара.

Побігла до дому, ввихала ся як могла, але думки про него не втратила, все їй вертав ся на очі, тай скрізь нагадували ся його голубі очі тай ті чорні брови тай ті губи червоні, солодкі, ласі!

Марно взяла ся завзято за роботу, горіло їй у руках, припрятала хату, стала над вечір обходити корови, чого ніколи не робила, але се нічо' не помогло, бо все стояв перед нею тай туга росла в ній і розривала душу, се їй так то страшенно роздразнило, що сіла на скриню коло Юзки, роблючої поквално сьвіти, тай бухнула плачем.

Утихомиряла її мати, втихомиряв наляканий чоловік, ходили коло неї як коло тої розведженої дитинки, гладили, дивили ся в очі, нічо' не помогло; виплакала ся в волю, тай незабаром щось перемінило ся в ній раптом, бо підняла ся зо скрині майже весела, побалакувала майже зо сьміхом, навіть і сьпівати була готова, як би то не адвент!

Подивив ся зачудований Борина, подивила ся мати, а потім на себе довго й уважно позира-

ли, вивели ся в сїни, щось там пошептали тай вернули ся розрадувані, веселі, розсьмїяні, та гей-же ї обіймати, цілювати, а такі були добрі, що стара закричала горяче :

— Не двигай діжку, Матїй винесуть !

— Або то мені першинка брати й тяжшу !

Нїчо' не розуміла.

Але старий не позволив, сам винїс, а потому при нагодї припер її десь у коморі, люто цілював тай радісно щось шептав, аби Юзка не вчула.

— Вам із мамою в головах поперевертало ся! не правда, що кажете, нї!...

— Обое з мамою знаємо ся на тїм, уже я тобі кажу, що так є. Зараз, що то маємо? Рїздво... то би аж на Липня випало, в самі жнива... Час не рїхтовний, горяче, роботи, але що-ж дїяти, треба й за те Господу Богу подякувати... Тай знов хотїв її цілювати, вирвала ся йому злісно тай побігла до матери з виговорами, але стара притвердила рїшучо.

— Не правда, лише здає ся вам! — заперечила горяче.

— Не тїшить се тебе, бачу?

— Та що би мало тїшити, чи мало то клопотів, а тут іще нове горе!

— Не нарікай, аби тя Господь Ісус не покарав!

— А най там, а най там!

— Чому-ж то так відпекуєш ся сего, га?

— Бо не хочу тай годї!

— Прецінь же, якби була дитина, то в разї смерти старого, чого борони Боже, до запису й його частка прийшла би, а по-рівно з другими, може й на цілому ґрунті лишила бись ся...

— Вам лиш одно в голові: ґрунт та ґрунт, а для мене се тїлько варто, що нїчо'...

— Бо-сь молода ще, тай дурна, тай плетеш аби-що! Чоловік без ґрунту, то як без нїг, — лише котить ся, котить ся, а нїкуди не зайде.

Не кажи лиш на-вкірки Матієви, бо йому прикро буде...

— Не буду здержувати в собі, що мені там Матій!

— То лискуй-же собі хоть би й перед усім світом, коли не маєш розуму, а мені дай спокійно хліб витягнути, бо спече ся на вуголь; займи ся ліпше роботою, от оселедці переложі з води в молоко, то більше соли втратять, Юзка най маку втре, ще тільки роботи, а вечір ось-ось.

Тай правда була, вечір уже стояв коло порога, сонце падало за ліси, а червоні зорі розливали ся по небі кривавими закатами, так що сніги мов би горіли, мов би були підпалом посипані — але село глухло тай притихало; носили ще воду зі ставу, рубали дрова, ба хтось-то квапив ся саньми, аж коням селезінки грали, бігали через став, скрипіли де-не-де ворота, схаплювали ся сям і там різні голоси, але поволи, враз із гасненем зір тай з тою попільною синявою, яка сипала ся на світ, рух завмирав, притихали обійстя тай пустіли дороги. Далекі поля западали в сумерки, зимовий вечір хутко наставав і брав землю в свою міць, а мороз піднімав ся тай так потискав, що голосніше грали сніги під деревляниками тай шиби малювали ся в різки та чудні квітки...

Село пропало в сірих, снігових сумерках, мов би розільяло ся, що й не побачив домів, плотів і садів, лиш одні світельця михтіли гостро тай густіше ніж звичайно, бо скрізь лагодили ся до сьвятої вечері.

В кожій хаті, як у богача, так і в комірника, так і в тої послідної бідноти, лагодили ся тай чекали врочисто, а всюди ставили в куті від сходу — сніп збіжя, накривали лавиці чи столи біленим полотном, підстелювали сіном і визирали вікнами першої зізди.

Якось не видко їх було з самого вечера, як

то звичайно при морозі, бо скоро послідні зорі догорали, небо почало засновувати ся мов би синими димами тай геть поринало в буроощах.

Юзка з Вітком добре були перемерзли, бо стояли на розвідинах перед ганком, поки першу зізду побачили.

— Є! Є! — верескнув раптом Вітек.

Вийшов на се Борина, вийшли й другі, а на послідку Рох.

Вже-ж була, тут-же над сходом мов би роздерли ся бурі опони, а з глибоких гранатових глибин родила ся зізда і мов би росла в очах, летіла, порскала сьвітлом, горіла чим раз бистріше, а чим раз то ближе була, аж Рох уклія на снігу, а за ним і другі.

— Отсе зізда Трьох Царів, Вифлеемська зізда, при блиску котрої Господь наш народив ся, слава Його сьвятому імени!

Повторили за ним набожно тай дивили ся очима в ті далекі сьвітлощі, в те сьвідощтво чуда, в ту видиму ознаку змилуваня Божого над сьвітом.

Серця їм ударили ревною вдякою, горячою вірою, надією тай брали в себе те сьвітло чисте, як той вогонь сьвятий випікаючий зло, як тайну.

А зізда величезніла, летіла мов би куля вогненна, голубі смуги йшли від неї ніби спиці сьвятого колеса, іскрили ся по снігах і сьвітляними поблисками роздирали темряви, а за нею як ті вірні служки вихилювали ся з неба инші, а рясно, неперечисленою та непроглядною гушавиною, то небо вкрило ся сьвітляною росою тай розвивало ся над сьвітом синою плахтою, попробиваною срібними цвьяшками.

— Пора вечеряти, коли слово стало тілом! — ісказав Рох.

Увійшли до дому тай зараз обсіли високу та довгу лавицю.

Сів Борина найперший, сіла Домінікова з

синами, бо достояла, аби разом вечеряти, сїв Рох по середині, сїв Петрнк, сїв Вітек коло Юзки, лиш Ягуся сідала на коротко, бо треба було про їду та прикладанє памятати.

Врочиста тишина залягла хату.

Борина перехрестив ся тай поділив оплаток між усіх, попоїли його з пошаною мов би того тіла Христового.

— Христос отсеї години народив ся, то най кожде сотворіне кріпить ся сим сьвятим хлібом!
— уповів Рох.

А хоть і голодні були, бо-ж цілісінський день о сухому хлібі, та їли поволи й гідно.

Найперше був борщ бураковий, варений на грибах із цілою картофлею, а потому прийшли селедці, обкочені в муці тай смажені в коноплянім олію, далі пшоняні клюски з маком, а потім ішла капуста з грибами, те-ж олієм омащена, а на останку подала Ягуся дійсну смакітку, бо рачки з греччаної муки, з медом затерті та в маковім олію всмажені, а перегризали все те простим хлібом, бо пляцка ані струцлів, тому що з молоком були, не годило ся їсти того дня.

Їли довго та мало коли, як там котре сказав яке слово, то лише шкробіт ложок о криси чув ся та мамляне — лиш Борина раз за разом ісхоплював ся помогати Ягусі та виручувати, аж його стара скартала:

— Сидіть, нічо' їй не стане ся, далеко ще до часу, а перші сьвята на своїм, то най укладає ся!...

Але Лапа скавулів стиха, торкав головою в зади, ласив ся тай придобрював ся, аби йому швидше дати, а журавель, котрий мав своє місце в сїнях, то часто стукав дзюбом о стїну, ба клекотав, аж кури обзивали ся на бантах.

Не скінчили ще, коли хтось застукав у вікно.

— Не пускати тай не обзирати ся! се лихе, втисне ся, тай на цілий рік лишить ся! — викрикнула Домінікова.

Впустили ложки тай слухали затрівожені; стуканє знов повторило ся.

— Кубова душа! — шепнула Юзка.

— Не плети, хтось потрібуючий, нинішного дня ніхто не повинен бути голоден, ані лишати ся без даха — обізвав ся Рох, піднимаючи ся двері відчиняти.

А то була Ягустинка, стала покійно в порозі тай крізь сльози, що їй як горох сипали ся, просила тихо:

— Дайте закуточок, і бодай те, що собаці викинете! Змилуйте ся над сиротою... Чекала-м, що мене діти запросять... Чекала-м... дурно... Мій Сусе... а тепер, як та стариця... як... рідні діти саму мене лишили тай без тої крішечки хліба... гірше як ту собаку... а там у них гамір, повно людий... ходила-м коло вуглів... у вікна зазірала-м... марно...

— Сідайте з нами. Треба було прийти вам зараз із вечера, а на діточу ласку не ждати... лиш у домовину то радо забють остатне гвізде, аби впевнити ся, що вже не вернете ся по них.

Тай з великою добрiстю зробив їй місце побіч себе.

Але не могла нічо' проковтнути, хоть їй Ягуся нічого не жалувала тай щирим серцем по-нукувала до їди, що-ж, коли не могла, сиділа тихо, скорчена тай заперта в собі, що лиш по здригуню плечий видко було, яка її мука роздирала.

Тихо в хаті стало, тепло, сердешно, набожно тай так урочисто, як би між ними лежало те сьвяте дитиня Ісус.

Величезна тай раз-у-раз піддержувана ватра тріщала весело під коменом і розсвiчували ся скла образів і червоніли замерзлі шиби, а вони сиділи тепер здовш лавиці, перед ватрою тай радили стиха та поважно.

Потім Ягусь наварила кави, то солодили її міцно тай попивали поволи...

Коли се Рох вийняв ізза пазухи книжку, обк-
ручену в рожанець, тай почав ізнеї читати тихим
та глибоко зворушеним голосом:

„... стала-ж нам ся новина, Діва породила
сина; аж у Юдейській землі, в Вифлеемі, не дуже
підлім місті, народив ся Господь у бідности; на
сїні, в стайні лихій, між волами тай ослами, що
в тій радісній ночі тихій, були йому братами. —
А та-ж сама зіззда, що й нині світить, ізгоріла
тоді для сеї сьвятої дитини, тай дорогу показу-
вала Трьом Царям, що хоть і погани тай чорні
як ті цигани а серця мали чутливі, тай із країн
далеких, ізза морей непроглядних, ізза гір лю-
тих попрібігали з дарами, аби правді дати сьві-
доцтво“.

Довго читав те оповіданє, а голос йому ріс
тай розмолював ся тай майже в спів переходив,
немов би сьвяту літанію говорив, а всі сиділи
в набожній мовчанці, в тишині сердець заслуха-
них, у дрожи душ осяяних чудом і в найщирішнім
відчуттю ласки Господньої, народови даної!

Гей, Сусе мій коханий! У хлівці тобі лихим
уродити ся прийшло, там у тих країнах далеких,
між чужинцями, між поганими Жидами, між лю-
тими єретиками! та в такій бідности, в такий
мороз! О, біднятко пренайсьвятіще, о дитинонько
солodka!... — Гадали, тай серця били спочутєм
а душі схоплювали ся тай летіли в сьвіт як ті
птиці, аж у ту землю народин, у ту шопу, перед
ті ясла, над котрими сьпівали ангели, до сьвятих
ніжок дитиняти припадали серцями та всею си-
лою вогненної віри та надії віддавали ся йому
в ті служки найвірніщі аж по вік віків амінь!

А Рох усе читав, аж Юзка, бувши мякшою
тай дуже чутливою дівчиною, заплакала ревно
над Господньою недолею, а Ягусь оперши лице
на долонях, также плакала, аж їй сльози текли
крізь пальці, то ховала голову за Єндриха, ко-
трий із роззявленим ротом коло неї слухав, та

так дуже дивувався чутому, що раз-у-раз сіпав Шимка за капоту тай викрикував:

— Ото!... чуєш, Шимек! — але швидко мовк, картаний лютим поглядом матери.

— Навіть тої колисочки не мало біднятко!

— Чудо, що не замерзло!

— Тай хотів же то Господь Ісус тільки витерпіти!

Казали розважуючи, коли скінчив, а Рох їм на те:

— Бо лише жертвою своєю та терпінєм міг спасти нарід, а як би не те, то вже би Лихий геть запанував над сьвітом тай вибирав душі для себе.

— Рядить він тут і так не мало — шепнула Ягустинка.

— Гріх панує, то злість рядить, а се є куми лихого.

— І... що там рядить, що панує, хто се знає? лиш те певно, що над чоловіком лиха доля має свою міць тай те терпінє.

— Не кажіть, злість на діти сліпить вас, аби-сьте не согрішили!...

Скартав її гостро, але вже не противила ся, помовкли й усі тай міркували, а Шимек устав з місця тай хильцем хотів вийти.

— Куди ти таке квапиш ся! — засичала стара, вважаючи на все.

— На село піду, горяче мені... — бовтав наляканий.

— До Настки тебе несе, на дурішки, га?

— Може забороните, здержите? — говорив гостріще, але вже шапку кинув на скриню.

— До хати йдіть із Єндрихом, дім на ласці божій лишив ся, подивіть ся до коров тай чекайте, прийду до вас і разом до косцьола підемо. — Запорядила, але хлопці воліли лишити ся, ніж у пустій хаті сидіти, тай не прогоняла їх більше, але зараз підняла ся і взяла зі стола оплаток.

— Вітек, засьвіти ліхтарню, до коров підемо. Сеї ночі в різдво і кожда худібка розуміє людську мову тай промовити може, бо між ними Господь народив ся, хто лише безгрішний запитає ся — людським голосом відповідять; рівні є нині людям і посполу з ними чуючі, то й оплатком би з ними поділити ся...

Рушили всі до обори а Вітек зо сьвітлом на перед.

Корови лежали рядом побіч себе тай пережовували мамляючи поволи, але на сьвітло тай голоси стали постогнувати, збирати ся важко до вставаня тай відвертати важкі, величезні голови.

— Ти господиня, Ягусь, то право твоє розділити між усі. Щастити ся тобі будуть ліпше тай не хорувати; лиш завтра рано доїти не можна, аж у вечір, бо втратили би молоко.

Ягна поломила оплаток на пятеро тай схиляючи ся над кожною коровою робила сьвятий хрест між рогами, тай упихала по кусничкови в роти, на широкі гострі язики.

— А коням не дасьте? — запитала ся Юзка.

— Не було їх того часу при народинах, то не можна.

Вертали ся до хати а Рох казав:

— Кожде сотворіне, кожда травиця, хоть би й та наймарніща, найменший камінчик, навіть отта зіззда ледви доглядна — все нині чує, все знає, що Господь народив ся.

— Сусе коханий! Все! то й та земля тай те каміне! — викрикнула Ягна.

— Правду кажу, так воно й є — все має свою душу. Що лиш є на сьвітї, є чутливе тай своєї години жде, аж Ісус ізмилує ся тай скаже:

— Встань, душе, ожий, заслугуй собі неба! Бо й найменший червячок і тота марна травиця, все по своєму заслугує ся, тай по своєму слави Господньої доступає. А сеї ночі одної на ввесь

рік усе піднімає ся, оживає, наслухає тай чекає того слова! Для одних воно приходить, на других іще не черга, то ляжуть потім у смерки, ждучи терпляче зоріня, хто каменем, водою, землею, деревиною, хто ще чим іншим, як там котрому Господь назначив!...

Замовкли, розважуючи що сказав, бо мудро був уповів, просто до серця, але се Борині ані Домініковій не видавало ся чистою правдою, бо їй собі в голові перекладали і сяк і так, а порозуміти сего не могли. Вже-ж сила Божа незбагнена тай чудотворна, але аби каміне тай усе душу свою мало... не могли сего виміркувати. Тай не думали вже про се довше, бо прийшли ковалі з дітьми.

— У тата разом посидимо тай у купі підемо на пастирку — толкував коваль.

— Сідайте, сідайте... миліще буде вкупі, таже всі будемо разом, лише Іжелі нема.

Юзка люто поглянула на батька, бо їй Антки нагадали ся, але бояла ся сказати про се.

Обсіли знов лавиці перед вогнем, лише Петрик лишив ся на подвірю тай рубав дров, аби не хибло топлива на сьвята, а Вітек носив оберемками тай укладав дрова в сїнях.

— Але, аби не забути! Здогонив мене війт і просив, абисьте, Домінікова, зараз ішли до неї, вже тамечки кричить і верещить, то певно сеї ночі зляже!

— До косцьола хотіла-м іти з усіма, але, коли кажете, що вже кричить, то полечу подивити ся. Була-м рано, гадала-м, що ще пару день передержить.

Побалакала по-тиху з ковалихою тай побігла до хорої, бо знала ся на слабостях тай не одного ліпше вилікувала ніж дохтори.

А Рох почав оповідати різні сторії принагідні на нинішний день, і між іншими й таку:

— „Давно вже тому буде, бо тільки років, що їх є від Різдва, мужик один, господар бога-

тий, ішов собі з ярмарку, де продав пару порядних бичків; таляри мав добре сховані в хольві, палицю несогіршу в руці тай кріпкий був, що може в селі найміцніщий, але квапив ся, аби перед нічю до дому дістати ся, бо тоді розбишаки ховали ся в лісах і чесним людям дорогу переходили.

„Літі то мусіло бути, бо ліс був зелений, пахучий і живими голосами роздзвинілий, а вітер віяв великий, то деревина гойдала ся тай шум ішов горою. Квапив ся мужичок, як лише міг, та роззиравав ся полохливо навкруги, але нічо' не зуздрів... лише смереки коло смерік, дуби коло дубів, ялиця коло ялиці, а ніде живої душі, тільки що ті пташиці пролітали помежи пні. Страх його брав чим раз більший, бо переходив коло хреста, такою гущавиною, куди й очима не протис ся, а куди власне найчастіше розбишаки набігали, то перехрестив ся, отченаш у голос говорив і скоком побіг...

„Уже щасливо вибрав ся з високого ліса, вже лише тою карловатою сосниною та ялівцями пробирав ся, вже навіть бачив поле зелене, розгойдане, вже йому плюскіт ішов від ріки, жайворонки сьпівали, вже людий зуздрів коло плугів і навіть журавлів ключем летючих на багна, тай навіть почув із вітром сади вишневі, цвितучі... коли се з тих остатних корчів вибігли розбишаки! Дванацять їх було, тай усі з ножами! Боронив ся, але швидко перемогли, а що гроший віддати по-добру не хотів, а кричав, то звалили його на плечі, притисли ногами, вийняли ножі тай уже мали його дюгнути... та ось закаменіли раптом і лишили ся так із піднятими ножами, згорблені, люті а непорушні — і все тут-же задержало ся в місци... Птиці втихли тай висіли в повітря... ріки стали... сонце мов би сціпло... вітер завмер... деревина стояла, як її був вихор нагнув... тай збіже... журавлі-ж гей

би вросли в небо з розпростертими крилами... навіть той хлоп орючий, стояв із піднятим батогом — увесь світ налякав ся в те млі-око тай закаменів.

„Як довго воно було, не знати — коли се почув ся над землею ангельський спів :

„Бог родить ся, лихе блідне !“

„Рушило ся раптом усе, але розбишаки покинули хлопа, бачучи в отсім чуді пересторогу тай разом уже пішли за тими ангельськими голосами до того хлівця, поклонити ся Народженому ! та вкупі з ними й усе, що лиш жило на землі та в повітря.“

Дивували ся дуже тому, що Рох оповідав, але потім Боруна, тай коваль оповідали также всяку всячину.

А врешті Ягустинка, котра ввесь час сиділа тихо, сказала терпко :

— Говорите, говорите, а тільки є з того, що вам час не довжить ся ! Гале, правда се була, що вперед із неба приходили різні опікуни, що бідному й пригнетеному знідіти не давали ! А чому-ж тепер таких не видко ? Чи менше-ж біди, менше мізерації, менше того душевного горя ?... Чоловік, то як та птиця безборонна, на світ пущена — таже його половик, таже його звів, а врешті й та Костуха додушить — а ті белендять за милосерде та дурних годують і манять обіцянками, що спасіне прийде ! Прийде, але Антихрист, і той справедливність ізробить, той змилує ся, як той половик над курятком !

Схопив ся Рох і став великим голосом кликати :

— Не хули, жінко, не гріши, не слухай діявольських підмов, бо на погибіль ведеш ся та вічний вогонь ! — Але впав на лавицю, сльози йому зальляли голос, і тряс ся ввесь із грози святої, з болю над тою пропащою душею, ко-

ли-ж дещо прийшов до себе, то з усеї сили віруючої душі викладав правду та на добру дорогу виводив.

І довго, довго говорив, що ліпше й ксьондз на амбоні не втяв.

А тим часом Вітко, глибоко вражений словами, що сеї ночі корови людську мову мають, викликав по-тиху Юзку тай пішли обоє до обори.

Тримаючи ся за руки та дрозжучи зо страху та хрестячи ся раз коло разу, всунули ся в обору поміж корови.

Приклякли коло найбільшої, мов би коло матери всеї обори; віддиху їм хибло, душі трясали ся, сльози набігали до очий, серця проймав страх сьвятий, мов би в косцьолі підчас піднесенія, але надія сердешна тай віра в них була, бо Вітек нахилив ся аж до самого вуха корови тай шепнув дрозжучи :

— Сивуля, сивуля !...

Не відповіла й словом, лише постогнувала, жувала, рухала писком, мамляючи язиком.

— Щось-то їй стало ся, що не відповідає, може за кару ?...

Приклякли коло другої тай знов Вітек запитав ся, але вже майже з плачем :

— Періста ! Періста !

Припали обоє до її писка, слухали з завармерлим віддихом, але нічо' не вчули, ні слова, нічо'...

— Певно грішні-сьмо, то не вчуємо, то лиш безгрішним відповідають, а ми грішні...

— Правда, Юзю, правда, грішні ми, грішні... Мій Сусе... правда... таже взяв-єм господареву мотузочки... тай той старий ремінь... тай ті... не міг більше говорити, плач його схопив, жаль і те почуте вини, що аж заходив ся, а Юзка те-ж йому сердешно привторювала тай такечки плакали посполу, не можучи втихоми-

рити ся, аж виповіли перед собою свої провину таї усі гріхи.

Але в хаті ніхто не завважав, що їх нема, співали тепер набожні пісні, бо то не час перед північю на коляди.

На другім же боці, мив ся та пуцував ся до-чиста Петрик, а перебирав ся геть, бо йому Яіна нову лудину, котру мав у коморі, ви-несла.

Аж викрикнули з дива, коли ввійшов потім у кімнату: бо збув ся шинелі таї тих солдатських убрань, а став прибраний звичайно, по мужицьки.

— Сьміяли ся з мене, бурком прозивали, то-м і перебрав ся! — вибовтав.

— Мову відміни, не шмате! — вкинула Ягустинка.

— Сама йому верне ся, сама, бо душі видно ще не втратив цілком.

— Пять рік у сьвітї був, мови своєї не чув, то й не дивниця!..

Замовкли раптом, бо гострий, пронизуючий голос сигнатурки продирав ся до хати.

— Сигнують на пастирку, треба нам ся збирати!

І дійсно, в отченаш може вийшли всі, окрім Ягустинки, котра лишила ся дому дозирати, а головно аби дати волю здавленому серцю.

Ніч була морозиста, роз'іскрена звіздами, синява.

Сигнатурка все дзвонила таї мов та птичка цьвірінькала скликуючи до косцюла.

Таї нарід уже виходив із хат, де-не-де відчиненими дверми лонув потік сьвітла таї замихтів мов блискавка, де-не-де гасли вікна, часом голос якийсь піднімав ся в сумерках, кашель, скрипіт сьнігу під ногами, те слово Боже, котрим здоровкали ся, та чим раз густіще мерехтіли в тій сіро-синявій ночі, товпами валили, що лиш тупіт чути було в сухім повітрію.

Хто був живий, до косцьола тяг, лишили ся по хатах самі старезні, хорі або каліки.

Вже з-далеку видко було розгорілі вікна косцьольні тай головні двері на розтвір відчинені та сьвітлом бухаючі, нарід же плив крізь них тай, плив як вода, заповнюючи поволи середину прибрану ялицями та смереками, мов би густий ліс виріс у косцьолі та тулив ся до білих стін, обростав віктарі, з лавок піднімав ся, майже досягав вершками до стель, а хитав ся тай гойдав ся під напором тої живої хвилі, та прикривав мракою, парою віддихів, ізза котрих ледви михтіли ярі сьвітла віктарів.

А нарід усе ще надходив тай плив без кінця...

Надійшли цілою гурмою, аж із Пільних Рудок, а йшли плече в плече, гостро та тяжко, бо хлопи були величезні, розрослі, в іранатові кабати вдягнені, самі білявці, мов би волосє мали з лєну випрядене, а жєнщини їх пишні що до одної, в подвійних запасках та в чіпцях пообкручуваних червоними хустками.

Надтягали з рідка, капаниною, по два, по три, й тоті з Модлиці, хирляки та самі мізераки, в латаних сивих капотах, із палицями, бо пішки мандрували; по коршмах ішли про них кепкування, що самими вюнами годують ся, бо на низьких рілєх сиділи, серед боліт, а димом торфовим від них віяло.

Тай з Волі надходив нарід, а вели ся цілими фаміліями, мов ті корчі ялівцю, що все збитою купою ростуть; не росли, самі середні, а бо-каті як міхи, але швидкі, хавкаті, сильні процесники, забіяки чималі, та шкідники лісові, в сірі капоти з чорними шнурками прибрані та червоними поясами оперезані.

Надтягла й шляхта Ржепецька, що як то кажуть: „лише міх та плахта“, або, що їх пять коровячого хвоста тримають ся та в трьох одну шапку мають — отсі йшли купою, мовчки, з під.

лоба дивлючи ся та з гори, а жєнщини свої, мов які двірки повбирані та дуже пишні, білявки, цьвірінькливі, вели в середині тай міцно вважали.

А зараз за ними валили люде з Прилука, йшли-ж як той лїс сосновий: росли, стрункі та міцні, а прибрані, аж очі разило. Капоти мали білі, камізельки червоні, бинди коло сорочок зелені, та гачі жовто-пасемисті, а пхали ся серединою неподатливо, не вважаючи ні на кого, перед самий вівтар.

За ними-ж, майже вже на послїдку, мов які дідичі, входили хлопи Дембицькі, не богато їх було, а кождий окремє йшов, з парадом, тай дув ся, пишав ся та по лавках перед великим вівтарем засїдав, і першенство брав перед иншими, дуфний у своє богатство — а жєнщини їх були з книжками, в білих чіпчиках вязаних під бороду та в катанках із тонкого сукна... а потім іще йшли з сіл дальших, із ріжних присїлків, із домів по лїсах розкинутих, із трацьких буд, із дворів, що хто би там затамив і счислив!...

А між тою гущавиною, хитаючою ся та шумячою як лїс, густо білїли капоти Липчаків і червонїли хустки жєнщин.

Косцьол був набитісїнький, аж до послїднього місця в сїнцях, так що котрі були послїдні, то вже на морозї під дверми молитви говорили.

Ксьондз вийшов із першою службою божою, орґани заграли, а нарід захитав ся, похилив ся тай на колїна впав перед величю Господньою.

Тай уже тихо було, ніхто не співав а молив ся кождий, вдивлений у ксьондза та в ту сьвічку, що горїла високо над вівтарем, орґани гудїли притишеною та такою чутливою нотою, що морозило кости, сам ксьондз відвернув ся, розкла-

да руки, казав голосно латинське сьвяте слово, то нарід витягав рамена, зітхав глибоко, похилився в набожнім каянню, бив ся в груди тай молив ся палко.

Потім же, коли служба божа скінчила ся, ксьондз виліз на казальницю тай балакав довго, навчав про сей сьвятий день, перестерігав перед лихом, картав, руками вимахував та гримів тим пекучим словом, що який-такий зітхнув тяжко, хто бив ся в груди, хто в совісти з провин каявся, хто задумав ся, котрий знов, що мягший, особливо жєнщини, плакав — бо ксьондз говорив горяче тай так мудро, що кождому се йшло просто в серце й розум, — розуміє ся, лиш тим, що слухали, бо багато було таких, котрих сон морив із горяча.

Тай аж перед другою службою божою, коли вже нарід сокрушив ся трохи молитвами, гукнули знов орґани тай ксьондз засьпівав:

— „Показав ся над вертепом“.

Нарід захитав ся, підняв ся з колін і враз похопив нуту тай повними грудьми та з силою зарув одним голосом:

— „Прєсьвітлої денниці!“

Затряслась деревина тай замихтіли сьвітла від тої сердешної вихори голосів.

І вже так ісчепили ся душами, вірою та голосами, що мов один голос сьпівав і бив піснею, з усіх сердець ірвучою аж під ті сьвяті ніженькї Дитиняти.

Коли вже й другу службу божу вислухали, орґанїстий став витинати коляди на таку підскочисту нуту, що встояти було трудно, то крутили ся, перетоптували, відвертали ся до хорів і весело покрикували коляду за орґанами.

Один лиш Антек не сьпівав із другими, прийшов був із жінкою та Стахами, пустив їх на перед, а сам лишив ся коло лавок, не хотїв уже займати давного місця, між господарями пе-

ред вівтарем, власне роззиравався був де би сісти, коли зуздрів батька з усім домом, перепихалися серединою, а Ягна йшла по переду.

Вступився під смерічку та вже з неї ока не звів, бо видна була з-далеку по зрості, сіла в лавку зараз із берега, коло переходу — навіть не думаючи про се та й не знаючи, тисся крізь гущавину вперто, аж дістався побіч неї, і коли підчас служби божої приклякали, вкляк та так то прихилився, що головою доторкався її колін.

Не завважала його зразу, бо скрутчик свічки, при котрім молилася з книжки, розкружував таке мляве світло та й галузе смеречини так закривало, що нічо' побіля не було видно, аж у піднесінє, коли вклякла та бючи в груди похилила голову — поглянула в бік несьвідомо — завмерло їй серце, закаменіла з радості, не сміла рушити ся, не сміла поглянути в-друге, бо сном їй видало ся те видінє, мрією, та й годі... Прижмурила очі та й довго, довго клячала похилена, зігнена до землі, майже безтямна зі зворушення... аж сіла раптом та й поглянула йому просто в лице.

Так, він се був, Антек, він, вимізерований дуже, почорнілий, нужденний, що легко навіть у тих сумерках завважала, а ті його великі, напастні та горді очі, так солодко дивилися, та такі жалю були повні, що стисла ся їй душа тривогою та спочутєм, а сльози самі напливали до очей.

Сиділа на-пруго, як і другі жінки, в книжку дивилася, але ні одної літери не розізнала, ані навіть сторін, нічо', бо ті його очі сумні, очі жалібні, очі дивлячі ся поблисками, стояли перед нею, ясніли мов звізди, закрили увесь світ, що стеряла ся зовсім, існувала геть — а він усе клячав, чула його короткий і гарячий віддих та й почувала ту міць солодку, ту міць лячну, яка

била від него, йшла їй просто від серця, вязала мов воловодами тай проймала страхом і солодощами, дрожжю, від котрої розум відходив, милування криком так могутним, що трясла ся в ній кожда кісточка а серце товкло ся як та птичка, коли їй зі сваволі крила прибють до стіни !...

Служба божа відправила ся, казанє було, друга служба божа минула, нарід сьпівав гуртом, молив ся, зітхав, плакав — а вони були мов би поза всім сьвітом, не чули нічо', не бачили нічо', тай не почували нічо' крім себе.

Страх, радість, милуванє, спомини, обіцянки, заклятя тай похоти горіли в них на переміну, йшли з серця в серце, вязали з собою, що вже однаково чули, однаково їм серця били, однаковим вогнем іграли їм очи.

Антек присунув ся ще близше, спер ся ліктем о її клуб, аж безтямила ся тай паленіла, коли-ж ізнов прилякла, шепнув їй горячими як вуголь вустами, в саме вухо :

— Ягусь ! Ягусь !

Істрясла ся тай мало не впала зі зворушення, так голос той проймив її любощами, мов тим вістрем пресолодким, тай радощами.

— Вийди котрого дня за оборіг... що вечера ждати му... не бій ся... поговорити мені з тобою треба дуже... вийди !... — шептав страстно, та так то близько, так то близько, аж її лице горіло від його віддихів...

Не відповіла, сил їй не стало, голос застряг у горлі, серце тремтіло та так товкло ся, що либонь чути мусіли навкруг — але підвела ся трохи, мов би йти хотіла туди... куди просив... куди милуванєм наказував... за оборіг...

В час якось grimнули першою колядою, косцьол затряс ся від сьпівань, то вона стямила ся трохи тай сіла, роззираючи ся по людях і косцьолі...

Але Антка вже не було, вибрав ся взад не-завважно тай вийшов поволи аж на цвинтар.

Довго стояв на порозі, під дзвінницею, одержався та набирив повітря, стямлююляв ся... але така радість розпирала йому серце, такий крик мав у собі, такий вихор сили, що не чув сьпіву, який бив із дверей косцьольних і йшов на сьвіт, ані якихось тихих, скавулїючих голосів у дзвінницї... Нічо', ні про що не знав, набрав у жменю снігу тай проликав ласо, потім-же скочив через мур, на дорогу — тай полетїв мов вихор на поля.

V.

Боринове аж у само зорінє вернули ся з косцьола та ледви в отченаш потім уже ввесь дїм хропів, що аж га, лиш одна Ягуса, хотї була дуже втомлена, не вснула; марно втискала ся в подушки, марно очи зажмурювала, ба навіть периною вкривала голову — не помогло, сон не приходив а лиш немов мара звалила ся на неї та на груди впала таким тягарем, що ані відїхнути не могла, ані крикнути, ані схопити ся з ліжка; лежала непорушно, в сцїпенїю такого пів-сну, пів-яву, в котрім розум нічого не розізнає, лиш сама душа випрядає ся зі споминів, мов із куделї, тай обмотує собою ввесь сьвіт, ріжні чудощі бачить, над землями носить ся, в сонце вдягає ся — а тільки сама є, що ті відблиски на водї чистїй та звихоренїй... так було з Ягною, що хоть і не вснула, а счезло їй із тямки все тай мов та птиця летїла душею по чудесах — по тих днях погаслих, по часах померлих а лиш у споминах живучих... у косцьолї-дї була... Антек клячав побїч... говорив ув-одно тай пік її очима, пік її словами, проймав солодкою мукою тай страхом... ба сьпів якийсь чув ся тай орґани гудїли так-то проймаво, аж кожду нуту з'окрімна чула в собі... ба червоне грізне лице ксьондзово привиджувало ся їй тай протягнені над народом руки... ба сьвітла... ба потім інші, давні спомини

приходили... стрічі з ним... цілюнки... вбійманя... аж горяче її проймало тай такі любовці, що пручала ся тиснути міцно до подушок... ба знов виразно, голосно чула: вийди! вийди!... аж піднімала ся тай мов би йшла в собі, йшла хильцем попід деревину, в сумерках... а страх у ній тремтів, крик якийсь летів за нею, переляк віяв із темряви.

Тай так усе в колесо, ба одно, ба друге, ба десяте приходило на неї, що стямити ся анї вирвати ся з під того не могла — нічо, лиш або мара мусїла її душити, або Лихий чїпав ся тай на гріх наводив.

У добру вже днину підняла ся з постелї, але чула ся мов би з хреста знята, всі кости її болїли, блїда була, розтрясена тай страшенно сумна.

Мороз був попустив трохи, але почорніло якось на сьвітї, сніг иноді терусив, иноді-ж вітер повівав, сїпав деревиною, що ставала в сніговій куряві, тай по дорогах посвистував, а про те село гудїло сьвяточними radoщами, повно людий кишіло по дорогах, часто саньми хтось валив, ба громадами вистоювали в оплітках радячи, ба відвідували ся по сусїдськи, а діти цілими стадами, мов ті лошата на пасовиску, барашкували на ставї, аж на все село розходили ся верески.

Але Ягусї не було в серці весело анї солодко, ні: холод її пронизував, хоть вогонь весело палахкотїв у печи, глухо їй якось було, не вважаючи на вічний гамір і Юзїні сьпівання дзвонячі по хатї, чужою чула ся серед своїх, такою чужою, що зі страхом дивила ся на них і мов би серед розбишак чула ся.

А часто, не можучи оперти ся, заслухувала ся в ті горячі щепоти Анткові, що все, з однаковою силою дзвонили в серці...

— „Гнів божий тай погибіль вічна на таке“ — вчула виразно голос ксьондза тай його червоне

лице тай протягнені, грозячі руки бачила перед собою.

Закляла ся люто, зблідла в глибокім почуттю вини: ні, не вийду! Гріх був би смертний, смертний! повторяла, кріплячи ся сим словом і відхрещуючи ся від лихого, але душа її кричала в жалю та муці, бо рвала ся до него, рвала ся всею силою, всею могутністю життя, як та деревина привалена звалами рве ся на весні до сонця, як та земля розпираюча ся під першим подихом тепла...

Але страх гріха переважував ще, то змогла ся в собі тай силувала ся забути про него, забути на всігди... не виходила з хати, бояла ся визирнути в оплітки, бо може там де притаєний жде тай закличе її... а чи опре-ж ся йому тоді, здержить душу, не полетить за тим голосом!...

Гостро взяла ся до господарства, що-ж, коли не було багато що робити, Юзка вже обійшла все, а до того старий ходив за нею раз-у-раз і нідочого доторкнути ся не давав.

— Припічни, не надсаджуй ся, аби тобі перед часом не стало ся що лихе.

То й не робила, лише товкла ся по кімнатах без ціли, визирала на сьвіт без потреби, в ґанку вистоювала тай чим раз більша скушність її проймала тай роздразненє, бо сердили її ті сторожкі чоловічі очі, сердила радість і гамір усього дому, сердив навіть той журавель лазячий по кімнаті, так що навмисно трутила його запаскою, аж не можучи видержати і вловивши спосібну мінуту побігла до матери, але ставом полетіла, на поперек тай ще трівожно роззирала ся, чи не стоїть де притаєний за деревом.

Матери не було дома, рано-ді заглянула тай вернула ся до вїйтихи, Єндріх же дим пускав у комен, а що трохи вибігав перед дим дивити ся на дорогу, бо Шимек убирав ся в коморі.

Відмінило ся в ній, обпала всяка журба, скоро лиш почула ся по давному, в своїй хаті, на старому сьмітю, повеселіла зовсім і майже несвідомо зачала крутити ся, заглянула до коров, процїдила молоко, котре ще від ранку стояло в дійницях, кинула курям зерна, замела хату, попрятала що було треба тай весело побалакувала з хлопцями, бо Шимек, одягнений у нову капоту, вийшов був на хату тай причісував ся перед зеркальцем.

— Куди се ти рихтуєш ся?

— А на село, у Плошків збирають ся парубки.

— А чи дадуть-же тобі мама йти, га?

— Питати ся все за дозвіл не буду, свій розум те-ж маю тай свою волю... і, що лиш мені схоче ся, зроблю!...

— Певно що зробить, певно! — договорював Єндріх, визираючи трівожно на дорогу.

— Абись знав, що зроблю! навкірки зроблю, до Плошків піду, до коршми піду, з парубками пити му! — викрикував гордо.

— Дай дурному волю, то, як той бичок, в увесь сьвіт полетить, хоть йому лиш до цицьки йти треба! — сказала тихо, не противлячи ся йому ні в чім, хоть виговорював на матір і грозив люто, навіть мало богато чула, бо вертати ся було треба до дому, вертати ся, а їй так було жаль виходити відси, що майже з плачем підняла ся тай поволи й тяжко пішла.

А дома ще гамірніше було тай веселіше, ніж перше. Настка і олемб'янка прилетіла тай грали ся з Юзкою, аж на дорогу було чути.

— Знаєте, таже моя різка зацвила! — крикнула до входячої Яґни.

— Яка різка?

— Таже втяла-м її на Андрія, посадила-м у пісок, держала-м на печі, тай зацвила! Дивила-м ся вчора, не було ще ні одного пупінка, а за ніч геть зацвила, а-діть!

Принесла обережно горнятко виповнене піском, у котрому стриміла чимала галузка вишнева, обсипана делікатним цвѣтом.

— Черешня, цвѣт рожевий тай пахучий! — шепнув Вітек поважно.

— А правда, черешня!

Обступили довкола тай з чудною радістю та дивом позирали на цвітучу, пахучу галузку, на се ввійшла Ягустинка, але нині була вже по давньому, подуфала, вересклива, горда тай дбала, аби лиш допекти кому та добре.

— Зацвила різка, правда, але не для тебе Юзю, тобі ще ременя треба, або й чого твердшого! — сказала зараз на початок.

— А для мене зацвила, сама-м у ночі на Андрія втяла, сама!...

— Ще-сь молода, то певно для Настки шлюб ворожить! — толкувала Ягусь.

— У горнятко садилисьмо разом, але сама втинала-м, то для мене зацвила!... — верещала тай аж на плач їй збирало ся, що не притверджують.

— Іще тобі пора вганяти за парубками та вистоювати по перелазах, то старшим перше треба, старшим! — казала не дивлячи ся ні на кого тай усміхнула ся до Настки — тихо-бо, Юзя! Знаєте, таже в ночі Магда від орґаністів ізлягла в дзвінниці!

— Чудеса повідаєте!

— Ба, коби то чудеса, але щирю правду! Ямброжи йшов дзвонити тай настолочив її.

— Мій Сусе! Тай не замерзла!

— Мало що хибувало, дитина на смерть замерзла! а Магда ледви дихає. Взяти її на плєбанію тай ще очунюють... а ліпше було би, як би не дочутили ся... що їй за неволя жити, що за добро її жде: мука та гароване!

— Казав Матій, що як її орґаністи прогнали, то приходила все до мельника тай там

пересиджувала, але потому Франек її випарив тай прогнав, либонь із мельникового наказу.

— А що-ж мав із нею робити? в рамки оправити та на стїні повісити?! Хлоп він є, як і другі: присягав, як сягав, а дістав, перестав! Розуміє ся, без вини він не є, але найбільше винні орґаністи! Поки здорова була, то орали нею, як у ті два воли, сама одна робила все, а чи мале-ж господарство мають: самих коров п'ять, а дітищів тільки, свиний, дробу, поля тільки! А як захорувала, то її прогнали, стерви не люде!

— А пощо-ж заходила собі з Франком! — викрикнула Настка.

— Те саме зробила би-сь навіть із Яськом, як би-сь лиш вірила, що на заповіді понесе!

Осердила ся за се Настка тай стала переговорювати, але ввійшов Борина, то обі при тихли.

— Знаєте за Маґду! Вже жиє, домацяли ся в ній духа, Ямброжи каже, що ще з отче-наш, а вже би була п'яти показала сьвітови; Рохо тре її ще снігом тай поїть, але відай довго мусіти ме лікувати ся.

— А де-ж то подіне ся, бідна, де?

— Хиба Козли мусять її взяти до себе, бо то-ж їх своячка!

— Козли! Самі лиш тим живуть, що де ввірвуть, вициганять, або й украдуть, то за що будуть її лікувати?! Тільки господарів у селі, тільки богачів, а ніхто з поратівлею не квапить ся!

— Розуміє ся, господарі то мають колодязі неперебрані, само їм із неба летить, що лиш роздавати на всі боки! Кождий має доста свого, що йому до чужих! Іще чого, аби-м кожного, кому треба, з дороги збирав, до дому звозив, їсти давав, лікував та може ще й докторів платив! Стара-сьте, а в голові вам провіває.

— Правда, що мусу ніхто не має помагати другим, але чоловік те-ж не худоба, аби здихав під плотом.

— Такий уже є тай буде лад на сьвітї, хиба зміните?

— Тямлю, що давніше, перед війною, ще за панських часів, був у селі шпиталь для бідних, у тім домі, де тепер орґанїстий сидить, добре тямлю, що з морґа платили.

Борина метнув ся тай не хотїв про се більше говорити.

— Говірка наша тільки pomoже, що вмерлому кадило! — закінчив мрачно.

— Певно, що не pomoже, певно! Хто не має серця милостивого для людського горя, тому й плач непотрібний! Кому добре, тому здає ся, що все діє ся на сьвітї, як би треба, як Господь Бог заповів!

Але на се вже Борина не вбізвав ся, то Ягустинка звернула ся до Настки:

— Якже там Матїєві боки, ліпше?

— Матїй, а що-ж то йому стало ся?...

— Не знаєте?... — скликнула Настка. — Таже ще перед сьвятами, у вівторок, видить ми ся, ваш Антек його побив; за горло взяв, винїс із млина та так то гримнув о плїт, що чотири жердцї трісли, впав у воду тай мало не втопив ся. Тепер хорує, кровю плює, рушати ся не може; Ямброжи кажуть, що йому бебехи перевернули ся тай чотири ребра трісли! А так ув-одно йойкає ся та стогне!

Заплакала.

Яґна схопила ся на перші слова, як би їй хто дюґнув у саме серце, бо зараз їй прийшло до голови, що то певно за неї, але швидко сіла знов на скриню тай стала притискати кліпаючі вії до вишневого цьвіту та холодити...

Всі в домі були зачудовані, бо ні про що не знали, по всім селі балакано про се від початку, а до Боринів не дійшло.

— Попав свій на свого, розбишака на розбишаку, не скривдять ся занадто! — воркнув старий, алелихий бути мусів, бо зморщив ся тай став ломаче кидати в піч.

— За що побили ся? — запитала ся пізніше Ягна.

— За тебе! — воркнула злісно стара.

— А-я! кажіть-бо правду!

— Сказала-м! Матій хвалив ся у млині перед хлопами, що часто був у тебе в коморі, Антек се почув тай побив його! Як ті пси за суку, так за тебе загризають ся.

— Не говоріть на сьміх, бо мині слухати не лехко!

— Розпитай ся на селі, коли мені не віриш, кождий тобі те саме притвердить; атже-ж не кажу, що Матій правду говорив, а лише що казав людям...

— Циган паскудний, циган!

— Обереже тебе хто від плетюхів! і за гробом часто не дарують.

— Добре, що його побив, добре, ще би-м сама доложила! — засичала завзято...

— Бач її, як то куряткови кігті полови-чіють!

— За неправду, то би-м убила зараз! Циган, стерво!

— Се саме всім кажу, лише що не вірять тай на зуби тебе беруть.

— Як їм Антко притне язики, то змовкнуть!

— Гале, з усім сьвітом заведе війну за тебе, що? — скривила ся злобно.

— А ви, як той Юда, підповідаєте своє, та тїшите ся з чужої біди!

Ягусь люто розсердила ся, може перший раз у житю до тої степені, така була лиха на Матія, що готова була летіти та дерти його хоть би тими кігтями! Не видержала би тої злости, як би не спомини про Антка та його до-

брість! Заливала її велика чулість, невисловлена дяка горіла в її серці, що її вборонив тай скривдити не дав. А про те так мотала ся по домі, так за будь-що кричала на Юзку та Вітка, аж старий затрівожив ся, сів коло неї, зачав гладити по лицю тай питав ся:

— Що тобі, Ягусь, що?

— А що-ж би? нічо'! Відсуньте ся, при людях будуть залицяти ся!

Відсунула його грубо.

— Гале, буде її гладити та ще й обіймати, дідуган якийсь, нездара! — гадала злісно, бо в-перше завважала його старість, у-перше збудила ся в ній огида до него тай глибока нехить, майже ненависть. Із притаєною та радісною погордою придивляла ся йому тепер, бо справді, остатними часами постарів ся дуже, волочив ногами, горбив ся тай руки йому трясли ся.

— Дід оттой, нездара!

Обтрясла ся з огиди, та тим ревніше думала про Антка, і вже не боронила ся перед споминами тай не тікала від тих спокусних, солодких шепотів.

А день довжив ся страшенно, не до видержання, то що мінута виходила на ганок, ба в сад за дім і крізь деревину дивила ся на поля... або спирала ся на пліт, ділячий сад від дороги йдучої за селом, здовш садів і будівель тай тужними очима летіла в сьвіт, на білі сніжні поля, до лісів лише темніючих, що нічо не розізнавала, так її всю проймала радість, що за нею поставив ся тай скривдити не дав!

Такий дав би раду всім! Силач ти він, силач! — гадала чуло. — Як би з'явив ся тепер, у те млі-око! не вперла би ся йому, ні!...

Оборіг стояв недалічко, зараз за дорогою, трохи в полі, воробці в ньому цвірінькали та цілими гурмами ховали ся в велику диру, яка була вибрана в сінї; парубкови не хотіло ся вила-

зити та з-верху скидати, хоть так Боруна наказував, то скуб собі по трошечки, жмитами, аж яму вискуб, що пару людей могло в ній помістити ся.

— Вийди за оборіг! вийди! — повторяла несвідомо Анткову просьбу.

Втекла до хати, бо стали дзвонити на вечірню, а їй захотіло ся самій іти до косцюла, в глухій, неясній надії, що його там зустрітить.

Розумів ся, не було його в косцюлі, але за те стрітила ся зараз коло дверей, у сінцях, із Ганкою, похвалила Бога, здержуючи руку перед кропильницею, аби та перша вмочила пальці, але Ганка не відповіла здоровканєм тай не сягнула по сьвячену воду, а пройшла мимо тай так її вдарила очима мов каменем.

Аж їй сльози стали в очах від сего змаловаження тай явної злости, але сиділа в лавці тай не могла очий відорвати від її змізерованого, блідого лиця.

— Анткова жінка, а таке порохно, така мізерота, но, но! — снувало ся їй по голові, але швидко забула про неї, бо сьпівали на хорах тай орґани так гарно перегравали, так тихо та врочисто, що затопила ся зовсім у музиці. Ще ніколи не було їй так гарно та солодко в косцюлі, преніколи; навіть не молила ся, книжка лежала нестворена, рожанець стримів у пальцях непочатий, а вона лише зітхала, ходила очима по сумерках поволи пливучих із вікон, по образах, по поблисах сьвітел і золочень, по тих красках ледви замінних тай летіла душею в засьвіти, в ті пишноти та небеса образів, у пригаслі, втихаючі звуки, в розмолені сьпівання, в сьвятий мир екстази, тай пила таке забутє всего, що вже не вважала, де вона, лише їй бачило ся, що сьвяті сходять із образів, що йдуть до неї з пренайсолодшим усьміхом, що ті благословлячі руки, протягають ся над нею тай ідуть далі, над

усім народом, що похилився мов той лан, а над ним віють одежі сині, одежі червоні, погляди милостиві, граня невисловлені, пісні подячні — що вже й не висловити!

Одерзнула ся, коли вечірня скінчила ся тай умовкли орґани, тишина її збудила з того сонного розмріяння, в жалем підняла ся тай виходила з другими, але перед косцьолом знов зустрітила ся з Ганкою, котра стояла просто дверей, мов би хотіла сказати щось, але лиш поглянула ненавистно тай пішла.

— Витріщує очи тай гадає, що мене тим налякає, дурна! — подумала Яґна, вернувши ся домів.

Тай вечір уже був настав, вечір тихий, якийсь омлілий, сьвяточний; сумерки були на сьвітї, звідні сьвітлощі помліли в каламітнім небі, що лиш десь-не-десь виблискав промінь який, сніг терусив, опадав поволи, без шелесту, мерехтів за шибами тай снував ся безконечним клочаним прядивом.

І в хаті було тихо тай трохи сонно, прийшов Шимек зараз із вечера ніби то відвідати, а головно аби з Насткою здибати ся, тай сиділи побіч себе й розмовляли по-тиху. Борини ще не було, Ягустинка сиділа перед коменом, обшкробуючи картофлю, а по другім боці Петрик перегравав стиха на скрипці, але так якось жалібно, що Лапа иноді скавулів і вив протяжно, тай Вітек там сидів із Юзкою, аж Яґна, котру розбирало те гранє, крикнула крізь двері:

— Перестань, Петрик, бо аж на плач ізбирає ся з тої музики!

— А я то би-м найліпше спала при граню — засміяла ся Ягустинка.

Але скрипка втихла, аж по якімось часі обізвала ся тихесенькою, ледви чутною нutoю, зза стайні, бо туди переніс ся Петрик і довго в ніч іграв. Тай вечеря доварювала ся, коли вернув ся старий.

— Таже вїйтиха злягла, скруценїя там не мала, аж Домінікова прогоняє людей, тільки найшло. Треба би тобі, Ягусь, заглянути до неї завтра.

— А зараз полечу, зараз! — закликала поквапно, та вся в вогнях.

— Можеш і зараз, піду з тобою.

— Е... то вже може завтра... кажете, що тільки там народу, то волїю в днину, сніг іде, темно!... — толкувала знеохочена раптом, а він і на-се пристав тай не намогав, тим більше що ввійшла акурат ковалиха з дітьми.

— А твій же де?

— Попсувала ся молотилка в Волї, то його закликали, бо двірський коваль не вміє собі порадити...

— Щось то часто тепер їздить до двора! — сказала важно Ягустинка.

— Перешкоджає се вам?

— Та де там! я лиш уважаю, міркую тай чекаю, що з того вийде...

Але на цїм і стало, бо нікому не хотїло ся вести голосної розмови для других, кождий побалакував із тиха та лїниво, сонливість обгортала майже всіх із учерашного неприпочивку, що навіть вечерю їли без смаку, лиш сей ба той поглядав із дивом на Ягусю, котра горячково ввихала ся по хатї, запрошувала до їди, хоть уже ложки поклали, бухала нї з сего нї з того сьміхом, ба знов сїдала коло дївчат і радила три по три, тай не скінчивши летїла на другий бік, але вже з сїний вертала ся назад. Була в горячцї томливій, бо повній побоювань і неспокоїв. Вечір лїз поволи, по-тяжко, сонливо, а в нїй рїсла та змагала ся неподатливо охота вибігти за дїм... до оборога... Але не могла зважити ся, бояла ся, що покмітять... бояла ся грїха... здержувала ся всею силою тай тремтіла з муки, скавуліла в нїй душа, мов та собака на ланцюгу, рвало ся серце... Нї, не могла, не могла... а він може вже

там-о стоїть... чекає... виглядає... може коло хати блукає... може де в саді притаєний у вікна зазирає тай дивить ся тепер на неї... тай просить... тай блідне з жалю, що не вийшла... Полетить хиба, не видержить довше... лише на ту мінутку, на те одно слово, аби йому сказати: йди, не вийду, гріх!... Уже за хусткою дивила ся, вже йшла до дверей... ішла... але щось мовби її вхопило за потилицю тай придержало на місці... бояла ся... тай Ягустинчині очі ходили за нею в-слід, мов ті нюхтячі собаки, тай Настка чудно позирала... тай старий... Знають може що?... міркують?... Ні, не вийду нині, ні...

Перемогла себе нарешті, але чула ся така втомлена, що анї знала, що діє ся навкруги. Стямила ся аж тоді, коли Лапа зачав гавкати перед домом, у хаті було майже пусто, одна Ягустинка дрімала коло комена, а старий дивив ся в вікно, бо собака гавкала чим раз завзятіше.

— Певно Антек, не діждав ся тай... — схопила ся перелякана.

Але то старий Кломб появив ся в дверях, а за ним уходили поволи, обтріпуючи ся тай оббиваючи в поріг чоботи зо снігу — Вінцьорек, кривий Іжеля, Михайло Цабан, Франек Билиця, брат Ганчиного батька, Валентий кривопиский та Йосиф Вахнік...

Дивував ся тій процесії Борина, але, розуміє ся, пари з рота не пустив, на здоровканя відповідав, руку подавав, сидіти прохав, лавки підсував тай табакою частував...

Посідали в ряд, табаку радо понюхували, сей пчихнув, той ніс утирав, а тамтой очі, бо табака кріпка була, инший роззирає ся по хаті, котрий знов, то яке слово верг, инший же розважно тай думливо відповідав — про сніги балакав, хто лиш зітхав і киванєм голови притверджував тай вели поволи до того, з чим-то прийшли...

Борина вертів ся на лавиці, в очі їм дивився, за язики потягав тай з ріжних боків забігав.

Але не дали ся змудрувати; сиділи разом, усі сиві, висохлі, виголені, ровесники, жваві ще, хоть уже старістю та працею пригнені до землі, мов те пільне каміне об'имшені, гострі, тверді, неприступні тай мудрі, то берігли ся вихопити перед часом тай колесували межами справи, мов ті хитрі вівчарські собаки, коли хочуть вівці загнати в ворота.

Аж нарешті Кломб кашельнув, плюнув і сказав урочисто:

— Що тут хитрити та проволікати прийшли-сьмо дізнати ся, чи тримаєте з нами?...

— Без вас ухвалювати не можемо...

— Бо ви-ж перші в селі.

— А розуму те-ж Господь Ісус вам не по-скупив.

— І хоть без уряду, а громаді верховодите...

— Кождий на вас оглядає ся.

— Тим більше, що за кривду всіх іде. — Сказав кождий своє, та підхлібно, так що Борина почервонів, руки розвів і вповів:

— Люде любі, коли-ж бо не міркую, з чим ви приходите...

— А задля того ліса, мають його рубати після Трьох Царів!

— Таже вже на тартаку ріжуть якесь дерево!

— Ріжуть жидівське з Рудки, не знаєте?

— Не знав-єм, ні-коли ходити поміж люде-та перепитувати...

— А самі-сьте найперші пімстували на дідича...

— Бо гадав-єм, що наші поруби продав...

— А чий-ж то продав, чий? — закричав Цабан.

— Розуміє ся, що на прикупнім.

— Продав і на прикупнім, але продав і на Вовчій долині тай має рубати...

— Без нашого дозволу рубати не буде.

— Еге-ж, дерево вже позначили, ліс розміряли тай після Трьох Царів рубати зачнуть.

— Коли так, то треба їхати зі скаргою до комісаря — сказав Борина, подумавши.

— Від засівів до жнив, не кождий буде жив! — воркнув Цабан.

— А як хто на смерть хорий, не здали ся йому й дохтори! — додав Валентий кривопи-
ський.

— Скарга тільки pomoже, що нїм уряд виїде та заборонить, то вже й пнів не лишить ся по наших лісі; а як то було в Дембиці, тамите?

— З двором, то як із вовком: най лиш одну вівцю стрібує, то швидко всю череду вибере.

— Не треба дати, аби зноровив ся.

— Сказалисьте мудре слово, Матію; завтра, по косцьолі, мають господарі зійти ся у мене, аби щось постановила громада, то прийшли-сьмо вас запросити на нараду.

— Всі прийдуть?...

— Усі, та зараз по косцьолі...

— Завтра... Що-ж, коли доконче мушу завтра їхати до Волі! правду кажу, ділять ся там господаркою свояки, та сварять ся та процесують ся, обіцяв-єм розсудити, їхати мушу, але що постановите, то так возьму, як би-м радив посполу.

Вийшли маркітні трохи, бо хоть усему при-
такував і приставав на все, що казали, то добре почули, що з ними щиро не тримає.

— Гале, радьте собі, але без мене! — гадав — вїйт, анї мельник, анї що перші не підуть із вами! Най двір дізнає ся, що не важу на него, швидше заплатить за корову... тай хотїти ме

годити ся окроме... Дурні... до послідної смерічки позволити йому рубати... аж потім у крик, до суду, арешт покласти, притиснути — дав би більше ніж ізгода. Най собі радять, зажду на боці, не квапно мені, ні!...

Дім уже ввесь ляг спати, а Матій сидів, крейдою на лавці писав, рахував тай довго в ніч міркував.

На друдий день рано, зараз по сніданку, казав парубкови рихтувати сани.

— Як-єм учера сказав, поїду до Волі, пильнуй тут дому, Ягусь, а якби хто довідував ся, кажи, що мусів-єм їхати, тай до війтихи піди.

— А чи пізно вернете ся? — питала ся з притаєною в серці радістю.

— Над вечір, а може й пізніше.

Одягав ся сьвяточно, а вона зносила йому з комори лудину, вязала ленту в сорочці під шиєю, помагала в усім і з горячковою нетерплячкою нагоняла Петрика, аби швидше коні впрягав, радість у ній кричала, радість, що поїде на цілий день, пізно верне ся, може аж у ночі, а вона лишить ся сама тай смерком — смерком вийде за оборіг... Вийде! Гей! Рвала ся її душа вилетіти, сьміяли ся очи, протягали ся руки, пручала груди тай вогні блискавками палючими ходили по ній тай солодкою мукою обливали... Але раптом, ненадійно схопив її чудний ляк і стис за серце, що змовкла, притихла в собі тай мовби божевільна дивила ся за Бориною, коли оперезав ся поясом, надів шапку тай щось наказував Віткови.

— Возьміть мене з собою! — шепнула тихо.

— Гале! Хто-ж у хаті лишить ся? — зачудував ся дуже.

— Возьміть мене, сьв. Стефана нині, роботи багато нема, возьміть мене, так мені гірко, возьміть! — просила так горяче, що хоть і дивував ся, але не впер ся тай призволив.

За кілька мінут уже була готова тай рушили зараз із перед дому гостро, з копита, аж сани замели.

VI.

— Гадав-єм, щось де в снігах застрягла! — шепнув кусливо.

— Гале, або то можна приквапити в таку завію, цілком на помацьки йшла-м, бо так мете снігом, що й очий гляба розжмурити, а такі засипи на дорогах, така заверуха, що й на два ступні нічо' не розізнає навперед себе.

— Мати дома?

— Розуміє ся, куди-ж би йшли на такий песій час! рано були у Козлів, але з Магдою крухо, на ксьондзову обору дивить ся, то й нічо' не порадили — розказувала Яіна, обтріпуючи ся зо снігу.

— Що-ж там на селі? — запитав ся насмішливо.

— А йдїть питати, мете знати, по новинки не лїтала-м!

— Дідич приїхав, не знаєш?

— Псови витримати трудно на такій вїйбі, а дідичеви би там хотїло ся!...

— Кого мус жене, той і на завїї дивитись не ме.

— Певно, як кому мус... — усміхнула ся сумнівливо.

— Сам обіцяв ся, ніхто його не просив — сказав Борина гостро, поклав вісний ніж, устав із вісного стільця тай пішов до вікна визирнути, але на сьвітї була така курява, так то клекотїло, що ні плотів ні деревини видко не було.

— Видить ми ся, що сніг уже не йде — сказав лагідніше.

— А ні, лише крутить, ирве, замітає та так курить, так мете, що дороги не розізнає — сказала Яіна, розігрїла руки тай узяла ся до змо-

тування ниток із веретен на мотовило, старий же вернув ся до роботи, але чим раз нетерпеливіще позирав у вікно та наслухав.

— Де Юзка? — запитав ся трохи згодом.

— Напевно у Настки, раз-у-раз там пересиджує!

— Бігун дівка, що й того отченашу в хаті не всидить.

— А, бо їй скушно, повідає.

— Але, забави собі шукати ме.

— Так повідає, аби лиш від роботи викрутити ся.

— Не можеш наказати?

— Еге-ж! чи раз я казала, писок на мене роззявила, як на ту собаку; як ви її не прикоротите, то вона десь має мої накази.

Але старий пустив попри вуха сі жалоби, бо чим раз нетерпеливіще наслухав; що-ж, коли ніякий голос людський не доходив з на-двору, лиш вихора вила, перевалювала ся по сьвітї, би-ла мов би плечима в стїни, аж хата трїщала та постогнувала.

— Підете? — запитала ся тихо.

Не відповів, бо зачув відчинюванє дверей у сїни, тай дійсно влетїв задиханий Вітек тай крикнув із порога:

— Дідич уже приїхав!

— Давно? запирай борзо двері!

— Таже ще чути дзенькала!

— Сам їхав?

— Коли-бо така курява, що-м лиш коні розізнав.

— Біжи-ж зараз та дізнай ся, де став!

— Підете до него? — запитала ся тихо, притаївши дух.

— Зажду, аж закличуть мене, напрошувати ся не буду, але без мене нічо не врадять...

Умовкли обоє, Ягна мотала, числячи нитки та перевязуючи їх у пасма, а старий, як йому

робота летіла з рук із нетерплячки, кинув усе тай зачав прибирати ся до виходу, але поки скінчив, прилетів Вітек.

— Дідич сидять у мельника, в хаті від до-роги, а коні стоять у подвір'ю.

— Що се ти такий обваланий?

— А, бо мене вітер перевернув у засип...

— Певно! добре мусів єсь ся з хлопцями за чуби по снігу водити...

— Вітер мене перевернув...

— Дри вгортину, дри; як тя, юхо, ременем погрію, то попам'ятаєш!

— Коли правду кажу... так віє, так мете, що встояти трудно...

— Лиши комен, у ночі досить вигрієш ся, скажи Петрикови, най до молоченя возьме ся, поможи йому, не вганяй по селі як той песюк із виваленим язиком!

— Іду, лиш іще дров унесу, бо господиня казали... — шептав жалібно тай банно, що не міг оповідати, що бачив на селі, скрутив ся по хаті, свиснув на Лапу, але собака звилася в клубок тай не хотіла слухати, то пішов сам, Боруна-ж, убраний до виходу, лазив із кута в кут, поправляв у печі, заходив до стодоли, ба вікном визирав, ба перед дім виходив і чим раз нетерпеливіще ждав, але ніхто по него не приходив.

— Може забули?... — завважила Ягусь.

— Якже, за мене би забули!...

— Бо ви ковалеві вірите, а він циган найперший...

— Дурна-сь, не кажи, на чім не розумієш ся!...

Замовкла вражена, марно заговорював ласкавими словами, аж нарешті сам осердив ся, надів шапку тай з гримотом пішов.

Ягусь наладила куделю, сіла під вікно тай пряла, позираючи в ряди-годи на сніговію лютуючу за вікном.

Вітер гудів гостро, сніжні тумани клубками як доми, або як те величезне дерево, стріпате, котили ся по сьвітї тай раз-по-раз били в дім, аж усе в хатї дрожало, цоркали миски повставлювані в шафці, тай хитали ся на стелї оплаткові сьвіти. Холод діймавий, вйливий так тяг від вікон та дверей, що Лапа раз-у-раз шукав тепліщого леговища а Яґна загорнула ся в хустку.

Вітек упхав ся тихо тай сказав несьміливо :

— Господине !

— Чого ?

— Знаєте, таже дідич оґерами приїхав ! Цуґанти гей змїї, карі геть, у сітках червоних, із перами на головах, а дзенькала на поясах то влискують ся від золота мов ті образи в косцьолї ! А як ішли, то нічо' той вітер !

— Не диво, атже двірські, не хлопські !

— Сусе, ще-м таких смоків не бачив !

— Хиба-ж таки, нічо' не роблять тай на чистім вівсі стоять !

— Певно, що так, але як би нашу лошицю випасти, хвіст їй утяти, гриву заплести тай спрягти з вйтовою сивою, то би так само рвали, що ? господине...

Собака схопила ся раптом, налякала ся тай стала гавкати.

— Подиви-ко ся, хтось є в їанку.

Але поки встиг, якийсь обвалений снігом чоловік появив ся в порозї, похвалив Бога, обтріпував шапку до чобіт і роззирає ся по хатї.

— Позвольте нагріти ся та трохи відітхнути ! — сказав просючо.

— Сідайте, Вітек докинь на вогонь — запорядила, збита з пантелику.

Незнакомий сїв коло комена, нагрів ся трохи тай закурив люльку.

— Бориновий се дім, Матїя Борини ? — запитав ся, відчитуючи з папірчика.

— Еге-ж, Бориновий — притвердила зо страхом, бо їй повіділо ся, що то якийсь із уряду.

— Батько дома?

— Мій пішли на село.

— Зажду, позвольте, що посиджу перед ватрою, перемерз-єм.

— А сидіть, предсі лавки ані вогню не вменшить ся.

Незнакомий зняв кожух, але видко студено йому було, бо затряс ся ввесь, затирав руки тай чим раз то ближе присував ся до вогню.

— Тяжка зима сего року — шепнув.

— Певно, що не легка. А може молока зі-гріти на розгріток?

— Дякую, якби-сьте мали гербату!...

— Була, була, ще в осени, як мій хорував на черево, привезла-м із міста, але вийшла, а не знаю в кого би на селі найшов!...

— А єґомость відай раз-у-раз гарбату пють — докинув Вітек.

— Гале, полетиш хиба до них позичати, що?

— Не треба, ні, гербату маю з собою, заваріть мені лиш води...

— Ніби кипятку!

Приставила горня з водою до вогню тай сіла знов за куделю, але не пряла, тільки що часом фуркнула веретеном для непізнаки тай позирала на него пильно, повна глухої тривоги та цікавості: що за один, чого хоче, може з уряду, бо все заглядав у книжочку?... Тай угортину мав майже панську, сіру з зеленим, яку носять двірські стрільці! та бо знов кожух хлопський тай шапку! Чудак якийсь або пройдисьвіт! А може й що инше! Розгадувала, порозуміваючи ся очима з Вітком, котрий буцім-то підкладав до вогню а головно обзиравав незнакомого тай дуже дивував ся, що той цмокнув на Лапу.

— Вкусить, пес лихий! — шепнув мимохить.

— Не бій ся, мене собаки не кусають — усміхнув ся чудно тай гладив тулячу ся йому до колін собачу голову.

Прийшла незабаром Юзка, а за нею заглянула Вавжонова, ба котрийсь сусід, бо вже було рознесло ся в сусідстві, що якийсь чужиниця сидить у Боринів.

А він усе грів ся, не вважаючи на людей, ані на їх шепоти та замітки, аж як вода скипіла, добув із якогось паперця гербату, засипав, сам собі взяв із полиці біле горнятко, насипав кипятку тай перегризаючи кусником цукру, попивав тай ходив по хаті, та призиравав ся образам, посудині, ба ставав по середині та так-то проймаво дивив ся в очи, що людям лихо робило ся в середині.

— Хто се ліпив? — показав на сьвіти висячі на стелі.

— Се я! — вискнула запаленіла Юзка.

Ходив знов довго, а Лапа крок у крок за ним.

— Хто се так вималював? — запитав ся зачудований, стаючи перед вирізками, наліпленими на рамках образів, а де-не-де й просто на стіні.

— Коли-бо се не мальоване, лише вистрижене з паперів!

— Не може бути! — скрикнув.

— Сама стригла-м, то вже-ж що знаю!

— Тай самі-сьте се вигадали, що?

— Сама; таже се кожда дитина в селі потрафить!

Умовк ізнов, насипав собі в-друге гербати, сів перед комен і з добрі пару отченашів не сказав і слова.

Люде порозходили ся, бо вечеріло тай метелиця втихала, що лиш инколи схоплював ся

ще гострий вітер, закручував, каламутив і бив у хати, але чим раз рідше тай слабше трепотався, мов та птиця збавлена сил далеким летом.

Тай Ягна нарешті поклала кужіль і взяла ся до вечірного обходу.

— Служив у вас Яків Соха? — запитав ся незнакомий.

— Ніби Куба? Розуміє ся, що служив, але померло ся неборакови ще в осени.

— Казав мені ксьондз за се. Мій Боже, шукав-єм його від літа по всіх довколишніх селах тай найшов-єм по смерти...

— Нашого Куби шукали-сьте? — закликав Вітек ізворушений.

— А, то пан мусять бути дідичів брат із Волі!

— Відки-ж то мене знаєте?

— Казали не раз люде, що дідичів брат вернув ся з далеких країн тай шукає по селах якогось Куби, але ніхто не міркував котрого.

— Сохи, аж нині дізнав-єм ся, що служив у вас тай що помер.

— Пострілили його, кров йому сплила тай умер, умер! — кликав Вітек крізь сльози.

— А довго був у вас?

— А все, як лише тямкою сягну, то все служив у Боринів.

— Чесний-ді був? — питав ся несміливо.

— Та ще й який! усе село може присьвідчити, всі, навіть і добродії плакали на похороні тай нічо' не взяли за набоженство.

— А мене молитви вчив тай стріляти вчив тай як рідний батько опіку тримав надомною, тай по шістьці часом давав тай... — вибухнув плачем на пригадку.

— А набожний був, тихий, роботячий парубок, що не раз сам добродії його хвалили...

— На вашім цвинтари похований?

— Ба, та де-ж би?

— Я знаю де, покажу. Ямброжи йому хрест устарав а Рох виписали на дощечці все, що хоть і завіяне снігом, попаду тай доведу — закликав Вітек.

— А, то зараз ходім, аби перед нічю встигнути.

Незнакомий одяг кожух і довгенько стояв насеред хати, десь перед себе задивлений. Старий уже був, пригорблений трохи, сивий, сухий як віхоть, лице мав подрапане тай землисте, диру з правого боку — старий слід кулі, а червону довгу крисище над оком, ніс довгий, чепірнатий, рідку борідку та темні очі, глибоко запалі тай дуже ярі; люльки з зубів не виймав ані на мінуту тай раз-у-раз її закурював. Рухнув ся нарешті тай хотів гроші якісь дати Ягусі, але сховала руки назад себе тай запаленіла ся.

— Возьміть, за дурно нічо' на сьвітї не дають...

— Гале, в сьвітї може така мода; або то я Жид чи гандляр, що за воду тай вогонь каже собі платити! — шепнула ображена.

— Біг заплать вам за гостину, скажіть вашому, що був Яцек із Волї. Нагадає мене собі, загляну тут іще коли до вас, тепер мені квапно, бо ніч надходить, оставайте з Богом.

— Господу Богу хвала !

Хотїла його поцілювати в руку, але вхопив тай жваво рушив із хати.

На землю сипав ся перший, ледви замінний смерк, вітер перестав, лише з засипів, що греблями лежали поперек дороги, курив сухий мілкий сніг, мов би хто питлі витріпував із муки, але лиш низом ішов закрут та курява, бо в верху вже було притихло, так що дома та й сади вихилили ся на ясноту тай стали видні в омлілім, синявім тумані смерканя.

А село мовби пробудило ся з оціпенїня, закишіли дороги, заклекотїли голосами оплітки,

де-не-де брали ся відвалювати сніг із перед хат, рубали в ставі кадки, носили воду, розтворяли ворота до stodіл, то бите цїпів чутніше розходило ся по дорогах, де-не-де вже й сани ледви пропихали ся дорогою, навіть ворони показали ся в обійстях — нехибний знак, що йшло на відміну.

Пан Яцек роззирає ся цікаво довкола, часом питає ся за здивуваних людей, ба за хати, тай ішов так то жваво, що Вітек ледви встигав, лиш Лапа біг на перед та вигавкував радісно.

Перед косцюлом стовбурили ся такі люті засипи, що геть огорожу привалили тай майже галузя деревини досягали, мусїли обходити другим боком попри плєбанїю, проти котрої ціла гурма хлопців уганяла ся з вереском та біла ся снігом, а що Лапа гавкав на них, то вхопив його котрийсь за хребет, тай кинув у пухкий, димний іще засип. Вітек скочив на поратівлю, але й йому дістало ся несогірше кульками, то ледви вилабудав ся, щось-не-щось віддає тай полетїв у чвал, бо пан Яцек не ждав.

Ледви прокопали ся на цвинтар, але й там було снігу в доброго хлопа, тільки, що лиш рамена хрестів чорніли надо греблями та горбами снігів; місце-ж було трохи вільне, то вітер іще потягав иноді тай курява раз-по-раз закривала все мрачищем, що лиш гола деревина сїпала ся в нїй та михтіла пнями. Поля-ж навкруги засновані були більмом, осліплі зовсім тай сині сумерком, що нічо' не розізнає, ані деревини, ані каміня, ані лісів, — лиш тутже за цвинтарем, доріжкою засипаною йшло кільканацятєро людей, тяжко навантажених та пригнених до землі, курява їх закривала що трохи, то пропадали геть, але як утихомирило ся, чим раз то ближе червонїли вовняки жінок тай видні були окреме.

— Що се за люде, з ярмарку вертають ся?

— Гале, комірники, по дрова ходили в ліс!

— Тай на плечах їх носять?

— А вже-ж, коний не мають, то мусять на плечах дудорити.

— Богато таких у селі?

— А не мало. Лиш господарі мають ірунти, а інші у комірнім сидять та на зарібки ходять, або на службу годять ся.

— Тай часто по дрова ходять, що?

— А раз у тиждень двір позволяє кождо-му приходити з клюкою, бо що собі сушнику обломить та забере в плахту тай удвигне, то його; лиш господарі мають право возом їздити та з сокирою в ліс... Ми з Кубою їздили-сьмо раз-у-раз, тай не один раз із доброю душею в возі вертали-сьмо... бо Куба вміли так утяти якого грабка тай сховати під галузе, що й побережник не пізнав — закликав з гордістю.

— А довго Куба хорував? розкажи все.

Розуміє ся, що Вітко просити ся не дав тай розказав, що лише знав. Пан Яцек переби-вав йому питаннями, аж поставкував із горяча, розводив руками, щось голосно кликав, але хло-пець не виміркував за чим йому йшло тай чо-му так дивував ся, бо, правду кажучи, не вва-жав добре, страх його трохи побирав, бо то вже смеркало ся тай увесь цвинтар мов би в смертну сорочку прибирав ся тай ріжними го-лосами балакав, то біг наперед і заляканими очима визирав Кубового хреста, віднайшов його нарешті, стояв під самим парканом, біля тих розвіяних могилок побитих на війні, при котрих молив ся в Задушки.

— А ось, на хресті стоїть написано: Яків Соха! — пересилибїзував, сунучи пальцем по білих, великих літерах. — Се Рох виписали, а хрест ізробив Ямброжи!

Пан Яцек дав йому дві золотівці тай ка-зав швидко вертати ся домів.

Хлопець утікав бігцем а лиш один раз відвернув ся, аби свиснути на Лапу тай поглянути що той робить.

— Сусе! Дідичів брат, а клячить коло Кубової могили! — шептав зачудований, але що смеркало ся та й пригнена деревина трясла ся якось то лячно, страх його вхопив такий, що вчвал і на поперек полетів у село. Аж коло косяцьола задержав ся, аби трохи дихнути тай подивити ся на гроші держані міцно в кулаці, тай собака його власне здогонила, то вертали ся вже разом і поволи д' хаті.

А коло ставу наскочив на Антка, вертаючого ся з роботи, собака скочила до него ласити ся, гавкати та скавуліти радісно, аж її Антек почав гладити.

— Добрий пес, щирий, добрий! Відки се ти вертаєш ся, Вітек?

Вітек оповів усе, — розуміє ся, що за гроші не сказав.

— Заглянув би-сь коли до дітій.

— Прилечу, прилечу, навіть для Петруся зробив-єм візочок тай одного чудака...

— Принеси його, на тобі шістку, аби-сь не забув!

— Таже прилечу духом, лиш подивлю ся, чи господар не прийшли...

— Нема їх дома? — запитав ся нібито байдужно, але аж затремтів.

— Таже в мельника радять щось із дідичем та з другими!

— Господиня дома? — запитав ся тихіще.

— Дома, обходять. То лиш подивлю ся тай митю прилечу.

— Приходи, приходи! — шептав, хотів його питати ся, довідувати ся, але не сьмів, люде крутили ся навкруги, хоть уже смеркало ся, а при тому хлопець дурний, виговорив би ще, розголосив. Пішов швидко д' домови, але перед

косцюлом розглянув ся уважно, чи хто не дивить ся, тай навернув у бік, на стежку поза сто-доли.

А Вітек побіг до хати.

Борини ще не було, в хаті було темняво, бо лиш під коменом тліли головні. Ягна ввихала ся коло вечірного обходу, але лиха була, бо Юзка знов десь-то пропала, а роботи було тільки, що не знати за котру перше брати ся! Не слухала навіть оповідань Вітка, аж коли згадав про Антка, стала раптом і нащурила вуха...

— Не кажи нікому, що тобі дав шістку.

— Коли кажете, то й пари не пущу.

— На-ж тобі другу, та затям собі. До до-му пішов?...

Ні, не чекала вже його відповіді, схопила ся з місця раптом, мов би зо страхом вибігла на ганок і зачала кликати Петрика, а заляканим і притаєним зором перебігала сад тай оплітки. Навіть за шопу, під оборіг заглянула, не було нікого... Втихомирила ся швидко, але так їй при-кро стало, що зачала кричати на Юзку та на-гоняти її, аби швидше лагодила коровам пійло, та випоминати, що раз-у-раз по хатах волочить ся тай нічо не робить; розуміє ся, що дівчина те-ж не змовкла, горда була, писката тай завзя-та, то сварила ся зуб за зуб.

— Пискуй, пискуй, тато прийдуть, то тя швидко ременем утихомирять! — погрозила Яг-на, засьвічуючи лампу тай беручи ся знов до пряденя і не відповідала вже на мимраня Юзчи-ні, бо їй видало ся, що хтось ходить за задним вікном...

— Вітек, подиви-ко ся, мусів пацюк вилізти із хліва тай ходить там-о по саді!

Але Вітко впевняв, що загнав усі тай прим-кнув двері, Юзка пішла на другий бік і виносила з Петриком бражанки з пійлом для коров, а потому прилетіла по дійниці.

— Сама подою, припічни собі, коли-сь ся так іспрацювала!

— А дійте самі, знов з половину молока лишите в вименах! — догризала Юзка.

— Стули морду! — верескнула розгнівана, взула деревлянники, підкасала вовняк, узяла дійниці тай пішла до обори.

Вечір уже був настав, вітер перестав, курява притихла, але небо висіло чорне, беззвідне, сповнене хмарищами, низьке; сніги сіріли мрачно, якась жалібна, втомлена тишина придавлювала сьвіт, ніякий голос із села не доходив, а лиш десь від кузні йшло далеке, глухе бите молотів.

В оборі було темно тай душно, корови хлєптали пійло та голосно шурували язиками дна бражанок, а раз-у-раз постогнували тяжко.

Ягна найшла на по-мацьки стільчик, сіла коло першої з берега, намацяла вимя, витерла його хусткою та вперши голову в живіт корови зачала доїти.

Тишина її вбіймила, що й найлекший шелест чула виразно; молоко цюркало раз-по-раз у дійницю, зо стайні доходили кінсьські тупоти, ба від хати йшли здавлені та крикливі розмови Юзки.

— Радить а картоплі не шкробає! — воркнула раптом, наслухаючи, бо сніг заскрипів на подвірю, мов би хто йшов із правого боку, від шопи, видко поволи... ставав навіть... бо притихло на млі-ока... знов ішов... сніг тріщав чим раз то ближше... повернула голову тай дивила ся в сірий отвір дверей... замерехтіла в ній якась невиразна стать...

— Петрику!... — кликнула.

— Тихо, Ягусь, тихо!

— Антек!

Ізблідла зовсім і так її всяка міць відійшла, що не вицідила й слова більше, рушити ся не

могла, подумати не годна була, потягла несвідомо за дійки, але молоко сикало на вовняк та на землю. Горяче її схопило тай не мов полемінь пекуча вихром віяла по ній, блискавками михтіла в очах а солодощами серце розпирала, а так її щось ухопило за горло тай сперло груди, що мало не впала мертва...

— Від самого Різдва чатував-єм на тебе, що вечера варував як той пес під оборогом, не вийшла-сь... — шептав.

А той голос іздавлений, страстний, запеклий міцю кохання, обливав її кипятком, вогнями, солодощами, криком могутності... Стояв на-впростець, чула, що спер ся на корову, похилив ся тай дивить ся на неї так із близька, що його горячий подих пік її в голову.

— Не бій ся, Ягусь! Ніхто не бачив, не бій ся. А вже-м не видержав, не пораджу, таже то і в день і в ночі і в кожду часинку все стоїш передомною, на очах мені висиш, Ягусь; чи нічо' мені не скажеш?

— Що-ж я тобі скажу, що? — шепнула розплаканим голосом.

Умовкли обоє. Не стало їм голосу, зворушене їх давило тай та близота, та бажана самота, та ніч, немічно на них ізвалила ся, тягарем солодким, але й чудним ляком! Ірвали ся до себе, а тепер і того слова сказати було трудно тай тяжко, багли ся обопільно, а й руки до себе протягнути було гляба — мовчали.

Корова голосно сербала пійло та так бацькала хвостом по боках, що раз-по-раз затинала його в лице, аж його придержав міцно, перехилив ся дужше через клуби тай шептав знов:

— Ані сплю, ані їм, ані робити можу без тебе, Ягусь, без тебе...

— А мені те-ж не лехко, ні...

— Чи думала ти коли за мене, Ягусь, чи думала?...

— Чи могла-ж я не думати, коли мені все до голови приходиш, усе, що вже ради ніякої дати собі не можу. А чи то правда, що-сь за мене побив Матія?

— Правда. Циганив за тебе, то-м йому морду стулив, тай кождому зроблю те саме!

Двері гримнули від хати тай хтось хутко летів подвір'єм, просто в обору, так що Антек ледви встиг відскочити до жолобів і там притаїти ся.

— Таже Юзя казала принести бражанки, бо свиням треба жранє лагодити!

— Бери обі, бери! — ледви вицідила.

— Коли Лисуля ще не випила, потому прилечу.

Вітек полетів бігцем, чути було як знову двері гримнули, аж тоді Антек висунув ся зі схованки.

— Верне ся, стерво... піду під оборіг, зачекаю; вийдеш, Ягусь?

— Бою ся...

— Прийди, хоть би годину або й дві чекати му, прийди!... — молив.

Присунув ся іззаду, бо все сиділа коло корови, обіймив її могутно за груди, перехилив голову і впер ся так міцно губами в її вуста, що втратила віддих, опали її руки, дійниця полетіла на землю, втратила тямку, але пручала ся чим раз міцніше тай так завзято тисла ся вустами до його вуст, що счепили ся на смерть, упали в себе тай довгенько тривали в таким божевільнім, дикім, безтямнім поцілюнку.

Відірвав ся нарешті тай хильцем вибіг з обори.

Схопила ся нарешті, аби до него скочити, але вже тіню майнув на порозі тай пропав у ночі. Не було його, лише той тихий, пекучий шепіт грав у ній так міцно, та так наказуючо, що з зачудованєм роззирала ся по оборі... Ро-

зуміє ся, не було нікого, лише корови пережовували пашу тай бацькали хвостами. Визирнула в подвірє, ніч стояла за порогом непроглядними сумерками, тишина давила сьвіт, тільки, що ті гримоти молотів подзенькували в далечинах... А був же, був... стояв коло неї, вбіймав її, цілював... іще вуста печуть, іще вогні горють по ній блискавками, а в серці знімає ся такий крик радості, що не висловити! Сусе мій, Сусе! Зняло її щось тай несло, що хоть би в увесь сьвіт, зараз, у те млі-око, а пішла би туди, з ним!... Янтось! — крикнула несьвідомо тай аж власний голос отямив її трохи. Ввихала ся з доєнєм із усіх сил, але була така розтрясена, що часто під передами коров шукала вимени, та така розчулена щастєм, що аж ідучи до хати, на морозі почула, що має лице мокре з плачу. Занесла молоко, але забула його процідити, побігла на другий бік, бо зачула голос Настки, нічо їй не сказала тай вернула ся, причепурювала ся перед зеркальцем, ба ще полін докинула на вогонь, ба розгадувала, що має щось-то квапне зробити... що-ж, коли не могла собі нічого нагадати, нічого... бо лиш те стояло їй у гадках, що Антек чекає під оборогом, чекає... покрутила ся ще блудом по хаті, завила ся в хустку тай пішла.

Просунула ся тихо коло вікон і пішла під задну стіну, до вузького переходу між садом і шопою, вкритою, немов дахом, навислим від снігу галузем, що мусіла схиляти ся.

Антек причак коло перелазу, скочив до неї як вовк, майже переніс її тай потяг під оборіг, що стояв зараз за дорогою.

Та не вело ся їм зовсім сего дня, бо що йно влізли в оборіг, що йно счепили ся там у цілюнках, почув ся гострий, грімкий голос Борини:

— Ягусь, Ягусь!...

Мов грім у них тріснув, так рознесли ся, Антек скочив у бік і хильцем попід городи чва-

лав, а Яґна побігла в подвіре, не вважаючи, що галузе здерло їй хустку з голови, тай усю обсипало курявою. Протерла лице снігом, назбирала під шопою дров оберемок і поволи, спокійно вернула ся у хату.

Старий дивив ся на неї з під лоба, чудно якось.

— Заглянула-м до сивулї, бо щось постогнує тай лягає...

— Шукав-єм тебе в оборі тай не бачив...

— Бо-м тоді вже мусїла бути під шопою, дрова збирала-м.

— А де-ж єсь ся так обваляла в снігу?...

— Де? Зо стріхи снігові борода висять, то лише трутити тай на голову сиплють ся — виправдувала ся спокійно, але лице відвертала від вогню, аби сховати запаленїлість!

Але старого не звела, нї, бо просто, око в око, не дивив ся, але добре бачив, що вся в вогнях, червона, тай очи ярі блищать, як у хоробі. Якесь-то глухе, неясне підозрінє всунуло ся йому в серце, зависть куслива загаркала в нїм, як собака притаїла ся. Довго мучив ся та розгадував, аж нарешті прийшло йому до голови, що то певно Матїй її зустрївтив тай припер де до плота.

Настка власне ввійшла на се, то гейже її потягати за язик:

— Що-ж то, бачу Матїй уже здоров, ходить?...

— Гале, здоров там!

— Казав менї хтось, що бачили його над вечір, по селу ді ходив... — заговорював хитро, а пильно дивив ся в Яґну.

— Плетуть, що лиш їм видить ся! Матїй ледви рушає ся, навіть із ліжка не встає, тільки, що вже кровю не плює. Ямброжи клав йому нинї баньки, а тепер приладив оковитки з мастю

тай лікують ся там оба так пильно, аж на доро-
гу чути співанки.

Не питав ся вже більше, але підозрінь не
збув ся.

А Ягуса, що тяжка їй була мовчанка, тай
ті його шпіонуючі очі не давали спокою, стала
широко розказувати про побут пана Яцка.

З'умів ся сему дуже тай зачав гадкувати
що би се могло значити, мучив ся чимало, роз-
важував, міркував, кожде слово окроме в голові
обертав, аж нарешті виразно з того вийшло, що
дідич вислав пана Яцка на него, аби дізнати ся,
що нарід каже про порубу.

— Коли нічо а нічо за ліс не питав ся!

— Гале, коли такий виведе тебе гей на мо-
тузку, що й не зміркуєш, що й як а все виска-
жеш. Го, го, знаю я те дідицьке помело!

— Кажу вам, що лиш за Кубу питав ся
тай за ті стрижки!

— Межами колесує, аби дорогу висмотри-
ти! В тім щось є, якась дідичева штучка, бо
якже, дідичів брат і стояв би там за Кубу! Лиш
дурень у такі байки ввірує. Повідають, що той
Яцек дурноватий трохи, по селах раз-у-раз во-
лочить ся, на скрипці під фігурами виграває тай
три по три плете. Тай казав, що прийде?

— Казав тай за вас випитував ся.

— Но, но, в голові не хоче ся помістити.

— А бачили-сьте ся з дідичем? — запита-
ла ся мяко, аби лиш не дати йому роздумувати.

Метнув ся, мов би його їез укусив у
слабину.

— Ні, у Шимона ввесь час сидів-єм — ска-
зав тай замовк.

Уже не сьміла питати ся, бо метав ся по
хаті мов скажена собака, за будь-що кричав,
нагоняв, пімстував, то зробило ся так тихо, мов
би хто маком посіяв, кождий йому з очий радий
сходив, аби чого не обірвати.

І в такій прикрій тишині сідали до вечері, коли ввійшов Рох, сїв своїм звичаєм перед вогонь, їсти не хотів, а коли скінчили, сказав тихо :

— Не від себе приходжу. На селі повідають, що дідич на Липці завзяв ся тай анї одного хлопа не закличе до рубаня, прийшов-єм запитати ся, чи се правда ?

— В імя Отца і Сина, а відки-ж мені се знати ? перший раз чую...

— Нарада була нині у мельника, відти пішла новина.

— Нараджував ся вїйт, мельник і коваль, але не я !

— Якже? повідали, що у вас був сам дідич і що-сьте з ним пішли.

— Не нараджував-єм ся з ними, хочете то вірте, правду вам кажу...

Не признав ся, як дуже його боліло се обминенє тай, що радили без него !

Розлютив ся знов на пригадку, але мовчав, лиш пережовував у собі ту вразу, мов би кропиву, здержував ся як міг, аби Рох не зміркував що з ним діє ся !

Якже, ждав, виглядав, як той дурень, а вони без него радили ! Не дарує їм сего, попам'ятають ! Мають його видко нї за що, то їм покаже що значить у селі. Не хто другий лиш мельник так-о зробив, парубок один, пройдисьвіт, кривдою людською доробив ся, а тепер над усіх гороїжить ся, ошуканець, знає він за него такі дільця, що з того може бути й кримінал, знає... Або й той вїйт ! худобу йому пасти, не верховодити старшим, п'яниця ; зробили його вїйтом, але так само можуть завтра його скинути та вибрати хотьби Ямброжа, одна би з них була потїха ! А коваль, зятуньо заповітрений ! найлише появить ся в хаті ! Або й той дідич, то як вовк, уганяє лиш коло народу, та забігає, та

нюхтить де би що ввірвати! Пан, стерво, на мужицьких землях сидить, мужицький ліс продає, з мужицької ласки живе, а буде тут на нарід ізмовляти ся! Стерво, не тямить, що й панської шкіри так само чіпають ся ціпи, як і кожного! — Але не сказав ані слова з отсих мірковань, якже, не баба-ж, аби перед іншими жалувати ся та приятельства шукати! Гризло його се люто, навіть дуже боліло, але зась кому від того!... Зміркував ся швидко, що то не яло ся при чужім так сидіти із замкненим ротом, то підняв ся з лавиці тай сказав:

— Новини повідаєте, але як дідич завозьме ся тай не закличе, то ніхто його не всилує.

— Правда, але як би йому хто гідний представив, кільки народу через те бідує, то може би попустив.

— Просити його не буду — сказав гостро.

— А зо двадцять комірників сидить і роботи гей змилування виглядає! Знаєте самі котрі, а зима тяжка, сніги, морози, неодному вже картофля перемерзла, а зарібку нема ніякого. Поки весна прийде, то зробить ся такий передновок, що страх погадати! А й тепер уже біда така, що не один, раз у день горячу страву їсть і з голодним черевом спати йде! Числили всі, що скоро дідич зачне рубати коло Вовчої долини, то робота для всіх отворить ся! А тут-ді присяг, що ані одного Липчака до роботи не возьме! Розгнівав ся за те, що-ді жалобу на него писали до комісаря.

— Сам я підписував і твердо стояти му на тім, що ані одної смерічки не втне, поки з нами не погодить ся тай не віддасть що наше.

— Коли так, то ліса може рубати не будуть.

— Нашого не будуть.

— А що-ж діяти муть ті бідаки, що? — йойкнув.

— Нічо їм не пораджу, а для того, аби мали роботу, свого предці не дам. Боронити му других, доправдувати ся за кого, а як мені кривда стане ся, то хиба той пес мені допоможе...

— Із сего бачу, що з двором не тримаєте.

— Тримаю з собою та зо справедливістю, міркуйте лиш. Маю що инше на голові. То й плакати не буду, як там котрий Войтек або Бартек не має що в рот покласти, се ксьондзова справа, не моя! Один хотьби й хотів, не порадить усе му.

— Але багато допомогти може, багато — сказав сумно Рохо.

— Стрібуйте воду носити решетом, а побачите що наносите, так і з бідою; вже такий лад божий є, та бачу й лишить ся, що один має, а другий вітер по полю ловить.

Рох лише покивав головою тай вийшов ізгрижений, бо не надіяв ся такої твердості на біду людську в Борині, старий вивів його в оплітки, тай, як се звичайно робив що дня, пішов увобійсте заглянути до коров та до коний, бо пізно вже було.

Ягна стелила ліжка тай власне перину розбивала, молячи ся півголосом, коли Матій увійшов і якусь обсніжену шмату кинув їй під ноги.

— Хустки губиш, найшов-єм її коло перелазу! — сказав тихо, але так то твердо, тай так поглянув на неї проймаво, що змертвіла з переляку тай аж трохи згодя зачала гикаво виправдувати ся:

— То... той Лапа... що лиш може... витягне з хати... вчора то мені деревляники заніс до буди! стерво не пес, такий шкідний...

— Лапа?... ото, но, но... — шептав глумлячи ся, бо ані раз не повірив.

VII.

На Три Царі, котрі сего року випадали якось у Понеділок, іще перед кінцем вечірні, бо чути було гранє та й присьпівки в косцьолі, а вже нарід поволи тяг до коршми, бо то перший раз по адвенті тай Різдві мала бути музика, тай ладили ся зговорини Малґоськи Клембянки з Віцком Сохою, котрий, хоть і писав ся так само як небіжчик Куба, але свояцтва з ним відпекував ся, бо парубок був нечесний тай сильно подуфалий на свої морґи.

Тай повідали, що й Стахо Плошка, маючий ся вже від копаня до Улісі Солтисівної, напевно нині запє справу тай усе зо старим поладить, бо був йому неприхильний і доньки не давав, бо Стахо був сильний забіяка, вихор невговканий і з родичами раз-у-раз вадив ся, а за Улисею хотів цілі чотири морґи, або дві тисячі сплати на руку ще й два коровячі хвости.

Тай війт нині справляв хрестини, лише що в хаті, але ріжні знакомиці так собі рахували, що як роз'охотить ся, то дома не видержить і з усею компанією до коршми звалить і фундувати ме.

Окрім же сих принад були ще більші, важніщі справи, рівно обходячі всіх.

Бо так воно стало ся, що на великій службі божій дізнали ся, що дідич, що лиш йому було треба людей до рубаня, то вже згодив і завдатки подавав: мало йти з Рудки десять, із Модлиці п'ятнацять, із Дембиці щось вісім, а самої Ржепецької шляхти двацять без чогось — а з Липців ані один. Правда се вже була ясна й певна, бо й сам побережник, котрий був на сумі, притвердив.

Немала з того турбація впала на бідноту, не легка.

Вже-ж були в Липцях богачі на всю губу, були й менші, котрі те-ж за зарібки не дбали,

були й інші, у котрих аж пищало з біди, але до неї не признавали ся, аби лише приятельства з богачами не втратити тай в один ряд усе з ними ставати — але й комірників, і таких, що лиш хати мали, те-ж не хибувало: котрі заробляли у господарів молоченем, котрі на тартаку сокирою, котрі-ж, де лиш лучила ся робота, а ледви тільки вишкробали, що ялось там із Божою помічю прожили ся, але лишало ся ще з пять фамілій, для котрих зимі зовсім хибувало в селі роботи, отже власне ці, гей спасіня ждали на те рубанє.

А тепер що діяти?

Зима була люта, мало котрий мав який-такий покладний гріш, не одному вже картофля кінчила ся, біда була в хаті а голод уже зубищі шкірив ізза вугла, до весни далеко а підмоги ні відки, то й не дивниця, що тяжка журба впала на душі. Збирали ся по хатах, міркували, аж нарешті цілою купою пішли до Клемба, аби їх повів до єгомостя на пораду, але Кломб ізбував ся зговорилами-ді доньки, тай інші викрутили ся подібно гей вюни, бо дбали лише за себе тай свою шпекуляцію мали. Розлютив ся за се страх Бартек із тартаку, котрий хоть і роботу мав, та все з бідним народом держав, прибрав до себе Филипа ізза води, Стаха Билициного зятя, Бартка Козла, Валька Кривопиского тай у пять пішли до єгомостя просити, аби вступив ся за них до дідича.

Довго не було їх видко, аж по вечірні прилетів Ямброжи до Кобусів тай сказав, що з ксьондзом радять і в коршму просто прийдуть.

А тимчасом вечір уже був зробив ся, остатні зорі зітліли геть, що лиш десь не десь на заході, з тих сірих попелів жевріли мов догасаючі головні, а сьвіт поволи вгортав ся в синяву та холодну скатерть ночі. Місяця ще не було, лиш

від сухих, перемерзлих снігів били застигли, ледоваті поблиски, в котрих кожда річ видавала ся мов би в смертну сорочку прибрана тай зо-всім умерла; тай звізди стали висипувати ся на темне небо, та так росли й трясли ся в тих далечинах, так жевріли бистро, аж по снігах ішли поблиски. Мороз же брав гострий і піднімала ся така лють, аж у вухах дзвиніло, тай аби най-тихіший голос а летів усім сьвітом.

У хатах же вогні затопили тай квапили з вечірним обходом, іще воду носили зо ставу, ще иноді скрипнули вериги або яка худібка обізва-ла ся, ба хтось їхав поквапно саньми, а люде скачучи вганяли по обійстях, бо пекло в лице мов би розжареним залізом і дух іспирало, але вже село втихало геть.

Лиш від коршми чим раз гостріше чути було музичні голоси, бо вже-ж що майже з кож-дої хати хтось туди пробирав ся на розвідини, другі-ж, котрим не було до зговорин, ані до справ, те-ж тягли, бо їм горівка пахла. А що й бабам кучило ся самим а дівчата аж пищали до играшок і на музику ногами перебирали, то раз-у-раз, поки ще стемніло ся геть; летіли хильцем до коршми, буцім-то хлопів нагнати домів, але вже лишали ся. Вже-ж, що за батьками й діти тягли що старші, особливо хлопці, скликували ся з оплітків свистом тай ішли купою, завалю-ючи коршмові сїни та приспи, хоть мороз пра-жив живим вогнем.

А в коршмі кишіла вже несогірша гуща-вина.

Порядний вогонь палахкотів у печи, то з пів хати заливало кріваве сьвітло трісок, котрих Жид усе докладати казав дівці, бо хто лиш у-війшов, обтріпував чоботищі в поріг, нагрівав закоценілі руки тай ішов у гурт відшукувати своїх, бо про вогонь і лампу над шинквасом су-мерк був по закутках і трудно було зразу ро-

зизнати. В однім куті від дороги, на колодах від капусти сиділи музиканти, подзенькуючи иноді, мовби з не-хотя, бо ще танці не розпочали ся на добре, тільки, що там якась більше нетерпляча пара покрутила ся.

На хатї-ж, під стїнами, коло столів товпили ся компанїями люде, але мало хто стискав порцію та пив, тільки радили, роззираючи ся навкруги, та вважаючи на входячих.

Лише при шинквасї був більший рейвах, бо стояли там цілою купою гості Клембові та своїки Сохи, але те-ж іще з рідка пили до себе, тільки радили, шанували себе, як се яло ся на зговорилах.

Усі-ж часто та незавважно позирали під вікна, де за столами сиділо кільканацять Ржепчаків, прийшли ще за днини тай лишили ся. Ніхто їм пакостей не робив, але й ніхто до них не квапив ся, тільки, що Ямброжи зараз із ними покумав ся та сильно горівку тяг тай оциганював, що лиш улїзло ся. А побіч них стояв Бартек із тартаку зі своїми тай голосно розказував, що їм уповів єґомость, а сильно пімстував на дідича, в чім йому найголосніше вторував Войтек Кобус, хлоп сухий, малий та такий палкий, що все знимав ся, валив кулаками в стіл і кидав ся, як та птиця, котрої прїзвище носив,*) навмисно-ж се робив; бо догадували ся, що Ржепчаки тягнуть на завтра в лїс, до рубаня, але ні один із них мов би то нічо не чув, так сиділи супокійно зайняті між собою.

Тай ніхто з господарів не слухав тих матерковань, анї занадто до серця не брав, що єґомость не хотїв оступати ся за ними перед дідичем, а навпаки відвертали ся від них і бокували, чим голосніше кричали, бо в натовпі, який розпирав коршму, компанував ся кождий до вподоби тай купив ся де було наручніше, не вважаючи на сусїдів — лиш одна Яґустинка ходила

*) К о б у с — малий половик. — М. П.

від купи до купи, під'юджувала, жарти виробляла, новини людям у вуха клала, пильно однако вважаючи, де вже подзенькують фляшки та порція кругом ходить.

І так поволи, незавважно втягав ся нарід у забаву, бо чим раз більший гамір наповняв хату тай чим раз частіще подзвонювали порції, тай чим раз густіще робило ся, то вже двері майже не зачиняли ся, так ішли — аж музиканти почастровані Клембом, утяли рясного мазура тай в першу пару пустив ся Соха з Малгоською, а за ними хто лиш мав охоту.

Але не багато йшло в танці, позираючи на перших липецьких кавалерів, на Плошку Стаха, Вахніка, війтового брата тай інших, котрі зговорювали ся по закутках із дівками, веселі розмови вели, тай кепкували голосно з Ржепецької шляхти, котрим усе басував Ямброжи.

На се власне показав ся Матій, із палицею ще йшов, бо ледви був із ліжка зволік ся, бо йому скушно було за людьми, казав собі швидко приладити горівки перевареної з медом, сів з боку комена, попивав тай метав тим словом веселим до знакомиць, але раптом утих, бо Антек став у дверях, завважав його, підняв гордо голову, глипнув очима тай проходив побіч мов би не замічаючи.

Матій спалахнув і закликав:

— Борина! а ходіть-же д' мині!

— Маєш діло, то перший приступи! — сказав гостро, гадаючи, що Матій зачіпає.

— Прийшов-бим, але ще рушати ся без палички не можу — відповів мяко.

Антек не довіряв, зморщив грізно брови тай підійшов, але на се Матій ухопив його за руку тай усилював сісти на лавку.

— Сідай коло мене. Привстидав-єсь мене перед усім сьвітом, побив-єсь так, юхо, що вже мені ксьондза кликали, але гніву до тебе не маю

ніякого тай перший з отсим словом ізгоди приходу. Напий ся зо мною! Ніхто ще мене не побив тай гадав-єм, що такого на сьвітї нема. Силач із тебе справдішній, аби таким хлопом як я кинути гей снопом, но, но...

— Бо-сь мені на роботі раз ураз допікав, тай гавкав паскудно, се мене розсердило, то-м уже й не тямив що роблю.

— Твоя правда, твоя, сам се притверджую, тай не зо страху а по добру... Але-сь мене пририхтував, но, живою кровю жбихав-єм, ребра мені попукали; до тебе пю Антек! що там, покинь злість, я тобі вже не памятаю, хоть мене ще плечі болять... але хиба-ж ти дужчий від Вавжка з Волі?...

— А не збив-єм його на відпусті у жнива, ще бачу лікує ся...

— Вавжона! Казали мені се, але-м вірити не вірив. Жиде, гараку з асенцією, та в те мліоко, бо перекушу! — крикнув.

— Але що-сь пискував перед людьми, то не правда? — питав ся тихо Антек.

— Не правда, лише без злість говорив-єм, так собі... ні, де-ж би там... — відпекував ся, обзираючи під сьвітло фляшку, аби йому правди з очий не вичитав.

Напили ся до себе раз і другий, потім Антек поставив чергу тай знов напили ся, і вже так сиділи побіч себе, побратані зовсім, і в такому приятельстві, аж у коршмі дивували ся сему. Матій же, підпивши собі несогірше, покликував на музику, аби жвавіще грала, притупував, сьміяв ся голосно до парубків, аж утих тай став Анткови в вухо казати:

— Вже-ж і се правда, що хотів-єм її брати силоміць, але мене так пазурями поборонувала, мов би мене хто писком по терню переволік. Ти був-єсь їй любіщий, знаю се добре, не відпекуй ся, ти, і без те на мене не хотіла

дивити ся!... Трудно вола водити, як не хоче сам ходити; зависть мене жерла, що й не висловити, гей! Дівка рівна чудови, що й не найти пишніщої, а пішла за старого на твою кривду, сего вже вирозуміти не можу!...

— На мою кривду тай на мою погибіль!— йойкнув тихо тай аж ісхопив ся, так вогні в нім заграли на спомин, то лиш заляв тай щось воркотів до себе.

— Тихо, люде вчують і рознести готові!

— Або я що сказав?

— Розуміє ся, лиш я не дочув, але могли другі...

— Бо вже мені втерпіти трудно, так мене тут у грудях розпирає, що само рве ся з мене, само...

— Кажу тобі, не дай ся, поки час — радив хитро, потягаючи його по-малу за язик.

— Або я можу, коли кохане гірше хороби, вогнем по костях ходить, кипятком у серці булькотить а такою тугою душу проймає, що ні їсти, ні спати, ні робити, нічо, лиш би чоловік лобом товк о стіну, або й життя збавив ся!

— Хиба-ж я не знаю! Мій Сусе, хиба-ж я сам за Ягною не літав! Але є лиш одна рада не кохане: оженити ся, тай мов би рукою відняв. Найшла би ся й друга; як ожененєм не можна, дістати жінку, то швидко смак до неї мине ся тай кохане скінчить ся! Правду тобі кажу, я-ж несогірший прахтик! — доказував чванливо.

— А як і потім не мине ся? — сказав сумно.

— Розуміє ся, котрий ізза плота постогнує, за вуглами притаює ся, а яккицька зашелестить, дригають йому ноги — такому швидко не перемінить ся, але се телюк не хлоп, за такого не дав бим і гроша! — кинув згіржливо.

— Чисту правду сказав-єсь, але видить ми ся, що є й такі хлопи, є... — задумав ся.

— Напий-ко ся до мене, геть мені засхло в горлі! Псямать собача з бабами! декотра таке порохно, що як би подув, накрила би ся ногами, а часто й найбільшого силача водить мов те теля на мотузочку, моци збавить, розуму збавить та ще й на посьміховище сьвітови дасть! Чортово насїнє, стерво! кажу тобі, пий до мене!...

— В твої руки, брате, в твої!

— Біг заплать, кажу тобі, плюнь на те чортово насїнє, вже-ж розум свій маєш...

Напили ся раз і другий тай побалакували, Антек уже був трохи піднапилий, а що ніколи не мав перед ким вижалувати ся, то тепер избирала його божевільна охота виговорити ся, то ледви здержав ся, тільки що там кинув часом яке важке слово, з котрого Матій і так усе міркував, лиш не давав сего покмітити по собі.

В коршмі-ж забава вже йшла ретельна, музика тяла що сил і танці йшли за танцями, пили вже в усіх закутках, де-не-де вже доходило до суперечок, а скрізь говорили так голосно, що гамір переповняв хату, а тупоти танешників чути було мов те бите цїпів. Клембова компанія перевалила в алькир, відки й несогірший вереск доходив, лише Соха та Малґоська танцювали взято, або взявши ся за стани на мороз бігли на повітре — Бартек із тартаку зі своїми все стояли на однім місці, пили вже з другої фляшки, а Войтек Кобус уже просто викрикував ід Ржепецьким людям.

— Шляхта, стерви, міх і плахта! — бо то за шляхту мали ся.

— Дідичі, пів села одну корову доїть! — докинув кусливо другий.

— Ковтунники, без коний обходять ся, бо їх самі воші носять.

— Жидівські парубки!

— Двірські помела, до псів їм годити ся, коли такий добрий вітер чують!

— Почули й у дворі своє тай тягнуть!

— Будуть тут людям відбирати роботу!

— Прочешемо вам ковтуни, що без лобів повтікаєте!

— Витирачі, пройдисьвіти, не стало в Жидів печотопин, то прилетіли! — договорювали міцно, а який-такий кулаком грозив і рвав ся до них, а чим раз більше людей кипіло проти них, чим раз палкіший круг їх ісціпляв, бо то вже горівка зносила — але вони не обзивали ся, сиділи разом цілою купою, лиш палиці стискали між коліними, попивали пиво, кушали ковбаси, котру мали з собою, та гордо, нестрахливо позирали на хлопів.

Було би може й прийшло зараз до бійки, але Кломб прилетів, став утихомиряти, представляти та просити, а за ним старші тай Ямброжи, то Кобус перестав пискувати, других те-ж відтягли на частунок до шинквасу, потім музика сильно заграла, а знов Ямброжи став циганити несотворені сторії за війни, Наполеона, Начальника, а пізніше й інші втішні річі, аж не одні лягали зо сьміху; а він радий, піднапилий несогірше, розпер ся коло стола тай казав:

— На останок оповім іще одну сторію, коротку, бо квапно мені танцювати тай дівки лихі, що до них не приходжу! Знаєте, зговорини нині Клембянки із Сохою Віцком. Як би-х хотів, мої би були з Малґоською, мої! Бо то було так: у четвер ізвалили ся до старого Клемба з горівкою. Прийшли в один час від Сохи тай прийшли від Причка; одні честують гараком, а другі солодкою, від одних Кломб пє тай від других не виливає. Один добрий тай другий не гірший! Сва-ти аж пріють, так піють та прихвалюють своїх кавалерів: Сей має морґи препишні, жайворонками погноєні, а другий те-ж такі, на котрих ли-

ше собаки свої весіля справляють. Один має хату, до котрої свині попід підвалини влазять, тай другий не гіршу. Оба сильні богачі, що шукати далеко! Соха має цілий ковнір від кожуха, бо решту собаки рознесли. А Причек має вершок від сьвяточних штанів та гузик сьвітятий гейби з золота! Один парубіка стрункий, як та копиця, тай другому черево здуло від картофлі. Пишіні парубки! Сосї слина з рота тече, а Причек має очи каправі! Рівні в усім а такі робітні та завзяті, що хотьби пів чвертки картофлі, нараз їдять і за другою дивлять ся! Оба добрі на зятів, оба корови можуть попасти, хату замести, гній вичистити; оба кривди дівці не зроблять ніякої, бо з журавлями не компанують. Сильні парубки, балакучі, мудрагелі, хитрі, з їдою все в рот попадають а не де инде. Що тут діяти, коли оба рівні видають ся старому? Отже крутиться, в носі довбає, та Маліоськи питає, котрого хочеш?... — Оба почвари, татусю, позвольте, то вже си Ямброжа виберу! — Старий головою крутив, міркував довго, звісно, мудрагель на всю хату, а тутечки хлопці натискають, свати все своє п'ють, отже напив ся від одних гараку, напив ся від других солодкої, тай повідає: принесіть вагу! Принесли тоту вагу, вставили, а він каже: — Зважте ся, хлопці, котрий буде тяжчий, того на зятя виберу. — Зажурили ся свати, післали по горівку тай міркують: котрий? бо оба-ж були, гей ті зісохлі блощиці! Спочили по розум до голови Причкові свати, насунули йому за пазуху каміня, та в кишені напхали. Але й Сохове те-ж не дурні: не було що, то гусака всадили йому під капоту — тай на вагу його ставлять... числять, аж тут щось повідає С... с... с... ніби Соха, а гусак гуп на землю! Розсьміли ся всі а Кломб повідає: хитрий юха, хоть ваги не тримає! ти будеш мій зять! "

Розуміє ся, що тут окрім того важеня, иншої правди не було, лиш оповідав так то сьміш-

но, аж поплакали ся з утіхи тай таким сьміхом бухали, що на всю коршму йшло.

А що швидко Клембові гості вивалили ся з алькиря та й цілою гурмою йшли в танець, то вереск підняв ся, тупоти, крики, що вже ніякого голосу окроме не розізнав.

Із гирь починало курити ся, горяче розбирало, втіха росла, то молоді й гуляли з усеї сили, старші-ж залягали столи, компанували ся, де лиш могли тай де хто встояв, бо танешники розбивали тай чим раз більшим колесом розмахували ся, а кождий голосно балакав, честував, із другими тішив ся, своє доказував, сьвята вживав.

Музика-ж тяла сїрчисто тай танці йшли завзяті, хоть була така глота, що голова коло голови, плече коло плеча, та й так потрясали ся, по хаті носили ся, покрикували весело тай обцасами били, що лиш підлога скавуліла та шинквас подрігував.

Забава була сильна, бо-ж усї прикладали ся з усеї моци, всею душею.

Се-ж зима йшла, нарід відорвав руки спрацьовані від матери землі, то й піднимав пригнуті потилиці, піднимав зажурені душі, випрямлював ся, розростав ся тай рівняв ся один з одним у волі, в припочивку та в тій вільній думці, що кождий чоловік видний був окроме тай виразно — як той ліс, із котрого не відділиш деревини літі, бо в однаковій, рівно зеленій гущавині стоїть прилиплий до рідної землі, а найлише сніг упаде, земля вкриє ся, то зараз кожду деревину доглянеш окроме тай в те млі-око розізнаєш: чи дубок се, чи грабок, чи трепітка!

Такісїнько було й з народом.

Лиш Антек та Матій не рушали ся зі своїх місць, сиділи коло себе по дружньому та стиха побалакували про всячину, тим більше, що все

хтось до них приставав тай своє докладав; прийшов Стахо Плошка, прийшов Бальцерек, прийшов вїїтів брат і другі, ті всі найперші в селі кавалєри, що дружбували на весїлю Ягусі. Зразу несьміливо приставали, бо не знати було, чи Антек яким гострим словом не бризне, але ні, подавав кождому руку тай з добрістю дивив ся, то й зараз обступили його тїсним колесом, уважно слухали, дружно сьвідчили тай так йому придобрювали ся тай здавали ся на него в усїм, як у-перед, коли то ще верховодив ними, лиш усьміхав ся якось гірко, бо йому нагадало ся, як то ще вчєра тай отсі самі обминали його з-далєку на дорозі.

— Навіть тебе не видко, в коршму не заходиш! — уповів Плошка.

— Від ранку до ночі роблю, то коли маю час на коршму?

— Правда, правда! — притвердили пів-голосом, а потім, поволи перейшли на ріжні справи сєлові, на батьків, ба про дівки говорили, ба про зиму, ба розмова якось не вєла ся, бо Антек мало говорив, а все позирав на двері, надїяв ся, що Ягна прийде. Аж, як Бальцерек почав оповідати про нараду, яка відбула ся в сьвята у Клембів, що до лїса, слухав уважно.

— Що-ж урадили? — запитав ся.

— А що-ж би, скавуліли, нарікали, жалували ся, а ради нїякої не вхвалили, окрім тої, що не треба позволити на рубанє.

— Або то що розумного врадять отті солом'яні віхті! — викрикнув Плошка. — Зберуть ся, горівки напють ся, висопуть ся, понарікають, тай тільки з тих нарад, що з торішного снігу, а дідич може собі супокійно рубати хоть би й увесь лїс.

— Не треба позволити! — кинув коротко Матій.

— А хто-ж то його здержить, хто заборонить! — почали викрикувати.

— Та хто-ж би, як не ви?

— А якже, дозволять на се! обізвав-ем ся ялось-то, то тато мене скричали, аби-м носа пильнував, що се не моє діло, а їх, господарів! Розуміє ся, мають до сего право, бо все в жмені держать і хоть би на ту мінуту а не попустять, а ми що значимо? тільки що ті наймити! — сердив ся Плошка.

— Лихо цілком, лихо!

— А не так повинно бути!

— Розуміє ся, що молодих повинні припустити до ґрунтів тай до керми!

— А самим на годованців іти!

— Я військо відслужив, літа мені йдуть, а того, що моє, дати не хочуть! — кричав Плошка.

— Кождому пора на своє.

— А всі-сьмо тут покривджені!

— А найбільше Антек!

— Треба би в селі зробити порядки! — шепнув твердо Шимек, Ягусїн брат, котрий недавно прийшов тай стояв поза другими тихо; поглянули на него зачудовані, а він висунув ся на перед тай став горяче балакати про свої кривди — а в очи всім дивив ся та червонів ся, бо не привиклий був перед іншими говорити тай бояв ся ще трохи матери.

— Настка його так навчила розуму! — шепнув котрийсь; розсьміяли ся всі, аж Шимек замовк і подав ся в тінь, тоді війтів брат, Іжеля Ракоський, хоть і не був розумний і трохи загикував ся, почав балакати.

— Що старі тримають ґрунти тай дітям не попускають, се, розуміє ся, лихо, бо кривда, — але найгірше те, що по-дурному вряdkують. Атже з тим лісом давно був би кінець, як би були погодили ся з дідичем!

— Якже, давав по два морги, коли нам належить ся по чотири на пів-волока!

— Належить ся або й не належить ся, се ще не знати, се вже урядники розсудять.

— Коли вони з дідичами тримають!

— Гале, тримають там! атже сам комісар уповів, аби не годити ся на два морги, то дідич мусить дати більше! — толкував Бальцерек.

— Тихо-ша, бо ось коваль зо старшим іде! — шепнув Матій.

Обіздрили ся на двері: дійсно коваль вів ся попід пахи зо старшим, оба вже були напилі несогірше, то міцно пропихали ся крізь гущавину тай валили просто на шинквас, але не постояли там довго, Жид їх повів ув алькир.

— На хрестинах у вїйта врїзали ся!

— Справляє нині? — запитав ся Антек.

— Таже батьки наші там сидять! Солтис пішов у куми з Бальцеровою, бо старий-ді Боруна погнівав ся тай не хотїв — толкував Плошка.

— А се що за один? — викрикнув Бальцерек.

— Таже пан Яцек, дідичів брат із Волі! — поясняв Іжеля, аж устали, аби придивити ся, бо пан Яцек перепихав ся поволи тай очима когось шукав, аж і наткнув ся на Бартка з тартаку тай з ним пішов під стїну, до Ржепецьких.

— Чого він може хотїти?

— Чого? а нічого! так собі, лише ходить по селах, із хлопами балакає, не одному поможе, на скрипці приграває, дівчата сьпіваночок учить, придуркуватий, бачу.

— Кінчи-бо Іжеля, що-сь зачав! кінчи!

— За лїс зачав-ем казати; моя рада така, аби сего діла самим старим не лишати, бо попсують.

— Що-ж, на се лиш одна рада: зачнуть ліс рубати, всім селом іти, розігнати, не позволити, поки дідич із селом не погодить ся! — сказав міцно Антек.

— Отсе саме врадили у Клемба.

— Врадили, але не зроблять, бо хто піде за ними?

— Господарі підуть.

— Не всі.

— Як Борина поведе, то й усі підуть.

— Лиш не знати чи Матій схоче.

— То Антек поведе! — крикнув Бальцерек.

Притвердили йому горяче всі, лиш один Їжеля противив ся, а що бував у світі тай газету „Зорю“ читав, то став научно тай мов би то з книжки балакати, що наси не можна робити, бо вдасть ся в те суд тай окрім кози, ніхто більше не виграє; що треба, аби село спровадило з міста адвоката, то той би все по справедливости вирихтував.

Не хотіли його слухати довго тай який-такий кепкував, отже всердив ся люто тай сказав:

— На батьків нарікаєте, що дурні, а самі й за гріш толку не маєте, лиш як ті діти, що ще рачкують, чуже повторяєте!

— Борина з Ягусею та з дівками! — завважив котрийсь.

Антек, котрий хотів щось відповісти Їжелі, змовк і полетів очима за Ягною.

Пізно прийшли, вже по вечері, бо старий довго впирав ся скавуліням Юзки та намовам Настки, ждав аж Ягуса попросить, але вона зараз по обіді заповіла гостро, що піде на музики, відповів їй гостро, що ногою з хати не рушить ся, не пішов до війта, то ніде не піде.

Не просила його більше, завзяла ся так що вже й слівцем не обізвала ся, лише попла-

кувала по закутках, дверми лускала, вистоювала перед домом, на морозі тай метала ся по хаті, як той лихий вітер, аж морозило від неї злістю, коли-ж до вечері сїдали, не пішла їсти, лише зачала спідниці зо скрині добувати, примірювати та наряджувати ся.

То й що-ж мав старий діяти? кляв, приговорював, заповідав, що не піде, нарешті ще мусів її сильно перепрошувати тай рад не рад повів до коршми.

Гордо входив, пишно тай мало з ким витав ся, бо й рівних було не багато, бо-ж найперші у вїйта були на хрестинах, сина-ж не завважав, хоть і пильно роздивляв ся в глоті.

Антеж же вже не спускав очий з Ягусі, стояла власне коло шинквасу, хлопці до неї сипнули запрошувати в танець, відмовляла, побалакуючи весело а крадькома пробираючи ся очима крізь людий — така пишна видавала ся нині, що хоть нарід уже був напилий а позирали на неї з дивом. Понад усі краща. А була-ж там і Настка, на мальву з черлености угортини та зросту похожа, була й Веронка Плошківна, мов георгінія румяна та в собі дуже подуфала, була Сохівна, курятко ледви доросле, гнучке та з личком, мов той цукор солодким, були й другі, пишні, рослі, тягнучі очі парубків, а як Бальцерківна Марися, на диво росла, біла, стріпата дівка та перша в селі танешниця — але ніодна не рівня Ягусі, ніодна.

Перевершувала всі вродою, вбранєм, статю та тими синими, яrimi очима, як рожа перевершує настурції, та мальви, та георгінії, та маки, що багато підліщі при ній видають ся, так вона перевершувала всі тай над усіма панувала. Тай нарядила ся нині, як на яке весіле: спідницю вбрала горяче-жовту в зелені та білі пояси, стан же з синого оксаміту вишиваний золотою ниткою та глибоко, до половини грудий вирізаний,

а на сорочці тонесенькій, котра біленькою фризкою кудовчила ся буйно коло шиї та при долонях, засилила низки коралів, бурштинів та тих жемчугів, на волосю мала хустинку шовкову, синяву, в рожеві цятки крашену, кінці-ж від неї спустила на плечі.

Брали її за се вбранє жінки на язики тай приговорювали злобно ; не дбала про се зовсім ; зуздріла незабаром Антка тай почервонівши ся з радощів, мов та вода під захід, відвернула ся до старого, котрому Жид щось говорив і зараз повів ув алькир, де той і лишив ся.

Розуміє ся, що Антек лише сего ждав, бо швидко боком коршми припхав ся тай супокійно здоровкав ся із ними, хоть Юзка навмисно відвернула ся.

— Прийшли-сьте на музики, чи на зговорины Малґоськи ?

— На музики... — відповіла тихо, бо голос їй зовсім відняло зворушенє.

Стояли коло себе якийсь час мовчки, лише дихали швидко, та крадькома зазирали собі в очі, танешники зіпхали їх під стіну, Настку взяв у танець Шимек, Юзка те-ж десь поділа ся, то самі лишили ся.

— Що днини жду, що днини... — шептав тихо.

— Або я можу вийти... пильнують мене... — відповіла дрозжучи, руки їх зустрітили ся якось самі, тисли ся клубами, поблідли обое, духу їм хибло, в очах іскри жевріли, а в серцях була така музика, що їй не сказати.

— Відступи ся трошечки, пусти!...— просила тихесенько, — бо повно-ж людей навкруги.

Не відповів на се, лиш узяв її міцно за стан, товпу розтрутив, вивів у колесо тай крикнув до музикантів:

— Обертаса, хлопці, та гостро!

Розуміє ся, що grimнули з усеї сили, аж басиско йойкнув, знали-ж його, що як роз'охотить ся, то готов цілій коршмі фундувати!

А за ним пішли в танець і його камратя: танцював Плошка, танцював Бальцерек, танцював Їжеля, танцювали й другі, а Матій, що йому ребра ще не попускали, то лише притупував, та покрикував для принуки.

Антеж же гуляв завзято, вивів ся на перед, перегнав усіх тай віяв у першу пару так сїрчисто, що вже нічого не тямив тай ні на що не вважав, бо Ягусь тисла ся до него солодко, та раз-у-раз, ледви дишучи, просила:

— Ще, Янтосю, ще трошечки!

Довго танцювали, припочили тільки, аби трохи дихнути та напiti ся пива, тай знов пішли в танець, не вважаючи на те, що люде звертають на них увагу, щось шепчуть, та кривлять ся тай голосно договорюють.

Але Анткови було вже все одно нині, скоро лиш почув її коло себе, скоро притис до себе, що аж пручала ся та прижмурювала ті любі сині очи, то вже був зовсім забув ся! Радощі в ньому грали тай таке весіле, мов би та весняна днина в ньому зробила ся. Забув про людий тай про весь сьвіт, кров у нім закипіла, тай сила встала така горда, неподатлива, аж йому груди розпирало! А Ягусь те-ж була мовби втоплена в любощах та в забутю! Носив її, як той смок, не впирала ся тому, бо якже, чи могла-ж би, коли крутив нею, заносив, притискав, що иноді смеркало ся у ній тай теряла з пам'яті весь сьвіт, а грало в ній таким весілем, молодістю, втіхою, що вже нічо' не бачила, лиш ті його чорні брови, ті очи безодні, та ті губи червоні, тягнучі.

А скрипка витинала сїрчисто, заводячи тай несла ся сьпіваночкою, мов би той жнивний вихор пекучою, від котрої кров у вогонь перемі-

няла ся тай серце грало весілем і міцю; баци-ж погукували дриґливо в такт, то самі ноги несли тай лускали голупці; флет же присвистував тай надив, як той кіс на весні, та такими любощами проймав, так серце відчиняв, аж потерпали, в голові мутило ся, духу не ставало, а разом хотіло ся плакати, тай сьміяти, тай кричати, тай тулити, тай цілювати, тай летіти кудись, у весь сьвіт, у забутє — то й працювали так вогненно, аж коршма трясла ся тай диготіли бочки з музикантами.

Зо п'ятдесят пар мінило ся в тім величезнім колесі, котячим ся від стіни до стіни, розсьпіванім утіхою тай такою міцю, що фляшки перевертали ся, лампи гасли, ніч їх обіймала тай роздрожаний сумерк, бо лиш ті головні в печі, розжарювані вихорою розмаху, сипали іскрами та бухали крівавою полемією, в котрій ледви михтів збитий клубок людський, вючий ся навкруги такою гушавиною, що й оком не схопив, ані розізнав, де хлоп, де женщина. Капоти повівали горою мов ті білі крила, спідниці, ленти, хустки, розпалені лиця, ярі очі, тупоти завзяті, присьпівки, покрики, все враз мішало ся, колесувало, мов одно веретено, від котрого бив страшенний вереск і летів крізь відчинені до сінній двері, в обсніжену, морозисту зимову ніч.

Антеж гуляв раз-у-раз на переді, бив обцасами найголосніше, завивав мов вихора, припадав до землі, що гадали: впаде! Де-ж там, він уже стояв, уже знов літав, уже покрикав, часом яку пісоньку музикантам метав тай плив крізь товпу, розбивав, топтав, як буря йшов, аж ляк побирав не одних а мало хто за ним настигав.

З добру годину так вививав, бо хоть інші переставали втомлені, ба навіть і музиці мліли руки, гроші їм метав, прикваплював грати тай танцював, то нарешті майже лиш у двоє лишили ся в колесі.

Розуміє ся, що через се баби вже голосно чудували ся такій гулянці, кивали головами, молюли язиками тай милосердили ся над Бориною, аж Юзка, лиха на Антка, та ще більше на мачошу, полетіла до старого.

— Тату, таже Антек танцює з мачохою, аж люде дивують ся! — шепнула.

— Най танцюють, на те коршма! — відповів і взяв ся знов чокати ся зо старшим і ковалем, тай щось балакати.

Вернула ся ні з чим, але стала позирати за ними пильно, бо по танцю, стояли коло шинквасу з цілою громадою дівчат і хлопців. Весело їм було, бо Ямброжи, вже зовсім паний, плів їм такі приповідки, аж дівчата закривали ся хустками, а парубки голосно сьміяли ся, та ще й своє докладали. Антек фундував усім пиво, перший пив до других, принукував, обіймав парубків, а дівкам цілими жменями пхав за пазуху кармельків, аби могли при тім і Ягусі накласти, та, хоть і втомлений, сьміяв ся найголосніше тай радий розбалакував ся.

Тай на коршмі забавляли ся несогірше, на-рід уже зовсім роз'охотив ся тай розігрів ся, то все якісь пари танцювали, а другі товпили ся де лиш дало ся тай радили, честували ся, кумали ся одні з одними та веселоців усім серцем заживали. Ржепецька шляхта рушила ізза свого стола, бо вже були покумали ся при горівці з Липчаками, а декотрі й до танцю брали ся, дівчата не відмовляли ся, бо поведінку мали делікатніщу тай чемно просили.

Анткова же громада забавляла ся окроме, бо то була сама молодь і що найперша в селі а він хоть і з усіма побалакував, про божий сьвіт майже не знав і просто мовби забув ся нині, ні на що вже не дивив ся, ні з чим не ховав ся, бо навіть і не міг — то й нетямив, що люде навкруги позирають уважно тай пильно наслу-

хають. Гале, чи дбав там за се, все їй шептав у вухо, припірав до стіни, вбіймав, за руки брав, але ледви вже здержував ся від цілювання! Лиш очи йому літали безтямно та в грудях ізнімала ся така буря, що готов був важити ся на все, аби зараз перед нею, бо бачив у її синих, сіяючих очах — див і коханє! То й ріс чим раз більше, гороїжив ся тай гукав немов той вітер, поки вдарить! Пив при тім порядно тай Ягусю силував, аж їй у голові мутило ся, то й не знала, що з нею робить ся, лиш иноді, коли музика мовкла та коршма трохи притихала, стямлювала ся трохи, страх її брав, обзирала ся з зачудованєм мовби поратівлі шукаючи, навіть тікати бажала, але стояв коло неї тай так дивив ся, такий жар бухав від него, таке коханє в ній підоймало ся, що митю забувала про все.

Тягло ся се досить довго, бо Антек уже горівку ставив цілій компанії. Жид радо давав тай кожду квартиру двічі на дверях черкав.

А що цілій компанії зачало в головах мутити ся, то купою пішли танцювати, аби трохи протверезити ся, — розуміє ся, що Антек з Ягусею танцювали на переді.

Вийшов на се з алькиря Борина, привели його жінки соблазнені, подивив ся тай зараз уві всім поміркував ся, злість його схопила люта, лише закусив зуби, защепив петельки капоти, шапку натис тай став пробирати ся до них. Уступали ся йому з дороги, бо блідий був гей стіна тай очима дико сьвітив.

— До дому! — сказав голосно, коли надлетіли тай хотів її ймити за руку, але в те мліоко Антек закрутив у місці тай поніс далі, що марно хотіла вирвати ся.

Скочив тоді Борина, розвалив колесо, вирвав її з Анткових обійм, не попустив, і навіть не поглянувши на сина, вів із коршми.

Музика раптом урвала, тишина напрасно впала на всіх, що стали як укопані, ніхто й сло-

вом не обізвав ся, бо міркували, що робить ся щось лячне, бо Антек метнув ся за ними, розіпхав товпу гей снопи тай вибіг із коршми, але скоро його лише мороз обвіяв, потикнув ся на дерево лежаче перед домом і впав у сніг, та швидко підняв ся тай подогонив їх на звороті дороги коло ставу.

— Йди своєю дорогою, тай людей не зачіпай! — крикнув старий, відвертаючи ся до него.

Ягна з вереском утнула д' хаті, а Юзка впихала в руки старому якийсь кіл і верещала:

— Бийте сего розбишаку, бийте, татусю!...

— Пустіть її, пустіть! — лепотів Антек зовсім безтямно тай присував ся з кулаками готовими до бійки.

— Кажу тобі, йди геть, бо як Бог на небі, обезвічу тя, як собаку! Чуєш! — крикнув знов старий, готовий на все, Антек подав ся в зад несьвідомо, впали йому руки, страх його вдарив такий сильний, що дрожати став, а старий пішов поволи домів.

Не скочив уже за ним, стояв розтрясений, безтямний і водив пустими очима навкруги, не було вже нікого, місяць світив ясно, сніги іскрили ся тай мрачні білощі видніли скрізь. Нічо' не міг виміркувати, що таке стало ся, стямив ся трохи аж у коршмі, куди його привели приятелі, котрі йому скочили на поратівлю, бо пішла чутка, що з батьком бє ся.

Тай забава скінчила ся, розходили ся домів, бо то й пізно вже було, коршма спустіла швидко, лише по дорогах іще гриміли якийсь час гукання та присьпівки, лишили ся самі Ржепчаки, котрі мали заночувати, та пан Яцек пригравав їм на скрипці жалібненькі пісні, то сиділи за столом, поспірані на руки тай зітхали, но,

тай Антек сидячий у куті сам, бо що не могли з ним добалакати ся, тому що не відповідав, покинули його всі. Сидів так мертвий і несвідомий, то марно йому Жид нагадував, що коршму замикає, не чув і не розумів зовсім, отямився аж на голос Ганки, котрій люде донесли, що знов побив ся з батьком.

— Чого тобі треба? — запитав ся.

— Ходи до дому, пізно вже! — просила, здержуючи сльози.

— Йди сама, не піду з тобою! Кажу тобі, йди геть! — крикнув грізно, а потім раптом, не знати чому, нахилив ся до неї та в саме лице сказав: — аби мене в кайдани вкували, в темниці замкнули, вільніщий був бим, ніж коло тебе! чуєш, вільніщий!

Ганка заплакала жалібно тай пішла.

Тай він тепер підняв ся, вийшов на двір і поволік ся д' млинови.

Ніч була ясна, розгоріла місячною посьвітою, деревина клала довгі, голубі, посріблені тіни, мороз такий тис, що раз по раз чути було трісканє вориня тай мов би тихе, проймаве скавуліне несло ся по розіскрених снігах, тишина мертва, закоценіла тулила увесь сьвіт, село вже спало, ні одно вікно не блискало сьвітлом, анї пес не загавкав, анї млин не туркотів, нічо' — лиш від коршми доходив захриплий голос Ямброжа, котрий своїм звичаєм виспівував на серед дороги — але слабо, мов крізь сон.

Антек волік ся тяжко й поволи довкола ставу, поставкував, роззиравав ся безтямно, наслухав трівожно, бо все гуділи йому в голові страшні батькові слова, бо все бачив його очи розлючені, бючі в него гей ножем, то подавав ся в зад несвідомо, ляк істискав його за горло, серце завмирало, волосє ставало дубом — а з тямки щезало завзяте, щезало коханє, щезало

все, а лишав ся тільки смертний страх, дрожущі переляки та розпучна, жалібна несила...

Сам не знав, коли став іти домів, аж ось із перед косцьола дійшов його болізнний плач і голосне риданє; під фігурою стоячою перед самими цвинтарними ворітьми, хтось лежав хрестом на снігу, в тіни, яка падала від паркану, нічого не можна було розізнати, нахилив ся, гадаючи, що то який чужий мандрівник, або й п'яний — а то Ганка лежала, жебручи милосердя.

— Ходи до дому, лють така, ходи Ганусю! — бо йому чудно змякла душа, а що не обізвала ся, підняв її силоміць тай повів домів.

Не говорили нічого з собою, бо Ганка ревно плакала.

VIII.

У Боринів було мов у гробі по тім-о сьвяті — не плач, не крики, не пімстованя, лише тяжка тишина, зловіщо притаєна та повна здержуних гнівів і жалів.

Увесь дім замовк, обснував ся мрачністю, тай жив у безперестанній трівозі тай очікуваню чогось то страшного, мов би під дахом, котрий леда мінута має впасти на голови.

Старий, вернувши ся домів, ані навіть потім, навзавтрю, і марного слова не сказав Ягусі, навіть перед Домініковою не жалував ся, мов би нічо' не стало ся.

Лише розболів ся з тої притаєної злости, тай з ліжка підняти ся не міг, бо його все млоїло, кольки спирали в боці тай горяче розбирало.

— Се нічо', лиш печінки самі запекли ся, або й бебехи впали! — сказала Домінікова, мастячи йому боки горячим олієм; нічо' не вбізвав

ся, лиш постогнував болізно та в стелю вперто дивив ся.

— Не Ягусіна се вина, ні! — зачала тихо, аби на хаті не дочули, бо вже люто журила ся, що й слова не сказав про вчерашну справу.

— А чия? — воркнув.

— Чим же винна? Ви-сьте лишили її саму тай пішли пити в алькир, музика грала, танцювали всі, забавляли ся, то що-ж, як той самсон мала стояти в куті? таже молода, здорова тай забави їй треба. Всилував її, то й пішла танцювати. Чи могла-ж не йти, кождий у коршмі має право брати в танець, котра лиш йому повидить ся, а що її вибрав тай не попускав ся, розбишака той один, то лише зі злости до вас, лише зі злости!

— Мастіть лише тай робіть, аби-м подужав хутко, а не вчіть мене розуму, добре знаю сам як було, не треба мені вашої говірки.

— Коли-сьте такі мудрі, то й се знати повинні-сьте, що жінка молода, здорова таже своєї втіхи потребує! Не колода-ж ані стариця, за хлопа пішла, то хлопа їй і треба, не дідугана, аби з ним рожанець перебирати, ні.

— А чому-ж єсьте мені її дали? — кинув глумливо.

— Чому? А хто-ж то скавулїв, як той пес? Не я вас молила, аби-сьте її взяли, не я вам її підтикала, ані вона сама! Могла собі йти за кожного другого тай з тих найперших у селі, тільки їх було...

— Було, лиш не до женїня...

— Бодай вам язик викрутило за собаче гавканє!

— Правда вас опарила мов кропива, що-сьте ся так кинули!

— Циганство се паскудне, не правда! Циганство!

Натяг перину на груди, відвернув ся д' стїні тай уже й словом не обізвав ся на її горяче

доказуванє, аж коли в плач ударила, шепнув злобно:

— Як баба пранником не може, то гадає, що плачем щось порадить!

Добре знав, що сказав, добре! Аж тепер, коли з ліжка підняти ся не міг, приходило йому до голови, що то про неї балакано вперед, розважував се собі, укладав, до купи стягав, міркував — тай така злість його проймала, така зависть їла, що не міг вилежати, метав ся на ліжку, кляв істиха, ба відвертав ся лицем на хату та тими лихими очима ходив за Ягною... вона-ж була якась то бліда, змізерована, що мов би сонна ходила по домі, а лише тими жалібними очима скривдженої дитини позирала на него та так зітхала, аж йому жаль робило ся тай серце трохи таяло, але й заздрість тим більша росла.

Тягло ся так мало не цілий тиждень, що вже в хаті видержати було трудно, мала-ж вона душу дуже чутливу — як та декотра квітка, що найлиш лють на неї хухне, тай зараз обварить ся тай роздрожить ся з болю. Тай мізерніла в очах, спати не могла, їда їй не смакувала, всидіти трудно було на місці, тай роботою зайняти ся, бо все летіло з рук і страх раз-у-раз за нею ходив, бо й якже, коли старий усе лежав, постогнував, доброго слова не сказав, тай мов той розбишака позирав! Усе чула його очи на собі, все, що вже видержати не могла. Давило її життя, бо й туга розбирала несказана, що то й про Антка нічо' не знала, бо не показав ся того тижня, хоть нераз смерком, під смертним страхом, визирала під оборіг! Не сьміла-ж питати ся нікого. Вже їй так гидко було в хаті, що по кілька раз у день бігала до матери, але Домінікова мало сиділа в хаті, до хорих ходила, ба в косцьолі посидькувала, а як була, то показувала люте лице тай гірко попрікала, а хлопці те-ж лазили мрачні, лихі тай зажурені, бо стара Шим-

ка побила терлицею, що на Три Царі пропив був у коршмі цілі чотири золоті. Заглядала потім до сусідів, аби лише якось той день зіпхати, але й там добре їй не було; розуміє ся, не прогоняли її, але крізь зуби цїдили слова, твердо позирали, а всі враз бідкали над хоробою старого, нарікаючи жалібливо, які то тепер часи настають погані.

А Юзка те-ж, як лише могла, доїдала їй на кождім поступі, навіть Вітек бояв ся плести по своєму при господарю, то слова не було з ким промовити, тільки було всеї втіхи та розваження думки, що там Петрик вечерами, по роботі програвав стиха на скрипці в стайні, бо в хаті старий не позволяв.

А зима все була люта, морозиста та завійна, що треба було в хаті сидіти!

Аж якось у суботу, старий хоть і здоровий ще не був, зволік ся з ліжка, вдяг ся тепло, бо мороз був тріскучий, тай пішов на село.

Заходив у різні хати, мов би то нагріти ся трохи, де знов із ділом, а навіть і з такими заходив собі радо, яких уперед обминав без слова, тай скрізь перший зачинав про коршму тай усю справу в сьмішки обертав, а рад оповідав, як був порядно впив ся тай через те захорював.

Дивували ся тому, притакували, головами покивували, але ніхто в поле вивести себе не дав. Знали-ж добре його гордощі, тай те, що скоро на амбіт узяв, можна його було живою ватрою припікати, а голосу не пустив би; знали й те, як усе чванив ся над інших, гороїжив ся, за найліпшого себе в селі мав, а дуже дбав, аби його на язиках не обносили.

Розуміли й те, що запобігає тай сплетні гасить, які були повстали.

А навіть старий Шимон, солтис, уповів йому просто в очи, як се у него було звичайно :

— Бай баю, хлоп сливки рве, а лиш їх дві! Людська говірка, то як той вогонь, не пригасите кігтями, сам мусить ізгоріти! А се лиш вам нагадаю, що-м був сказав перед шлюбом: коли старий женить ся з молодого — лиха не віджене й сьвяченою водою!

Розсердив ся за се тай просто вернув ся до дому. Ягуса-ж гадаючи, що скоро встав, то вже все минуло ся тай верне ся до давного, відітхнула з полекшею тай стала до него забалакувати, ба в очи позирати, придобрювати ся тай по хаті ціпотіти солодко, як уперед... Але зараз отямив її таким гострим словом, що поблідла; а потім не зробив ся иншим, не пестив, не голубив, думок не вгадував ані за ласку її не дбав, а гостро, як на дівку, покрикав за непорядки тай до роботи нагоняв.

Від того дня все на-ново в свої руки взяв, припилнував і з рук не попускав. Цілі дні, скоро лиш подужав, молотив із Петриком і в столі робив коло збіжа, майже кроком не рушаючи ся з обійстя, бо навіть вечерами в хаті наставляв упряж або на вісному стільці вистругував ріжну господарську потріб, а так пильно стеріг Ягусі, що й кроку не могла зробити, аби за нею не визирав, навіть її сьвяточну вгортину замкнув і ключ носив коло себе.

Натерпіла-ж ся вона, натерпіла! Бо мало того, що за будь-що кричав тай слова доброго не сказав, але просто так усе робив, мов би не вона була господинею, бо лиш Юзці запоряджував, що має ся робити, з Юзкою про ріжні річи балакав, котрих дівчина й не розуміла, тай Юзці на все вважати казав!

А Ягні мов би не було, пряла цілі дні, ходила гей блудом, або до матери тікала на вижалуванє та скарги, не порадила на се стара, бо їй гостро сказав:

— Була панею, робила, що хотіла, нічо' їй не хибувало, та не вміла того пошанувати, то

найже стрібує чого иншого! А се вам заповідаю, скажіть їй, що поки ногами киваю, боронити му свого добра тай не допущу, аби кепкувано собі з мене, гей з ляльки якої, затямте се собі!

— Бійте ся Бога, таже вона нічо' злого не зробила!

— Най би зробила, не так би-м балакав тай не так поступив! Але досить і того, що з Антком собі заходила!

— Таже то в коршмі, в танцю, при всіх!

— Гале, лише в коршмі! Гале!... — бо виміркував, що тоді, як її хустину найшов ув оплітках, мусіла виходити до Антка.

То не дав ся переконати, не вірив нічому тай твердо стояв на своїм, а на останку сказав:

— Я добрий чоловік, ізлагідний, всі се знають, але як мене хто вдарить батогом, готов-ем віддати колом.

— Бийте, хто вам винен, але не кривдьте, бо з кожної кривди пімста росте.

— Котрий свого боронить, не кривдить!

— Лиш аби-сьте в час побачили, де ваше кінчить ся!

— Грозите, бачу!

— Лише своє кажу, а ви надто в себе дуфаєте. Тямте й се, що хто кладе знаки — сам такий!

— Досить мені ваших наук і приповідок, я й свій розум маю! — розсердив ся.

Тай тут і кінець, бо Домінікова, бачучи його запеклість і неподатливість, не знімала вже сеї справи, вповаючи, що воно само мине ся тай яқось уладить ся, але він ані на день один не попустив, завзяв ся тай навіть у тій злости смакував, і хоть нераз у ночі, чуючи Ягусіні плачі, схаплював ся несвідомо, аби д' ній бігти, то про те в пору міркував ся, вдаючи, що встав у вікно подивити ся або чи двері позамикані.

Тягло ся так без перерви цілих пару тижнів. Ягні було прикро, сумно тай так лихо, що вже ледви втерпіла, на людий дивити ся не сьміла, встид їй було перед селом, бо всі-ж добре знали, що там у Боринів робить ся!

Дім зовсім обмерк, що снували ся по нїм тихо, боязко, мов ті тіни.

Що правда, мало хто заглядав, маючи й у себе доста сварок! Тай вїйт не показував ся, загніваний, що Борина не хотїв йому подавати до хресту; лиш тільки, що хлопці Домінікової часом заглянули, Настка Голембянка прибігла з куделею, але та більше до Юзки тай аби з Шимком зустрічати ся, то не було з неї потїхи, тай Рох иноді заглядав, але бачучи лиця хмарні, загнівані, мало сидїв.

Лиш один коваль приходив що вечера тай довго пересиджував, та, як лиш міг, іще під'юджував старого на Ягню та в нову ласку вкрадав ся; розуміє ся, що й Ягустинка часто заходила, радо своє докладаючи, де сварили ся. Тай Домінікова бувала що дня тай що дня одно привторяла, аби Ягна покорою старого брала.

Що-ж, коли Ягна не могла покорити ся, ні за що не могла, а навпаки, бунт у нїй знімав ся тай злість її зносила чим раз частїще. Дуже їй тут помагала Ягустинка, бо раз істиха зачала :

— Ягусь, а мені тебе жаль страшенно, мов рідної! Той старий пес тебе вкривдить! а, ти, як та ярка терпиш! Не так інші жінки роблять, ні!...

— А якже? — запитала ся досить цікаво, бо вже їй огид такий стан.

— Злого добрістю не перепреш а лиш іще більшою злістю! За дівку тебе має, а ти нічо; лудину тобі, бачу, в скриню позамикав, на кождім поступі стереже, доброго слова не дасть — а ти що? зітхаєш, троїш ся тай змилюваня божого дожидаєш! Поки ся чоловік не приложить,

то йому й Пан Біг не доложить! Як би так на мене, знала би я що зробити! Юзку вибила би-м, най не рядить ся в хаті, ти-ж господиня, хлопови би-м те-ж не попустила ні в чім! Коли хоче війни, то най має таку, аж йому горлом вилізе! Гале, позволь хлопови панувати над собою, то швидко за бійку возьме ся тай не знати чим іскінчить!

— А з усього — знизила голос і в вухо їй шептала — відлучи його, як того бичка від корови, не припускай до себе ні раз, як того пса перед порогом тримай! Зараз побачиш, як ізмякне тай подобріє!

Яїна схопила ся від куделі, аби сховати запаленіле лице.

— Чого-ж дурна соромієш ся? Злого тут нема! Всі так роблять і робити муть, не я перша вигадала такий спосіб! Атже звісно, що кицькою хлопа далі заведе ся, ніж собаку салом, бо собака хутше поміркує ся! А старого лекше ніж молодика, бо лакоміщий тай трудно йому по чужих хатах шкодити! Зроби так, а швидко мені подякуєш! А що там пискують на тебе тай Антка, в серце не бери, аби-сь мов той молодий сніг була, — саджі добачать ся! На сьвітї такий лад, що котрий дасть ся, то йому й кинути пальцем не дадуть, а котрий не дбає, що за него говорять, міцний і гордий, то може робити, що йому злюбить ся. Ніхто й слівця не писне против, а ласити ся муть мов собаки! Кріпким належить увесь сьвіт, неподатливим і завзятим! На мене досить виговорювали, тай на твою маму, що то з тим Фльорком звісно було...

— Не тикайте мами!

— Най же тобі й сьвята лишить ся! Правда й се, що кождому треба якихось сьвятощів.

Довго ще балакала, навчала її, та поволи, хоть і не питана, розповідала про Антка, що

лиш могла вигадати! Слухала сего Ягна захланно, не зрадивши ся однако й слівцем, але ті ради міцно взяла в голову тай увесь день міркувала над ними! А в вечір, коли був Рох, коваль і Настка, сказала старому:

— Дайте-ко ключі, мушу лудину провітрити!

Дав присоромлений трохи, бо Настка сьміхом бухнула, а про те, коли скінчила перекладанє, протяг руку по ключ.

— Сама моя там одежина, то вже сама собі догляну! — сказала гордо.

Тай від сего вечера зачало ся пекло в хаті! Старий не перемінив ся, але й вона не попускала, на слова відповідала такою копою та так голосно, що на дорогу чути було крики. Не помогало се богато, то на вкїрки зачала все робити.

Юзки чіпала ся на кождім поступі та так нераз дошкульно картала, що дівчина з плачем бігала жалувати ся, нічо' се не помагало, бо ще дужче пеклувала, скоро не йшло по її волі. Вечерами-ж навмисно переносила ся на другий бік, полишаючи старого в першій хаті, там Петрика заставляла грати, присьпівуючи йому до втору ріжні пісоньки до пізна в ніч; ба знов у неділю нарядила ся як найкраще тай не чекаючи чоловіка сама пішла до косцьола, поставкуючи по дорогах із парубками.

Старий чудував ся сій переміні, казив ся зі злости, трібував не давати ся, запобігав, аби се по селі не рознесло ся, але нічо' не порадив на її гумори, тай чим раз частіще, для сьвятого супокою, попускав.

— Мої ви кохані! баранчиком видавала ся, тою ягничкою покірною, а тепер окунем стає! — викрикнув до Ягустинки.

— Хліб її розпирає тай носить! — відповіла з обуренєм, бо все тому притверджувала,

хто з нею радив. — Але се вам кажу, що поки пора, треба твердим вигоняти гумори, бо потім і колом не порадить ся!

— Не взвичаєні до сего Боринове! — сказав гордовито.

— Видить ми ся, що й у Боринів до сего прийде! — шепнула злобно.

Якось у пару день потім, зараз по Громнічній, дав знати в вечір Ямброжи, що ксьондз їздити ме завтра по коляді.

Заввихали ся зараз від ранку коло порядків, що навіть старий, тікаючи від пекла, бо Ягна сильно гриміла на Юзку, сам узяв ся до відвалювання снігів з оплітків; провітрено хати, обметено з павутиня стіни, Юзка висипала жовтим піском ганок і сіни тай швидко перебирали ся по сьвяточному, бо ксьондз уже був у недалекім сусідстві, у Бальцерків.

І дійсно, незабавки стали ксьондзові сани перед ганком, а він сам у комжі на футрі, позаду двох орґаністяків, прибраних як до служби божої, ввійшов у хату — відмовив латинські молитви, покропив тай пішов ув обійсте посьвятити будинки тай увесь інвентар. Борина ніс перед ним на тарелі сьвячену воду, а він голосно молив ся тай посьвячував усе по черзі, орґаністяки-ж ішли побіля, присьпівуючи коляди тай густо помахуючи дзвінками, а решта, мов би за процесією йшла ззаду.

Скінчивши-ж, вернув ся до хати тай сів припочивати, а поки Борина з парубком ізсипували в сани пів кірця вівса та чвертку гороху, став переслухувати молитви Юзку та Вітка.

Так пишно вміли, аж чудував ся, тай питав ся, хто їх учив.

— Молитви то мене навчив Куба, а катехізму та на лементари Рох! — відповідав сьміливо Вітек, аж його ксьондз погладив по голові; але Юзка так утратила сьміливість, що лиш за-

паленіла ся, поплакала, та й слова не вицідила! Дав їм по два образки, тай навчав, аби слухали старших, молитви відмовляли тай гріха берігли ся, бо лихий на кождім поступі притаює ся тай до пекла намовляє. А потім, піднявши голос, поглянув на Яґну тай грізно закінчив:

— Кажу вам, що нічо' не сховає ся перед оком Божої справедливости, нічо! Бережіть ся дня суду та дня кари, кайте ся тай поправляйте ся, поки час!

Діти бухнули плачем, бо їм повиділо ся, що-ді в косцьолі були, на проповіді, тай Яґусі серце затовкло ся трівножно тай запаленіла ся, бо добре порозуміла, що се до неї говорив, але скоро Матій вернув ся, вийшла зараз не сьміючи ксьондзови поглянути в очи.

— Хотів би-м із вами поговорити, Матію — шепнув, коли лишили ся самі, казав йому сідати коло себе, кашельнув, табаки йому подав, ніс обтер хустинкою, від котрої заносило мов би з трибуляря, як потім оповідав Вітек, пальці з троскотом витягав із суставів і стиха почав:

— Говорили мені люде про те, що там у коршмі стало ся, говорили!

— Розуміє ся, на очах усіх було! — повторив старий сумно.

— Не ходіть до коршми тай жоноту не водіть, тільки заказую, груди зриваю, прошу, нічо не допомагає, отже маєте своє, а про те Богу горяче дякуйте, що більшого гріха там не було, не було!

Не було! Лице йому прояснило ся, бо ксьондзови вірив.

— Тай казали мені, що її люто караєте за те, неслухно робите; а хто несправедливість чинить, грішить, кажу вам, грішить!

— Та де там, я лиш хотів її трохи прикоротити! лиш...

— Антек винен, не вона! — перервав йому нагально. — Навмисно зі злости на вас усилював її танцювати, очевидячки, що хотів із вами авантури, кажу вам, що хотів авантури! — впевняв урочисто, пририхтований Домініковою, на котрої слова вповні здавав ся. — Але, що то я мав іще сказати?... ага... лошиця лазить по стайні, треба замкнути в загорідці, бо копне її валах тай готово нещастє, торік через се саме змарнували мені кобилу! По яким то оґері?

— А по мельниковім!

— Зараз пізнав-єм по масти тай по тій латці на чолі, порядна лошиця! Але з Антком повинні-сьте згоду зробити доконче, через той гнів нї на що хлоп розпустив ся.

— Не гнівав-єм ся з ним, то й за згоду просити його не буду — сказав завзято.

— Раджу вам яко ксьондз, а зробите, що вам совість диктує, але се вам кажу, що по вашій вині чоловік марнує ся, ще нині мені казали, що все в коршмі пересиджує та всіх хлопців бунтує, на старших повстає тай бачу щось проти двора загадує.

— Нічо мені за се не казали.

— Як паршива вівця в стадо всуне ся, всі заразить! А з тих змов проти двора може вийти для всего села велике нещастє — але Бори-на не хотів про сю справу говорити, то ксьондз побалакав про ріжні річи а врешті сказав:

— Лише згодою, мої любі, згодою — зажив табаки тай насував шапку. — На згоді стоїть увесь сьвіт, по-згоді, по-добру, то й двір би погодив ся з вами, говорив, згадував мені щось за се дідич, добрий то чоловік і хотів би се полагодити по сусідськи...

— Вовче сусідство, а на такого найліпший кіл або залізо.

Ксьондз жахнув ся, подивив ся йому в лице, але стрітивши його сірі, холодні, невмолимі

очи тай закушені губи, відвернув ся поквапно тай затер руки зо зденервованя, бо не любив сварок.

— Мушу вже йти. Се вам іще скажу, що не повинні-сьте за великою строгістю відпихати від тебе жінку, молода вона, сорокато їй у голові, як кождїй жєнщинї, то треба з нею мудро та справедливо поводити ся; треба одного не бачити, другого не дочути а на третє не вважати — аби таким чином оберїгти ся від незгоди, з сєго виходять найгїрші річи. Господь Бог усе благословить ізлагїдним, кажу вам, благословить! Що за чортяка! — крикнув, ісхаплюючи ся, бо журавель, стоячий коло скринї непорушно, клюнув з усеї сили блищачий ксьондзів чобїт!

— Таже журавель, Вітек його в осєни пригорнув, бо лишило ся пташище, викурував, бо мав крило вломленє тай тепер сидить у хатї та миши ловить гєй кїт.

— Но, знаєтє, щє не бачив я прирученєго журавля, чудо, чудо!

Нахилив ся до нєго, хотїв погладити, але журавель не дав ся рушити, перекрутив шию тай скося притаєно знов клював ксьондзові чоботи.

— Знаєтє, так менї подобає ся, що радо купив-бим його від вас, продасьтє?

— Ей, та що бим мав продавати, хлопець його зараз занєсє на плєбанїю.

— Пришлю по нєго Валька.

— Не дасть він доторкнути ся нїкому, лиш одного. Вітка слухає!

Закликали хлопця, ксьондз йому дав золотівку тай казав принєсти смерком, на-коли вернє ся з обїзду, але Вітек ударив у плач і зараз по виходї ксьондза взяв журавля в обору тай там рув майже до вечєра, то старий мусїв його втихомиряти ременем, нагадуючи віднесєнє птицї. Розумїє ся, хлопець послухати мусїв, але

серце хлипало йому з жалю та болю, навіть ременя занадто не чув, ходив мов одурілий, із запхлими з плачу очима, тай, як лише міг, забігав до журавля, обгортав його руками, цілював тай заходив ся жалібним плачем...

А смерком, коли ксьондз уже з села вернув ся, загорнув журавля в свою капоту, тай до спілки з Юзкою, бо птиця була тяжка, поплакуючи ревно, понесли його на плебанію, Лапа-ж побіг із ними тай те-ж щось прикро погавкував.

Старий чим довше розважував слова ксьондза тай ті його щирі впевненя, тим більше роз'яснював ся, втихомиряв ся, тай поволи, незамітно змінював свою поведінку з Ягною.

Все вертало ся до давнього стану, але вже не вернув ся в хату давний радісний гамір, той внутрішній супокій тай тота тиха, глибока певність!

Було гей з тим розбитим горшком, що хоть і дротований і мов би то й цілий, а десь тїк і пропускав воду в такім місці, що й під сьвітло не розізнав.

Так і в хаті видавало ся, бо через отту незгоду, нерозізнаними щелинками, текли пританені недовіря, жалі трохи приблеклі, але ще живі та зовсім іще не забуті підозріння.

Бо старий, не вважаючи на найщиріщі змаганя, не здавив у собі недовіря і майже мимохіть а все вважав на кожний рух Ягни, вона-ж анї на млі-око не забула йому тої злости та лютих слів, кипіла все пімстою, не можучи втекти від тих його проймавих, сторожких очий.

Може й тому, що пильнував і не вірив їй, зненавиділа його ще більше, а чим раз могутніще виривала ся до Антка.

Так уже вміла чвало встроювати ся, що що пару день бачила ся з ним під оборогом. Помагав їм у тім Вітек, котрий геть серце втратив до господаря за того журавля, а припав до

Яґни, бо йому тепер давала й ліпші підвечірки, більше омасти, а часто густо й пару грошів капнуло від Антка. Але головню помогала їм Яґустинка, так уміла закрасти ся в ласку Яґни, тай тільки довіря збудила в Антку, що просто не було способу бачити ся без її підмоги. То вона носила вістки між ними, вона сторожила перед старим тай оберігала перед несподіванками! А все те робила з чистої злости до всего сьвіта! Мстила ся на других за власну поневірку та кривду; бо нетерпіла Яґни ні Антка, але ще більше старого, як зрештою всіх богачів у селі, що мають усе а їй хибує навіть того закутка, де могла би голову приклонити, та тої ложки страви! Але так само ненавиділа бідних і ще більше висьмівала.

Просто чортова кума, або й що гірше, як за неї балакали.

— Возьмуть ся за чуби тай позагризають ся, як ті скажені собаки! — гадала часто, дуже рада свому ділу, а що зимі не було багато роботи, то лазила по хатах із куделею, підслухувала та юдила одних на других, посьмівуючи ся з усіх однаково, не сьміли дверий замикати перед нею, побоюючи ся її язика, а головню того, що ді лихі очі мала... зазірала й до Антків, але найчастіще стрічала ся з ним, як вертав ся з роботи тай тоді йому в вуха клала новини від Яґни.

Якось у дві неділі по побуті ксьондза у Боринів, стрітила його коло ставу.

— Знаєш, старий сильно повставав на тебе перед ксьондзом.

— За що-ж то знов гавкав? — питав ся недбало.

— Що людей підмовляєш на двір, що треба би тебе віддати поліцаям, і ще друге...

— Най стрібує! Поки би мене взяли, такого би-м йому на дах пустив когута, що ка-

мінь на камени не лишив би ся! — закликав страстно.

Полетіла зараз із сею новиною до старого, думав довго тай сказав тихо:

— Похоже се на него, такий розбишака, похоже.

Тай більше не сказав нічого, не хотів із бабою подуфалювати ся, але скоро Рох прийшов у вечір, довірив ся йому.

— Не вірте всьому, що Ягустинка приносить, то лиха жінка!

— Може се й неправда, але бували такі пригоди. Атже старий Причек спалив свого шваґра, що його вкривдив при діленині, сидів за те в криміналі, але спалив. То й Антек може се зробити, мусів щось натякнути про се, цілком не сотворила би собі.

А Рох, яко добрий чоловік, дуже сим зажурился тай став намовляти:

— Погодіть ся, відпустіть йому що ґрунту, таже й він жити мусить, устаткує ся швидше, тай не буде причини до сварок і грозьб...

— Ні, аби-м мав пропасти, аби-м мав з торбами йти — піду, а поки-м живий не дам і того загона! Що мене побив і споневіряв як собаку, дарував би-м йому, хоть і тяжко й трудно — але коли він і що инче загадує!...

— Наплели вам, а ви в серце берете!...

— Розуміє ся, неправда се, розуміє ся... але, аби воно могло стати ся... аж мене розум відходить і студінь у костях поверчує... коли погадаю, що могло би се стати ся...

Затис кулаки тай закаменів з переляку самого допусту тої можливости. Нічо не знав, не думав ніколи про се, навіть був певен у глибині про Ягусіну невинність, але почув, що в тій синівській ненависти до него мусить бути щось більше, ніж гнів та жаль за ґрунт, що та завзятість, котру тоді побачив ув очах його, з иншо-

го жерела бє, чув се добре — тай власне тепер почув сам у печінках таку саму ненависть холодну, мстиву та невтомну, звернув ся до Рóха тай тихо сказав:

— За тїсно нам обидвом у Липцях!

— Що вам знов приходить до голови, що? — крикнув переляканий.

— І най Бог боронить, аби мені влїз коли в кїгті при такій оказії...

Втихомиряв його Рóх, толкував, але нічо не помогло.

— Спалить мене, побачите!

І від тоді мало вже коли зазнав супокою. Що смерку сторожив незамітно, притаював ся за вуглами, обходив дім і будинки, зазиравав під стріхи, а в ночі часто будив ся, цілими годинами наслухував і за найменшим лоскотом ісхаплював ся з ліжка тай з собакою оббігав усі закутки. Завважив раз під оборогом якісь утоптані, на половину завіяні сліди, завважив потім і коло перелазу тай іще більше впевнив ся, що то Антек підходить ночами тай лиш видивляє ся способу підпалити; що инше не впадало йому ще на гадку.

Купив від мельника прелюту собаку тай зробив їй буду під шопою, та все дрович, мало їсти давав, тровив, то ночами собака літала та вїдала гей скажена, тай кидала ся на кожного, що не одного добре покалічила, аж жалоби з того виходили.

Але при сих осторогах і береженнях старий мізернів і так худ, що пояс до пів клубів опадав, почорнів, пригорбив ся, ноги за собою волочив і на віхоть ізсихав з тих потайних гадковань і турбацій, що йому лиш очі горіли мов у хоробі.

А що нікого близше не допускав і довіряти ся та жалувати ся не мав перед ким, то його більше й пекли ті вогні та перепалювали.

Тай ніхто не догадував ся, що йому там у печінках сидить та підтинає.

Вважав більше на худобу, придбав лиху собаку, не спав по ночах, розуміли, без те, що вовки на диво розмножили ся сеї зими, тай мало котрої ночі не підбирали ся тічнями під село, нераз чути було їх витя, тай часто підкопували ся під обори, тай де-не-де щось ускубли. А при тім, як то все під весну, і про злодіїв ходили чутки чим раз частіщі; взяли-ді хлопови з Дембиці пару коний, взяли в Рудці пацюка, ба знов деінде корову — тай як камінь у воду, ані знаку по них! — то й не один у Липцях у голову чіхав ся, смотрив замки тай стайні беріг, бо то найліпші мали коні на околицю.

Тай так ішов час поволи та рівно, як ті години на зиґарі, ані його перебігти, ані здержати!

Зима все була люта, хоть і змінчива як рідко; бували такі морози, яких і найстарші не тямили, ба сніги впадали величезні, ба знов були цілі тижні відлиги, що вода стояла по ровах, а де-не-де й загони чорніли, ба приходили такі завії, такі куряви, що сьвіта не доглянув, а по них бували дни супокійні, тихі тай так сонце пригрівало, що дороги кишіли дітьми, відчинювано двері, людий обгортала радість, а старі під стінами вигрівали ся.

В Липцях же йшло своїм відвічним ладом: кому смерть була назначена — вмирав, кому радість — веселив ся, кому біда — нарікав, кому хороба — сповідав ся та ждав кінця — тай пхало ся якось то з Божою підмогою, зо дня на день, із тиждня на тиждень, аби лиш весни діждати ся, або того, що кому назначено.

Тим часом же, що неділі гриміла музика в коршмі, гуляли, пили, часом вадили ся, часом за чупри брали ся, аж ксьондз потім картав з амбони, но й інші йшли справи. Відбуло ся весіле

Клембянки, три дні забавляли ся та так гучно, що казали, мов би то Кломб дозичив п'ятдесят рублів від орґаністого на те весіле. Тай солтис ісправив несогірші зговорини доньці із Плошкою. Де знов хрестини відбули ся, але з рідка, не пора ще була, бо багато жінок надіяло ся аж на весну.

Тай старому Причкови вмерло ся якось того часу, щось лиш тиждень хорував, а було неборакови на шістдесятий і четвертий — усе село пішло на похорон, бо діти справляли пишні поминки...

Де-ж ізбирали ся вечерами на прядини, там насходило ся тільки дівчат і парубків, що робила ся така забава, сьміхи, радість — аж любо, бо то й Матій, подужавши цілком, верховодив молоди тай найбільше доказував.

А тоті вічні балачки, обмови, кваси, сварки, сусідські суперечки, новини — село трясло ся від них. А часом лучив ся який бувалий дід, то розказував усячину про сьвіт і тижнями в селі сидів.

Часом знов лист упав від котрого парубка з війська, що то було читань, нарад, оповідань, зітхань дівочих а маминих плачів, що й на цілі тижні ставало!

Тай інші річи! таже Ма҃да пішла в службу до коршми, таже пес Боринів покусав Валькового хлопця, що процесом грозили, таже корова Єндрихам удавила ся картофлею, що дорізувати її мусів Ямброжи, таже Іжеля позичив сто п'ятдесят рублів від мельника тай дав у застав ливаду, таже коваль купив пару коний, що дивували ся тому дуже тай міцно над тим міркували, таже добродій хорували цілий тиждень, аж ксьондз із Тимова приїзджав їх заступати — таже про злодіїв говорили, про різні страхи баби плели, тай про вовків часто, бо-ді видушили вівці в дворі, про господарство, про

світ, про людей, тай ті інші річи, що хто-ж їх може стямити тай оповісти! тай так усе щось нового, що всім та ставало і на дни і на довгі вечери, бо то часу зимі нікому не хибувало.

Сим самим забавляли ся і в Боринів, лише з тою відміною, що старий каменем сидів дома тай ні на які забави не ходив тай жоноті йти не позволяв, то вже роспука брала Ягусю, а Юзка днинськи воркотіла зі злости, бо їй страх було скушно в хаті сидіти; тільки бувало всеї втіхи, що не боронив ходити з куделею, та лиш до тих хат, де самі старі жінки збирали ся.

То переважно сиділи вечерами дома.

Одного вечера, якось уже в кінці лютого, зійшло ся пару осіб і сиділи по другім боці, бо там робила полотно Домінікова при лямпчині а решта через порядну лють купила ся перед коменом. Ягуся з Насткою пряла, аж веретена фуркотіли, вечеря доварювала ся, Юзка крутила ся по хаті, а старий пакав із люльки в комен і щось собі думав глибоко, бо майже не обзивав ся. Вритила ся всім отся тишина — бо лиш ватра тріщала, сверщок поцьвіркував із закутка, варстат погримувал, а ніхто якось не обзивав ся, то Настка перша зачала.

— А підете завтра з куделею до Клембів?

— Запрошувала Марися нині.

— Рох обіцяли, що завтра там із книжки читати муть історії за королів.

— Пішла би-м, але не знаю ще... — поглянула питаючо на старого.

— То й я піду, татусю... — просила Юзка.

Не відповів, бо собака міцно пригавкувала на ганку тай зараз упхав ся несміливо Ясько, Пшевротним називаний із посьміховища.

— Запирай двері, вороно, бо тут не обора! — верескнула Домінікова.

— Не бій же ся, не з'їдять тебе! чого роззираєш ся? — питала ся Ягна.

— А жу... журавель мусів притаїти ся та ще мене клюне... — гикав, водячи переляканими очима по закутках.

— Ого, журавля господар видали єгомостеви, нічо' вже тобі не зробить! — воркнув Вітек.

— Таже бо й не знаю на що його було тримати, лиш людей кривдив!

— Сідай, не плети! — наказала йому Настка, вказуючи місце коло себе.

— Гале, кого вкривдив? хиба самих дурнів, або чужих собак! Ходив собі як той дідич по станції, миши ловив, усім уступав ся, а зрадили його! — шептав пострікаючи хлопець.

— Тихо, тихо, обласкавиш собі на весні другого, коли тобі жаль за журавлями!

— А не обласкавлю, бо й сей ще буде мій, най лиш тепло зробить ся, то вже вигдав-єм такий спосіб на него, що не видержить на плебанії тай прилетить!

Ясек хотів доконче дізнати ся за той спосіб, але Вітек буркнув:

— Дурний! кури собі щупай, гадає, що щось ліпше порадить. Хто має розум, то собі свій спосіб найде, а не брати ме від других!

Накричала на него Настка, беручи в оборону Яська, бо дуже дбала про него; дурноватий він собі був, село з него насьмівало ся, неворотний, але одинчик на десятьох морґах, то дівчина так собі рахувала, що Шимек мав лише пять морґів тай то не знати, чи йому Домінікова позволить женити ся, то зноровила хлопця до себе, що все лазив за нею — тай держала на поготові, на той раз.

Отже сидів тепер коло неї, в очи позирав тай розгадував, що-би тут уповісти такого, коли ввійшов віт, бо вже був зо старим погодив ся, тай зараз від порога кликнув:

— Повістку вам приніс-єм, маєте явити ся в суді завтра в полудне!

— До з'їзду за корову?

— Так тут і стоїть, за корову з двором!

— Рано треба виїхати, бо до повітукусень дороги. Вітек, іди зараз до Петрика та нарихтуйте, що треба, а ти поїдеш на свідка. А Барткови дали знати?

— Був-єм нині в канцелярії тай усім привіз-єм повістки, цілою купою поїдете, але двір винен, то най платить.

— Та як не винен, тільки корова!

— Ходіть на другий бік, маю з вами побалакати! — шепнув вїйт.

Перейшли тай сиділи так довго, що там їм вечерю Юзка подала.

Вїйт намовляв його, вже не в-перше, аби до них пристав, із двором не зривав, проволік справу, ждав, із Клембом і другими разом не йшов тай тому подібне. Старий доси вагував ся, міркував, не відмовляв, але на сей чи той бік не подавав ся, бо дуже був угнівав ся, що його тоді дідич не закликав на нараду до мельника.

Вїйт же бачучи, що не порадить, на самім останку, для принуки сказав:

— Знаєте, що я, мельник і коваль ізробилисьмо згоду з двором, що самі в трьох звозити мемо дерево на тартак, а потім дошки в місто.

— Но вже-ж, що знаю, таже досить напімстували ся на вас інші, що нікому заробити не даєте.

— Дуже я дбаю за те, що пискують, шкода на се часу, скажу-ж вам, що-сьмо в трьох урадили — лише слухайте, що скажу.

Старий лише блиснув очима тай міркував, який то буде підхід.

— Урадилисьмо припустити вас до спілки. Возіть тільки, що й ми! Коні маєте добрі, парубок лише лінюхує, а заробок певний, платять

від кубіка. Поки в полі роботи зачнуть ся, то заробите зо сто рублів.

— Коли зачинаєте возити? — запитав ся по довгим думкованю.

— А хоть би й від завтра! Рубають уже на близчих порубах, дороги те-ж несогірші, мій парубок виїжджає в четвер.

— Псякров, коби-ж то я знав, як випаде та моя справа з коровою!

— Лише пристаňte до нас а добре випаде, вже я, вїйт се вам кажу...

Старий довго міркував, позираючи пильно на вїйта, крейдою собі щось на лавиці писав, у голову чіхав ся, аж і сказав:

— Добре, возити му тай спряжу ся з вами.

— Коли так, загляньте завтра по судї до мельника та порадимо ся ще; мушу вже бігти, бо ми коваль сани підковує.

Відійшов дуже врадуваний, гадаючи, що старого купив тим ізвоженєм і на свій бік перетяг.

Розуміє ся, мельник міг із двором годити ся, ірунти мав не табельовані тай до ліса йому було нічо; вїйт те-ж сидів на землях подуховних, коваль то само, але не він, Борина! Рахував собі, що звоженє звоженєм, а справа за ліс окроме; поки згода з дідичем настане, чи до війни прийде, втече досить часу... а що йому шкодить, тамтим потакувати, дурного вдавати, з ними тримати, коли й так свого не дарує при нагоді, а поки що добре заробити тих кілька-десять рублів, коні й так би годувати тай парубка платити! — всьміхав ся до себе, руки затиравав тай воркотів радий.

— Дурні юхи, гей ті барани, гадають, що мене вивели в поле, як того бичка, дурні!

Вернув ся до жоноти дуже розрадуваний. Ягусі в хаті не було.

— Де-ж то Ягуся?

— Свиням понесли жерти! — пояснила Настка.

Побалакував весело, жартував із Яськом, ба з Домініковою, та чим раз неспокійніше ждав на жінку, бо якось довго не приходила, нічо не дав знати по собі тай вийшов у подвірє. Хлопці в stodолі, на току, ладили сани на завтрішну їзду, бо треба було на полозе вложити півкішки тай примоцувати. Обіздри́в, побалакав, заглянув до коний, заглянув до свиний, ба до обори — Яґни ніде не було. Став під окап, у сутїні тай чекав. Ніч була темна, вітер ісхаплював ся холодний тай шумів, великі, важкі хмари гнали по небі стадами, сніг иноді терусив.

Може в отченаш або й два тїнь якась замихтіла в переході від перелазу — старий швидко висунув ся, прискочив тай шепнув скажено:

— Де-ж ти була, що?

Але Яґна, хоть і налякала ся зразу, відповіла глумливо:

— Подивіть ся, лехко за вітром попадете! — тай пішла до хати.

Нічо вже про се дома не зачинав, а коли збирали ся спати, сказав добрячо й цілком мяко, не підводячи очий на Яґну:

— Хочеш завтра йти до Клембів?

— Як не бороните, то з Юзкою підемо.

— Хочеш, то тебе не вдержую... але до суду поїду, дім лишить ся на ласці божій, ліпше, аби-сь у хаті лишила ся...

— Хиба-ж не вернете ся до смерку?...

— Видить ми ся, що хиба аж пізно в ночи... на сніг має ся, далеко, не встигну... але, коли наважуєш ся, йди, не бороню...

ІХ.

Вже від ранного ранку мало ся на куряву; день настав хмарний, вітряний тай дуже сварливий, сніг терусив дрібний, сухий та гострий гей

каша протерта в жорнах, поровень-же схаплював ся чим раз міцніщий вітер, гукливий сильно тай колесуючий ненадійними наворотами, що мов той п'яниця потикав ся на всі боки, скавулів, посвистував та снігами метав палко.

А про те, неважаючи на негоду, зараз із першого полудня, Ганка зо старим Билицею, та з ними ще пару комірниць, вибрали ся по сушник у ліс.

Час був несказано прикрий; вітер товк ся по полях, сїпав деревиною, гуркотів по селі, тай що трохи знимав тумани снігів, закручував із посвистом і витріпував їх над сьвітом мов би ті хустки повні білих, колючих волокон, що все топило ся в нерозбірнім закруті та свистах.

Зараз за селом пішли гусака привіяними межами, ід лісам ледви вершками видним у куряві та ще далеким.

Вітер іще ріс, бив з усіх боків, танцював, крутив і так у них гепав, що ледви могли вдержати ся на ногах, лише пригинали ся більше до землі, а він забігав із переду, дер сухий сніг перемішаний з піском і пражив у лиця, аж очи треба було вкривати.

Йшли мовчки, бо вітер затикав і рвав слова, та постогнуючи трохи тай руки розтираючи снігом, бо лють була проймава тай на скрізь лиху вгортину провівала тай засипи робили ся від каміня, ба від деревини тай греблями заступали, що кожду треба було обминати, накладючи чимало дороги.

Ганка йшла по переду, часто обзираючи ся за батьком, котрий ізгорблений, з обкрученою в плахту головою, в старім Антковім кожусі, підперезаний перевеслом, волік ся на кінці, ледви рухаючи ся під вітер, затикало його все, поставкувати мусів що трохи, аби відітхнути тай обтерти засльожені від вітру очи, а потім біг бігцем постогнуючи тихо :

— Іду, Ганусь, іду... Не бій ся, не лишу ся!

Розуміє ся, волів би був лишити ся на припічку, волів, але що-ж, коли вона, бідна, йшла, то сьмів би лишити ся! тай у хаті лють невидержна, діти плачуть із студени, страви вже ні при чому було зварити, то лиш сухого хліба попоїли... а тут холодний вітер так перебирає по костях, мов би тими ледовими пальцями.. гадав, скакучи за ними.

Певно, що коли мус іме за лоб, не виховнеш ся, чоловіче, ні!

То Гануся лише сціпляла зуби тай ішла по дрова разом із комірницями. Правда, на се вже зійшло, що в парі з Филипкою, з Кракаліною, зо старою Кобусовою, та Ма҃дою Козловою, з тими найбільшими бідолашками, в один ряд, разом.

Лише зітхала тяжко, закусувала зуби, тай ішла, тай то не перший раз, ні.

— А най там! А най там! — шептала твердо, міць у собі піднимаючи та терплячку.

Треба, то ходить по дрова, двигає на плечах, ув один ряд зо старицями, як Филипка, стає, та плакати не ме, ні жалувати ся не ме, ні поратівлі забігати.

Тай куди-ж піде? Дадуть либонь, але те яке слово милостиве, від котрого мало кров не люне з серця... Господь Ісус її трібує, хрести зсилає, то може колись і надгородить... А най там, видержить усе, не помарнує ся з дітьми тай рук не впустить, ана змилуванє людське ані посьміховище не дасть ся!

Витерпіла вона остатними часами тільки, що кожда кісточка трясла ся в ній і ломила вкромішно з тої боли — витерпіла!

Не те, що біда та поневірка, що часто голод, що ледви дітям ставало, ні, що Антек у коршмі пропивав з камратями, за дім не дбав, а

мов той пєс розволочений хильцем у хату лїзе тай на будь-яке слово натяку за бук хапає — бо буває се нерідко й деінде, можна би простити; от упала на него така лиха година, то аби лиш терплячо прочекати, минути ще може. — Але тої зради не могла йому забути, переболіти тай дарувати.

Нї, не могла. Як то, має жінку й діти, а про все забуває для тамтої!... Се її мов би розжареними кліщами стискало за серце, проїдало на скрізь тай розростало ся в нїй пекучою, невступною тямкою.

— За Ягною літає, її любить, через неї се все!

Видало ся їй, що лихий іде побіч і раз-у-раз шепче в вухо ті страшні пригадки, не втікти від них, ані забути, нї! Біль душевної поневірки, пониження, встид, зависть, пімста тай усі язї нещастя, встромляли обколючені голови в її серце та так ірвали, що хоть би кричати під небеса та головою товкти в стїну!

— Змилосоуди ся, Господи, попусти, Сусе! — стогнала в собі, підводячи розпалені ніколи не висихаючими сльозами очи, в небо.

Зачала йти швидше, бо так віяло на тих підлісних пригорбках, що вже не могла видержати з холоду; баби-ж облишали ся трохи тай ішли поволи, мов ті червоні клубки ледви видні у куряві, а ліс уже був недалеко, як тумани впадали на часок, виростав раптом величезною, темною стїною збитих до купи пнів, крізь котрі меркотїла тиха ледова глибінь.

— Ходїть борше, в лісі будете припочивати! — накликувала нетерпляче.

Але жінкам не квапно було, припочивали часто, причакаючи на снігу, головами від вітру, мов те стадо перепелиць, тай радили стиха, на її-ж накликування Филипка воркнула нерадо :

— Ганка вганяє, мов та собака за вороною, тай гадає, що борше що йме!

— Ось на що то їй зійшло ся, бідній! — шепнула спочутливо Кракаліна.

— Навигрівала ся досить у Бориновій хаті, наїла ся масно, насмакувала ся доброго, то може тепер і біди стрібувати. Чоловік усе жите примирає голодом, гарує як віл, а ніхто навіть не пожалує.

— А вперед то з нами навіть не здоровкала ся...

— Мої ви кохані, хліб дає роги, а голод ноги, кажуть.

— Хотіла-м якось то позичити терлиці, сказала, що має для себе.

— Правда, що вона розтуленої руки для людей не мала, гороїжила ся над инші, як усі Борини, але шкода жінки, шкода.

— По справедливості; але той Антек лайдак, но!

— Розуміє ся, що лайдак, розуміє ся. Але й се знає ся, що як сука не хоче, то пес не возьме, кождий хлоп полетить, як його кицькою приманять.

— Як би на мене впало, насеред дороги вхопила би-м Ягню за голову, та напрозивала, та накліяла, та кучерів начесала, аби ціле жите памятала.

— Прийде й до сего, коли чимось гіршим не скінчить ся!

— То вже таке Пачесьове насїнє, а Домінікова инча не була, ні!

— Ходім! вітер низько підбирає, то на ніч може перестати.

Доволікли ся швидко до ліса тай порозходили ся, але близько, аби могли лехко скликати ся до вернення.

Смерк їх обгорнув тай прожер зовсім, що ледви де-не-де слід який лишив ся.

Ліс був старий, величезний, високий; сосна стояла коло сосни неперечисленою товпою, гушавиною неперебраною та такою стрункою, простою та здоровенною, що видавали ся мов би ті величезні стовпи з обпліслілої міді, михтячі в сумерку сіро-зелених склеплінь непровидними рядами — сумні, ледові поблиски били з низу від снігів, а вверху, крізь подиравлені стріхи, свитало небо біляве та мутне.

Вихора перевалювала горою, що иноді тихо ставало як у косцьолі, коли то раптом органи змовкнуть і співання ввірвуть ся — а лиш шумять остатні здохи, тупоти, погаслі звуки молитов і притаєні, конаючі нути — ліс ставав тоді непорушний, онімілий, мов би вслуханий у гримітливий гомін, у той дикий крик топтаних піль, що рвав ся відкись зо сьвіта тай ніс ся високо, далеко, що лиш зойкливим цьвіркотом дрожав по лісі.

Та незабаром вихор бив у ліс усею силою, всіма зубищами гримав о пні, в'їдав ся в холодну глиб, порикував у сумерках, сіпав велитнями, але марно, не переміг, бо збувши ся сил, опадав, глух і мер зо скавулінем у густих, приземних корчах — а ліс ані дрогнув, ані одна галузка не тріснула, ані один пенъ не захитав ся, тишина була ще глибша тай лячніща, що лише птиця яка залопотіла крізь сумерки.

А часом знов вихора падала так напрасно ненадійно та могутно, як той половик паде зголоднілий, так лопотіла крилами, рвала вершки, давила та валила все зо скаженим риком — аж ліс дрожав мов би пробуджений, обстрясав ся з мертвоти, хитав ся з кінця в кінець, деревина відгойдувала ся від деревини, воркіт летів грізний, придушений і раптом ліс випрямлював ся, піднімав ся, немов ішов, пригинав ся тяжко тай бив страшенно кричучи, а бив уже мов той силач осліплий гнівом та пімстою, що вереск ісха-

плював ся, бій наповняв ліс, страх падав на всяке сотворіне притаєне в підшитях, а скаженіле з тривоги птаство товкло ся серед снігів ільлючих ся збуреними потоками та серед потрощених галуз і вершків.

А потім наставала довга, мертвісїнька тишина, в котрій чути було виразно якісь далекі, тяжкі лопоти.

— Ліс рубають коло Вовчої долини, густо валить ся — шепнув старий, наслухаючи над землею глухих дрожань.

— Не гайте ся, до ночі сидіти не мемо!

Зашили ся в високий, молодий залісок, у таку гущавину запутаного та счепленого з собою галузя, що ледви-не-ледви протискали ся в середину, тишина їх обступила могильна, ні один голос уже туди не продирав ся, навіть і світло лише з трудом цяпотіло крізь грубе вкривало снігів, висяче на вершках мов дах. Земляна, спопеліла сїрина заповняла глиб, снігу майже не було на землі, лише обпалій здавна, звітрілий сушник застелював місцями по коліна, сям-там зеленіли грядочки моху, ба, мов притаєні перед зимою, пожовклі ягідники або засохла мухомора.

Ганка обломлювала клюкою що грубше галузе, притинала його до одної міри, складаючи в розпрістерту плахту, а робила так палко, аж хустку скинула з горяча, тай може в яку годину нарихтувала такий обереміще дров, що ледви могла його собі завдати, тай старий приладив вязку несогіршу, обв'язав мотузом і волік її, роззираючи ся за пнем, аби з него лекше взяти на плечі.

Гукали на жінки, але в великім лісі знов лютувала вихора, то й не скрикнули ся.

— Ганусь, до тополевої нам би перебратися, ліпше буде, ніж через поля.

— То ходім, держіть ся мене. тай далеко не лишайте ся.

Взяли ся зараз із місця в ліво, через кусень старої дубини, але тяжко було, сніг лежав по коліна, ба спялював ся місцями в загони, бо деревина стояла рідко тай без листя, тільки, що де-не-де серед розлогих могутних конарів трясли ся сиві бороди, сям-там який молодий дубок укритий зруділими кучерями пригинав ся до землі зо свистом. Вітер дув з усеї сили тай так кури́в снігами, що йти було годі, старий швидко втомив ся тай облишив ся, тай Ганці сил не ставало, то лиш опирала ся тягарем о деревину, шукаючи переляканими очима ліпшої дороги.

— Не перейдемо сюди, а за дубиною мочари, наvernім у поле.

Тай дійсно завернули ся в великий та цупкий ліс сосновий, де трохи було тихіше тай сніги не залягали так високо, тай вийшли незабаром на поле — але там ішла така метелиця, що сьвіта не розізнав навіть на те киненє каменем, нічо, лиш біла, розклекотіла, перевалююча ся пільма. А вихор усе пер ід лісови, відбивав ся мов би від стіни, перевалював горілиць на поля, але вставав не переможений, згортав цілі гори снігів, і мов би тою білою хмарою прав у деревину, аж зойк летів лісом, та так каламутив, закручував та бив, що ледви вийшли на загони, старого гепнув до землі, аж піднимати його мусіла, сама ледви можучи вдержати ся на ногах.

Вернули ся у ліс тай попричакавши за пнями міркували куди піти, бо геть уже не знати було, в який бік обернути ся.

— Отсею стежкою в ліво, тай вийдемо нехибно на тополеву, коло хреста.

— Коли цілком не памятаю сеї стежки.

Толкував довго, бо бояла ся піти на непевне.

— А тямите, в який би бік узяти ся?

— Від лівої руки, видить ми ся.

Поволікли ся здовш ліса, побережем, ховаючи ся трохи від напору вихори.

— Ходіть-бо борше, ночі лиш не видко!

— Лиш відітхну тай лечу, Ганусь, лечу...

Уже-ж не лехко їм було пробирати ся, стежку геть засипало, а до того з боку, від піль усе гримів вихор і метав снігом, марно ховали ся за деревину, ба причакали, як ті заячики під ялівцями, всюди провівало до кости, глибом же страшно було йти, деревина шуміла дико, весь ліс колибав ся тай майже землю замітав конарями, галузе сікло по лицах, ба иноді з таким то трескотом падали смереки, що видавало ся, що весь ліс упаде поторощений.

То й бігли, що лише сил і духу ставало, аби швидче попасти на дорогу та встигнути перед нічю, котра могла впасти леда мінута, бо вже сіріло трохи на полях і крізь іскудовчені сніги провивали ся сліпі смуги, мов ті дими ще не видні.

Дохопили ся нарешті дороги тай упали під хрестом, ледви живі з утоми.

Хрест стояв край ліса, зараз коло дороги, боронили його від ліса чотири величезні берези в білих смертних сорочках, із навислим мов ті кучері галузем, на чорнім дереві розпятий був Христос із бляхи, помальованої в такі краски, що мов живий видавав ся, видко вітер відорвав його, бо висів лиш на одній руці, гримав собою в дерево тай скрипів задеревілим голосом, мов би змилування просив та поратівлі. Берези сїпані вихорою вкривали його раз-у-раз собою, трясли ся, пригинали ся, а снігові тумани засипали кучравою, що стояв увесь у мраках, крізь котрі михтіло Сусово сине тіло тай його бліде окрівавлене лице вихияло ся раз по раз із білощів, аж мороз ішов по серцю.

Старий позирав на него переляканий, хрестив ся, але не сьмів обізвати ся, бо Ганка мала лице люте, завзяте, нерозізнане, як та ніч, що вже йшла притаєна крізь вихри, сніги, тумани — крізь сьвіт.

Нічо-ді не бачила тай ні на що не вважала, сиділа пірнена в мрачні гадки, та все про одно: про Анткову зраду; туман у ній клетотів повен обкрівавлених зітхань, мов те Сусово тіло на хресті, повен заціплх у лід та пекучих сліз, повен живих та запеклих у болю голосів.

— Встиду не має, Бога не боїть ся! таже то мовби з рідною мамою спряг ся! Сусе! Сусе!

Страхіте зняло її мов гураган, ляк нею затряс, а потім закипіла гнівом таким диким та мстивим, як той ліс, що був пригнув ся раптом тай кинув ся розлючений на вихору.

— Ходім борше, ходім! — кликала, закидаючи на плечі дрова та пригнена під тягарем, вийшла на дорогу, не обзираючи ся за старим, гнала її непереможна, завзята злість.

— Заплачу тобі за все, заплачу! — скавуліла дико, як тополі голі, розкричані, змагаючи ся з вихорою.

— Досить уже сего! таже то й камінь уже розпук би ся, як би його такий червяк проверчував! Антек хоче то най пропадає, най у коршмі посидькує, але своєї кривди не дарую, ні, заплачу їй за все! Зогнию за се в криміналі, то зогнию, але вже би справедливости на сьвітї не було, аби така спокійно ходила по сьвятій землі... — гадкувала люто, але поволи пригасала в ній злість тай блідла, як ті квітки на морозі, бо сил починало не ставати, тяжінь її давила, суки всисали ся у плечі тай хоть і крізь плахту та кафтан а вїдали ся в живе мясо, рамена її страшенно боліли, а те вузло плахти закручене в патик, урізувало ся в гортанку тай душило; йшла чим раз поволіще тай тяжше.

Дорога була горбовата, завалена засипами тай отворена на пролет для вітрів, так що тополі з обох боків ледви були видні в куряві, стояли хитким, безконечним рядом, шуміли розпучно, сїпаючи ся мов ті птиці запутані у сильцях, бючі на сліпо крилами, розкричані. Вихор мов би то вже тратив силу, притихав верхом, але натомість чим раз то скаженіще качав ся на полях, із обох боків дороги, на рівнях, у посірілих і каламітних далечинах, клекотїла раз-у-раз завія, тисячі закрутів заводило діяволський танець, тисячі клубків ісхаплювало ся із землі, котило ся, наростало мов ті величезні білі фуркотячі веретена, тисячі величезних куп, розвихорених стогів, гребель ішло полями, рушало ся, звивало ся, в очах росло, знімало ся у гору, сягало-ді неба, вкривало сьвіт тай тріскало свистучи та верещачи. Кітлом варючим, переповненим білим розклекотїлим кипятком, укритим инеем та ледовими парами, видавала ся вся земля. А з усіх усюдів у-купі з нічю йшло тисячі голосів, піднімали ся з землі, сичали горою, гриміли скрізь якісь посвисти, мов би батогами сїкли навкруги, ба граня нерозізнані дрожали над землею, ба пошуми лісів гудїли мов та орґанна музика в час піднесїня, ба покрики якісь, довгі, жалібні розривали повітре, немов би виски птиць, заблуканих, якісь скавуліючі, страхітні хлипоти, ба хихоти, ба ті гострі, сухі посвисти топіль, гойдаючих ся в каламітних, білявих курявах, мов лячні маяки з протягненими в небо раменами.

Нічо не розізнав і крок один, то Ганка майже омацьки плела ся, від тополі до тополі, припочивала часто, з переляком наслухаючи тих голосів.

Під якоюсь тополею чорнів ся притаєний заячик, котрий побачивши її, гепнув у завію, що вхопила його мов би в кіхті, аж виск по-

чув ся болізнй у куряві. Дивила ся за ним із жалощами, бо вже рушати ся не могла, пригигнала ся чим раз то низше тай ледви ноги витягала зо снігу, так її давив той тягар, що виділо ся їй иноді мов би двигала на собі зиму, сніги, вихри, весь сьвіт, та що все так ішла, на смерть вичерпана, ледви жива з утоми, з обкрівавленою, пресумною душею в собі, тай усе, поки сьвіта, так волікти ся ме, усе. Страшенно їй довжило ся, дорога була мов би безконечна, тягар же так придавлював, що все частіще та частіще припадала під деревину тай чим раз довше сиділа обмрачена, на пів отямна, холодила снігом розпечене лице, протираля очи, тверезила ся, як могла, та раз-у-раз мов би западала на саме дно тої розкританої, студеної розвії живла. Лише поплакувала жалібно, сльози самі льяли ся, пручи з тих найглибших, притаєних людських сумів, із самого дна розірваного серця, із того горя гинучих без поратівлі; часом же, але рідко, бо забувала про усе, молила ся, шептала молитви йойкливим голосом, ралила їх у собі пірваними словами, мов та мерзнуча птичка, котра лиш колись-не-колись затріпоче крильцем, а що вже сили нїякої не має, то сїдає, тулить ся, півкає тай паде в чим раз то глибшу дрімоту.

Здригнула ся раптом ісхаплюючи ся з місця, перелякана, бо видало ся їй, що чує плачі якісь, та поклики діточі, немов би її Петрусь кликав !...

Тай бігла знов усею силою, шпотала ся в навали, путала ся в засипах, та йшла гонена трівогою за діти, що встала в ній раптово тай мов би батогом гонила, що вже не чула втоми ані студени.

З вітром добігло її якесь теленьканє, дзеньк орчиків тай людські голоси, та так розпалі, що хоть і стала, наслухаючи, не зібрала й

слова, а про те хтось їхав за нею тай усе близив ся тай близив ся, аж виринули з куряви кінисьські голови.

— Батьки! — шепнула, зуздівши білу латку кобили, тай рушила не ждучи.

Не помилила ся, Борина то вертав ся з суду з Вітком тай Ямбροжим; їхали поволи, бо через засипи ледви можна було перекопати ся, ба навіть у гірших місцях мусіли коні переводити за вуздечки; видко були несогірше піднапили, бо радили з голосними посьміхами, а Ямбροжи часто підспівував по своєму, не вважаючи на метелицю.

Ганка вступила ся з дороги, натягаючи хустку більше на очі, а про те старий при обминанню пізнав її зараз на перший погляд і чвяхнув коні по разу, аби швидше переїхати, шкапи зняли ся з місця та зараз застрягли в новім засипі; тоді обіздрив ся тай здержав коні, коли-ж виринула з куряви тай зрівнала ся з саннями, сказав:

— Звали дрова в півкішки, тай сїдай, підвезу тебе.

Так була ввикла до наказів батькових, що сповнила все без ваги.

— Билицю взяли Бартек, сидів під деревом тай плакав, їдуть за нами.

Не відповіла, задивлена хмарно в клекіт ночі та куряви, що лютувала навкруги, сиділа скорчена на передній сидінці, дрожучи з утоми тай не можучи ще зібрати гадок, а старий придивляв ся їй довго й уважно. Змізерована була, що аж жаль було дивити ся на її лице сумне, сине, повідморожуване, очі мала запухлі від плачів а вуста заціплі болізно, трясла ся вся з утоми й студени, марно загортаючи ся в подерту хустину.

— Повинна-сь оберігати ся, в такому стані не тяжко за хробу...

— А хто-ж то за мене зробить! — шепнула тихо.

— На такий час вибирати ся в ліс!

— Дров не стало, страви ні при чім було зварити...

— Хлопці дужі?

— Петрусь хорував без пару неділь, але вже так видужав, що тепер у-двоє тільки їв би — відповідала сьміливо, будячи ся з заціпенія, ізсунула з лица хустку, позираючи йому просто в очи без давного страху та переляканої покірности, старий же все забалакував тай питав ся, та з'умівав ся дуже її переміні, бо не міг дошукати ся давної Ганки. Чудний, морозистий спокій бив від неї, тай якась міць закаменіла, неподатлива видніла в її заціп-лих губах. Не лякав її, як давніше, говорила мов би з рівним та чужим про ріжні річи, не жалуючи ся й слівцем, не нарікаючи... Відповідала просто, до ладу та голосом чудно гострим, перетерпілим і через те мовби стуглим у хропаву груду притаєних болів, лише в очах голубих, виплаканих, тлів гострий підпал дуже чутливої душі.

— Відмінила-сь ся, бачу.

— Біда лекше перековує чоловіка, ніж коваль залізо.

З'умів ся відповіди, не знав що на се сказати, то звернув ся до Ямброжа балакати про справу з двором, котру, проти впевнень вїйта, програв та ще й кошти мусїв заплатити.

— Відберу собі, що-м утратив, відберу... — говорив супокійно.

— Трудно воно буде, двір має довгі руки тай всюди зможе заступити ся.

— І на заступ є спосіб, на все є спосіб, аби лиш терплячку мати та заждати на пору.

— Ваша правда, Матію; але-ж бо лють,

но, варто би до коршми на розгріток повернути.

— Повернемо; має бути квасно, най буде як оцот. Але кажу вам, що то лиш коваль мусить кувати залізо, поки горяче; чоловік-же як хоче що виграти, то на зимно мусить кувати долю та в терплячці гартувати.

Доїжджали до села, вже було добре смеркло ся тай вихора проходила, курило ся ще порядно по дорозі, що домів не розізнав, але поволи притихало на сьвітї.

Саме проти стежки до хати старий здержав коні тай, як ізлізла, завдав їй тягар на плечі, та врешті сказав і стиха, лише їй:

— А заглянь до мене котрого дня, хоть би завтра. Міркую, що мусить бути з вами крухо, той лайдак пропиває все а ти певно мреш голодом із дітьми...

— Прогнали-сьте нас, то де-ж би я сьміла прийти до вас...

— Дурна, то инча річ, не твоя! кажу прийди, найде ся ще й для вас.

Поцілювала його в руку тай відходила без слова, так її ймило розчулене за горло, що голосу не могла добути.

— А прийдеш? — запитав ся на здогін, чудно мяко тай тепло.

— Прийду. Біг заплать вам, коли кажете, то прийду...

Пігнав коні тай зараз навертав перед коршму, а Ганка, вже не чекаючи на батька, котрий акуратно злізав із Барткових саний, полетіла ід хаті.

В хаті було темно тай так холодно, що гірше видавало ся ніж на дворі, діти спали поскорчувані в ліжку під периною, взяла ся жваво до варі тай обходу; та все гадкувала про ту чудну стрічу з Бориною.

— Ні, хоть би-сь іскапав, не прийду! дав

би мені Антек! — викрикнула злісно, але рівночасно й інші, дуже супокійні гадки приходили а з ними й бунт лютий проти чоловіка.

Як же, через кого-ж то витерпіла найбільше, як не через него!

Старий записав їрунт оттій свині тай прогнав їх, правда, але-ж Антек його перший побив тай усе гавкав на него, то й розсердився... Мав право, кождий би се зробив, їрунт його тай діточий, але поки жиє, його воля дати або ні. А як то мяко сказав: Прийди! за діти питав ся, за все! Вже-ж і пів тої біди тай поневірки не було би, як би Антек не спряг ся з тою сукою; сему старий не винуватий, ні.

Гадкувала ріжно тай толкувала тай чим раз більше вступав ся з неї гнів на старого.

Приволік ся й Билиця, так перемерзлий та втомлений страшенно, що з добру годину розгрівав ся перед коменом, поки став оповідати, що вже був зовсім вибив ся із сил а може би й замерз був на смерть під деревом, як би не Борина.

— Зуздрів мене тай хотів брати на сани, але коли-м йому сказав, що-сь на перед пішла, лишив мене Барткови а сам пігнав коні, аби тебе здогонити...

— Так було? Нічо мені за се не сказав.

— Твердий він лише з-верху, для не-пізнаки.

По вечері, коли діти нагодовані в-сять, побутулювані в перини, знов уснули, Ганка сіла перед ватру прясти останки органістишиної вовни, старий ще вигрівав ся раз-у-раз, позирав несьміливо, покашлював, збирав сьміливість, аж нарешті зачав боязко:

— Зроби з ним ізгоду, на Антка не дивися, а лиш себе та діти май на оці.

— Лехко се сказати.

— Коли він перший приступив до тебе із

добрим словом, покинув злість... Там у него в хаті пекло... не нині, то завтра Ягню прожене тай лишить ся сам... Юзка не порадить у тільким господарстві, старий він іще не є, але те-ж усього не зробить, не діздрить... добре, як би-сь його ласку на той час мала... таже забігати повинна-сь... Була би-сь йому під рукою в спосібну пору... то не знати як би стало ся... може би покликав назад... не видержиш отсеї біди, ні...

Впустила на сі слова веретено, сперла голову на пряслицю тай задумала ся глибоко над долею своєю, важучи поволи раду батькову.

А старий приладив собі спанє тай запитав ся тихо:

— Говорив у дорозі з тобою?

Росказала, як було.

— То йди-ж, доню, біжи хоть би завтра рано, став ся перед ним, коли кличе, біжи... тям лиш за себе та за діти... старого тримай ся... очима йому сьвіти... добра йому будь... покірне теля дві мамі ссе... злістю ще ніхто сьвіта не звоював... Антек іще верне ся до тебе... попутало його лихе тай мече по сьвітї... але швидко провидить тай верне ся... Господь Ісус дає тобі таку годину, аби з біди витягти... то нікого не слухай а біжи...

Довго її намовляв тай переконував, а не-діждавши ся ніякої відповіди, умовк засумований тай постеливши собі, ляг тихо, Ганка же пряла далі, розгадуючи над його радами.

Часом же визирала вікном, чи Антек не вертає ся, але не було й слуху.

Сідала знов за роботу, але не могла нині прясти, нитка рвала ся, бо веретено виховзало ся з пальців, бо чим раз пильніше розважувала слова Боринові.

— А може так і стане ся, може прийде така година, що її покличе...

Тай поволи, поволи, колесуючи ще, повна

хитань уставала в ній непереможна охота згоди тай повороту до старого.

— Троє нас терпить біду, а незадовго буде четверо! Чи дам-же я тоді раду, що?

Антка вже не вчисляла, не брала в рахубу тепер, бачила лиш себе та діти, сама чула ся готова до рішення за всіх. Якже, на кого здасть ся? Хто допоможе? хиба Бог один, або й Борина!

Загадала ся, що коби лиш дохопила ся знов господарства, коби знов почула землю під ногами, то так учепить ся її, так упре ся всею душею та кігтями, що нічо її не відорве тай не зможе. Надія в ній росла з таким набором сил, аж її розпирало в середині від моци, неподатливости та сьміливости, вогні ходили по ній, очі роз'іскрювали ся... вже навіть чула ся там, у Боринів, кермувала всім, господинею була...

Довго, може до самої півночи оттак гадкувала, постановляючи рівночасно, що зараз рано, як наказував, лише забере діти, тай піде до старого, хоть би Антек не знати як заказував, хоть би її навіть і скатував, не послухає тай піде, а сеї доброї нагоди не пропустить. Міць у собі почула непереможну до боротьби хоть би з усім сьвітом, не вагувала ся вже, не бояла ся нічого!

Вийшла ще на двір, вітер цілком перестав, утихомирило ся зовсім, ніч була темна, що ледви ті сніги сіріли, на небі стовбурили ся величезні хмари тай перевалювали ся мов води, від лісів далеких чи з тої непроглядної темряви йшли якісь-то глухі пошуми.

Загасила сьвітло тай шепчучи молитви стала розбирати ся...

Коли се якийсь вереск далекий, придавлений дрогонув у тишині, ріс, чув ся чим раз то ви-

разніще та враз із ним і блиск кєрвавий ударив у шиби.

Вибігла перед хату перелякана.

Горіло, дєсь від середини села бухали стовпи вогню, димів тай іскор.

Дзвін зачав бити на тривогу тай покрики росли.

— Горить! уставайте, горить! — закричала до Стахів, одягла ся поквапно тай вибігла на стежку, але майже зараз наскочила на Антка біжучого у чвал від села.

— У кого горить?...

— Не знаю, вертай ся д' хатї!

— Може то в батька, бо яось по серединї! — бовтала в смертній трівозї.

— Вертай ся, пся кров! — крикнув хапаючи її силоміць у хату.

Обкрївавлений був, без шапки, кожух мав порозриваний, лице обсмалене тай дикий, безтямний вогонь ув очах.

Х.

Того-ж самого дня, після обходу та вже добре в вечір зачали сходити ся до Клембів на ті кужільні вечірницї.

Клембова спросила головно самі старші жінки, своячки, або куми, отже приходили в пору, одна за одною, не ввиляючи анї занадто припізняючи, бо кожда-ж кума рада тягла до другої, аби зговорити ся посполу та що нового послухати.

Найперша, як то звичаїла ся, прийшла Вахнікова з вязочкою вовни в хустцї та з запасними веретенами під пахою; потому прийшла Голембова, Матїєва мати, скривлена мов би на оцотї, з перевязаним писком, нарікаюча вічно тай раз-у-раз жалуюча ся на все; — а за нею, мов

та розкудкудакана, надута квочка, прийшла Валентова; за сею-ж Сікоржина, худа мов мітла, туркіт баба та в сусідських сварках найзавзятіща; а за нею вкотила ся груба мов бочка Плошкова, червона з лиця, випасена, все наряджена, дуфна в себе, дворуюча над усі тай вигавкана як мало котра, але загально не люблена; тут же за нею всунула ся тихо, притаєно, як коцур, Бальцеркова, суха, мала, зівяла, мрачна та сильна процесниця, котра з пів селом за чуби водила ся, тай що місяця ставала на суд; а по них улїзла гордо, хоть і непрошена, Кобусова, жінка Войткова, сплетниця найгірша, та завистниця страшенна, що берігли ся її приятельства, як вогню. Прийшла ще задихана Їжелї кривопиского жінка, пяниця баба, дурисьвітка та підкіпниця, тай шкідниця в чужім найгірша! Прийшла й стара Сохова, мати зятя Клембового, тиха жінка, дуже набожна та в купі з Домініковою найбільша в косцьолї посидниця; прийшли ще й другі, інші, але вже так вибрані, що про них не знати що сказати, бо похожі на себе як ті гуски в стадї, що нерозізнав одної від одної, хиба лиш по вгортинї — тай зійшло ся разом чимало бабського народу тай з чим котра мала: ба з вовною до пряденя, ба з леном, ба з клочєм а декотрі з шитєм, або з тою пригорщею піря дерти, аби лиш не дати покмітити, що зійшли ся так собі, на раду.

Сїдали великим колесом серед хати під лямпою, висячою на сволоці, як ті корчі на широкій грядці, розрослі, достоялі тай пізною осїню обварені, бо старші вже були, тай майже ровесницї.

Клембова всім однаково була рада, здоровкаючи ся з кожною тихо, бо слабувала на груді тай голос мала цїдячий, дихавичний; Кломб же яко чоловік людський, мудрий тай згоду з

усіма тримаючий, то сипав любі слова тай сам підсував стільчики та лавки...

Надійшла трохи пізніше Ягуса з Юзкою та Насткою тай з ними ще пару дівчат, за котрими стягали ся по одному парубки.

Чимало люду набрало ся, бо й вечери-ж були довгі тай роботи не мали ніякої. Зима йшла люта тай прикрі дни, то врило ся йти спати разом із курми, бо й так до зоріня ще тільки виспав ся та вилежав ся, що аж боки боліли.

Позасідали, як могли: хто на лавках, хто на скринях, декотрим же парубкам Клембьяки пеньки приносили з-на двору, тай ще місця доста лишало ся в хаті, бо дім був великий, хоть і низький, старою модою поставлений, відай ще Клембовим прадідом, що рахували йому зо сто п'ятдесят років з верхом, тай у землю западав ся, згорбив ся як той дідок тай стріхами плотів доторкав ся, аж мусіли його підпирати, аби геть не звалив ся.

Гамір робив ся поволи, бо що тихо побалакували, тільки між собою, то лиш веретена фуркотіли тай дудніли по підлозі тай де-не-де й колісце воркотіло, але не богато, бо недовіряли надто тим новомодним вигадкам, воліючи прями по старому на пряслицях.

Клембьяки, а чотири їх було, молодики високі як сосни тай уже майже під вусом, крутили перевесла коло дверей, решта-ж парубків розвалювали ся по закутках, курячи папіроси, шкірячи зуби та пересьміваючи ся з дівчатами, то ще трохи вся хата трясла ся від хихотів, а старші ще раді докладали своє, аби більше було до сьміхів та забави.

Прийшов нарешті й вичікуваний Рох, а тут же за ним Матій.

— Чи віє ще? — запитала ся котрась.

— Геть перестало тай має ся на відміну.

— Від лісів щось гудить, певно прийде відлига — докинув Кломб.

— Рох сів із боку до поставленої миски, бо в Клембів тепер діти вчив, сидів тай їв, Матій же здоровкав ся з декотрими, навіть не дивлячи ся на Ягну, мов би її не завважав, хоть сиділа по середині тай найперша в очи йому впала; всьміхнула ся на се легесенько, незавважно сторожачи очима хатних дверей.

— Тай віяло-ж нині, що най рука господна заступить! Жінки на пів живі приволікли ся з ліса, а Ганка з Билицею відай ще не вернула ся? — запитала ся Сохова.

— Розуміє ся, бідним то все віє в плечі — воркнула Кобусова.

— На що то й тота Ганка зійшла! — зачала Плошкова, але замітивши, що на Ягну вдарили вогні, ввірвала швидко, заговорюючи чим иншим.

— Ягустинки не було? — запитав ся Рохо.

— Сплетнями ані обмовою не поживить ся у нас, то ні за що має таку компанію.

— Сплетниця баба, таке нині наюдила у Шимків, що солтисова скляла ся з вйтихою тай як би не люде, до бійки би прийшло.

— Та бо їй дозволяють верховодити.

— Тай уступають ся, як чомусь чесному.

— Ніхто не найде ся, аби їй заплатив за ті вічні сварки та гризні.

— Знають-же всі, яка, то чому гавкунці вірять?

— Розуміє ся, хто виміркує, коли правду скаже, а коли зциганить!

— А все без те, що кожда рада слухає на другу — скінчила Плошкова.

— Най би мене вчепила ся, не дарувала би-м! — воркнула Тереска жовнярка.

— Гале, як би за тебе що дня не пискува-

ла по селі... — шепнула кепкуючи Бальцеркова.

— Чули-сьте, привторіть! — закричала запаленіла, бо звісно-ж було, що з Матієм добре знала ся.

— Привторю, навіть і просто в очи скажу, най лише твій із війська верне ся!

— Вара вам до мене! але, будуть тут аби-що казати!

— Не дри ся, коли тебе ніхто не зачіпає — скартала її гостро Плошкова, але Тереска довго не могла втихомирити ся, мимраючи щось істиха.

— Були вже з медведем? — запитав ся Рох, аби звернути увагу в інший бік.

— Лиш не видко їх, бо є в орґаністих.

— Котрі-ж то ходять?

— А ті повішенники Гульбасові та Филипки хлопці.

— Йдуть уже, йдуть! — зачали кричати дівчата, бо почув ся перед домом довгий рик, а по нім у сїнях голоси ріжних зьвірів: когут піяв, вівці мекали, кінь ирзав, а проводив їм хтось на сопівці, нарешті двері відчинили ся і на перед уліз хлопець перебраний у кожух до гори вовною, в високій шапці, присмолений на лиці, що мов би циган видавав ся, тай тяг за собою на довгім перевеслі того медведя, прибраного геть у гороховину, з кожушаною головою, з рухаючими ся вухами з паперу, та з язиком червоним, може на локоть виваленим, до рук же мав привязані палиці, скручені з гороховини тай усаджені в деревляники, що ходив ніби на чотирьох ногах, а за ним ішов тутже другий водець, із солом'яним батогом та палицею, гострими кілками наїженою, на котрих були застромлені кусники солонини, ба хліба, ба якісь бокаті торбочки висіли, а вже за ними Михайло від орґаністого, на сопівці граючий тай ціла гурма хлопців із пали-

цями, бючи ними в підлогу тай покрикуючи з усеї моци.

Медвідь похвалив Бога, запіяв потім як когут, забекав як баран, зайрзав як оґер розпалений тай став викрикувати:

— Медведники ми з краю далекого, зза моря широкого, з ліса великого! де люде горініж ходять, де плоти ковбасами городять, а вогнем холодять; де горшки до сонця приставляють, свині по водах плавають і дощі горівкою падають; медведя ми лютого водимо тай по сьвітї ходимо! Сказали нам люде, що в сїм селї господарі багаті, господині чемні, а дівчата гарні! то-сьмо прийшли з краю далекого, зза Дунаю широкого, аби-сьте нас іздарували, чемно прийняли тай на дорогу що дали. Амінь!

— Покажіть, що вмієте, то може для вас найде ся що в коморі — сказав Кломб.

— Покажемо враз! Гей! грай, сопівко! танцюй, Місю! — закричав водець, парючи його палицею, а на се сопівка верескнула перебираною нutoю, хлопці гримнули палицями в підлогу тай нуже прикрикувати, водець удавав ріжні голоси, а медведик почав скакати на чотирьох ногах, кивав вухами, клапав язиком, вирґав, за дівками вганяв, а водець ніби то його не пускав а батоґом довкола прав, що влізло ся, тай покрикав.

— Не найшла-сь собі чоловічини, то на-ж тобі гороховини!

Крик підняв ся в хатї, верески, заколот, біганина, перегони, виски, тай така втіха запанувала, аж за боки брали ся, а медвідь усе барашкував, філі виробляв, лягав на землю, ричав, ба дівчата брав за стан тими деревляними ногами тай тяг у танець, у такт Михайловій сопівці, а ніби то медведники тай хлопці таке доказували, що мало хата не розвалила ся від тих вересків, гонів та сьміхів!

Здарувала їх щедро Клембова, то нарешті

забрали ся, але довго ще чути було на дорозі верески тай погавкування собак.

— Котрий же то вдавав медведя? — запитала ся Сохова, коли трохи втихомирило ся.

— А Ясько Пшевротний! не пізнали-сьте його?

— Коли під тою кожушаною головою, не могла-м розізнати!

— Мої ви кохані, до філлів то розум має, почвара одна! — завважала Кобусова.

— Говорите, як би вже Янек був цілком дурний! — боронила його Настка. Матій помогав їй, розказуючи всячину про него, що він лише несмільливий, але зовсім не дурний, а так боронив Яськової справи, що ніхто не противив ся, лише догадливі, притаєні усміхи стали літати по лицах. Посідали знов на давні місця тай побалакували весело, дівчала-ж із Юзкою на чолі, яко найсмільливіщою, притисли Роха під комею і нуже його молити та придобряти ся йому, аби розказав яку сторію, як то в Боринів ув осени...

— А пам'ятаєш же ти, Юзю, що я тоді розказував?

— Ще й як! таке за того Бурка Панайсу-сового!

— Скажу вам нині за королів, коли-сьте цікаві!

Присунули йому стільчик під лампу, розступили ся трохи, то сів по-середині, мов той старий, сивий дуб на полянці, обступлений півколом ізчеплених, похилених корчів, тай зачав оповідати поволи тай не голосно.

Тишина обхопила хату, що лиш веретена фуркотіли та часом ватра тріснула в печі, або чиєсь зітхнене зашуміло а Рох оповідав різні чудеса та сторії про королів, про люті війни, про гори, де спить військо заклате, чекаюче лише затрублення, аби збудити ся тай впасти на воро-

гів тай побити, тай землю з лихого обчистити; про замки величезні, де золоті кімнати, де королівни закляті в білих смертних сорочках місячними ночами заводять тай спасителя чекають, де в пустих покоях що ночі гуде музика, забави йдуть, люде сходять ся, а най когут запіє, все западає ся тай у могили лягає; про країни, де люде як деревина, де силачі, що горами мечуть, де скарби неперебрані, тими пекольними смоками бережені, де птиці-жари, де Мадеї, де палиці-самобийниці, та тоті Леле-Полеле, та тоті Полудниці, опирі, страхи, чари, чудасії! — тай другі ще, інші та чудові тай просто неймовірні, що веретена з рук падали а душі летіли в зачаровані сьвіти; очи горіли, сльози текли з несказаних любощів тай серця мало не вискочили з грудий із туги тай дива.

А на останку розказував про короля, котрого пани для посьміховища хлопським королем прозивали, бо то був пан людський, справедливий тай добро всему народови роблячий: про його люті війни, бурлацтво, перебори помужицьки, в котрих ходив селами, в кумівствах братав ся, про лихо перевідував тай кривди направляв тай злости гасив, а потім, аби вже бути за одно з мужиками, то вженив ся з господарською донькою з під Кракова, а Софія було їй на ймя, діти з нею мав, на замок повів краківський тай там у довгий вік урядкував, мов той найліпший батько народу тай перший господар!

Слухали чим раз уважніше, не тратячи й слова, ба й дух притаюючи в собі, аби лише не перервати сего рожанця чудощів. Ягуса-ж зовсім не могла прясти, впали їй руки, схилила голову тай сперта лицем о куделю, втопила сині, обсььожені очи в лицю Роховім, котрий видавав ся їй мов той сьвятий з образів зійшовший, бо й був похожий, по сивому волосу, по довгій білій

бороді та тих очах блідих, задивлених кудись у засьвіти — слухала його всею душею, всею силою чуючого міцно серця тай так горяче брала в себе його оповідання, що ледви могла дихати зі зворушення, бачила все мов би живе, тай туди йшла душею, куди вів словами, а вже найбільше схопила її за серце та сторія про короля та ту господарську доньку. Сусе, як се їй чудовим виділо ся!

— Тай то сам король оттак жив із мужиками? — запитав ся Кломб по довгій мовчанці.

— Сам король.

— Сусе, вмерла би-м, як би король до мене заговорив! — шепнула Настка.

— Пішла би-м за ним в увесь сьвіт за те одно слово! в увесь сьвіт! — викрикнула страстно Ягна; пройнята таким міцним та завзятим ізворушенем, що най би лиш появив ся в те млі-око, най би сказав те слово, тай пішла би, як стояла, в ту ніч, у той мороз, у весь сьвіт!

Обсїли зараз Роха запитами: а де то такі замки, такі війська, тоті богатства, тоті сили, такі чудощі, такі королі, де?

То й оповідав сумновато, та так мудро враз ріжні правди тай заповіді казав, що лиш зітхали тяжко, міркуючи тай важучи пильно тоті порядки на сьвіті.

— Одно нині чоловікове а завтра в Божій силі! — сказав Кломб.

Рох припочивав утомлений, а що всіх душі захоплені ще були тими чудощами, то зачали між собою, зразу тихо, а потім уже для всіх, у голос, оповідати що хто бачив.

Одна що сказала, за нею друга, то й третій нагадало ся тай четвертій, а кожда щось нове несла, що снували ся тоті повідки, як отті нитки з куделі, як та місячна посьвіта, граюча

красками на посліплих, померлих водах притаєних у лісах: ба про втопленіцю приходячу ночами плекати голодне дитиня; про опирів, котрим мусіли в домовинах серця попробувати осиковими колами, аби з людей керви не випивали; про полудниці душачі по межах, про балакучі дерева, про вовкулаків, про з'яви страшних полунішних годин, страхи повішенників, відьми та покайні душі — тай про такі чудні, страхітні річи, від котрих слухання волосє їжило ся, серця завмирали з тривоги, холодна дрож проймала всіх, що мовкли раптом, обзираючи ся трівожно, наслухуючи, бо видавало ся, що щось притаює ся за вікнами, що крізь шиби кривавлять ся якісь очі тай в темних закутках вють ся нерозпізнані тіни... аж не одна хрестила ся швидко, отченаш мелючи по тихоньки дзвонячими зубами... але се швидко проходило, як тінь, коли хмаринка сонце вкриє, що потім не знати навіть чи була... тай знов оповідали, пряли тай мотали далі ті оповідки безконечні, котрим сам Рох уважно прислухував ся тай нову сторію сказав — про коня...

— „Один бідний господар, п'ятиморговий, мав коня, але такого норовистого тай лінивого, як мало; марно йому догоджав, вівсом годував, а не догодив, кінь робити не хотів, упряжі рвав тай копитами бив, що ані доступити... Одного разу розсердив ся хлоп люто, бо зміркував, що з ним по-добру не порадить, запряг його у плуг тай почав навмисно орати стару паренину, аби його перемучити тай до покори нагнути, але кінь тягнути не хотів, випарив його тоді пужівном, що влізло ся, тай присилював, кінь робив, лише що собі се мав за кривду і затамив добре, тай виждав на пору спосібну, коли господар разу одного схилив ся, аби йому пута зняти з ніг, луснув його задними копитами тай

тут же вбив, а сам в увесь сьвіт почвалав на волю!

Літі було йому несогірше, в тінях вилежував ся та в чужих збіжах випасав ся, але скоро надійшла зима, впали сніги, мороз потис, паші хибло тай лють перейшла його до кости, то побіг знов далі шукати страви, летів так і дні і ночі, бо все була зима, сніги тай морози, а вовки тут же за ним, що йому вже не один добре боки кігтями змацяв!...

Біжить, біжить, біжить, тай вийшов на край зими, в якусь ливаду, де тепло було, трави по коліна, кринички булькотіли тай іскрили ся в сонці, тіни холодні хитали ся над берегами тай вітрець любий провівав, уперіщив ся швидко в траву та гейже жерти, бо голоднісінький-же був — але що вхопить зубами трави, то лиш гостре каміне перегризає — трава щезла! — води хотів напiti ся — не було, лишило ся саме болото смердяче! лягти хотів у тіни — тіни відлітали а сонце пекло живим вогнем! Цілий день оттак трудив ся тай дурно. Хотів уже вернути ся в ліси — лісів не було! Зайрзало конище болізно, відповіли йому якісь коні з-далеку, поволік ся за голосом тай нарешті зуздрів за ливадами якийсь великий двір, немов увесь зо срібла, шиби мав із дорогого каміня, а стріху мов би з неба, набитого звіздами, люде там якісь ходили. Поволік ся до них, бо вже волів навіть тяжко працювати, ніж із голоду марно погибати... Перестояв на спеці цілий день, бо ніхто з вуздечкою до него не вийшов, аж у вечір виходить хтось ід нему, мов би сам господар. Ісус то був вам, він, господар пренайсьвятіщий, він Господь небесний, тай каже:

— Нічо тут по тобі, леґейдо та забіяко; коли благословити муть тоті, що тя тепер проклинають, кажу тебе впустити в стайню.

— Бив мене, то-м боронив ся!

— За бійку передомною справа, але й справедливість я в руці держу.

— Такий-єм голоден, такий-єм прагнучий, такий-єм обболілий! — йойкав конище.

— Сказав-єм своє, рушай геть, вовкам тебе ще кажу лякати та поганяти...

То й завернув ся конище в зимовий край тай волік ся о холоді та голоді, а в великому страху, бо вовки, як ті собаки Йсусові, поганяли пильно, лякаючи його витем, аж одної ночі весняної став перед ворітьми свого господаря тай зайрзав, аби його приймили назад, але на се вилетіла вдовиця з дітьми, тай не пізнавши його — так був ізнужданий — гейже його прати чим попало, прогоняти та проклинати за кривди, бо без ту смерть чоловіка збідніла тай у великій нужді жила з дітьми.

Вернув ся в ліси, бо вже не знав що діяти, обпали його звірюки, навіть не боронив ся, однакова йому вже була й смерть, але вони його лиш обмацали тай старший каже:

— Не з'їмо тебе, бо-сь за худий, шкіра та кости, шкода кігтів, але змилуємо ся над тобою тай поможемо...

Взяли його між себе тай повели з-ранку на господарєво поле тай запрягли у плуг, котрий стояв у рілі, вдовиця ним орала з коровою й дітьми.

— Поорють тобою, підпасуть, то в осені вернемо ся тебе випрягти! — кажуть.

Скоро день, надійшла вдовиця тай пізнала його зараз, то хоть і крикнула зразу, що се чудо, що вернув ся тай стояв уже у плузі, але швидко жалібливість споминів так її схопила, що стала знов проклинати та бити його, що лиш улізло ся! Тай робила-ж ним потім, робила та відбивала ся за кривду! Цілі літа оттак ішло в тяжкій, терплячій праці, бо хоть конищє-ви шкіра відпарювала ся від хомута, ані ирзав,

знав, що терпить справедливо. Аж у пару років, коли вдовиця доробила ся нового чоловіка тай тих моргів, що по-сусідськи йшли побіля, змякла для коня тай каже :

— Вкривдив-есь нас, але за твоєю справою Господь Ісус поблагословив, родило ся, чоловік несогірший лучив ся, рілі прикупила-м, то тобі з серця прощаю.

Тай зараз, тої самої ночі, коли в хаті христини справляли, прийшли Панайсусові вовки, взяли коня зо стайні тай повели в небесну загороду !

Дивували ся сему допустови божому незвичайно, застановляючи ся широко, як то Господь Ісус усе зло карає а добро надгороджає тай ні про що, хоть би, на той приклад, і про такого коня, не забуде.

— Хоть би й той червячок вертячий у стіні, а не сховає ся перед його оком...

— Ані навіть найтайніща гадка, ні охота яка паскудна — докинув Рохо.

Здригнула ся на се Ягна, бо й Антек увійшов акурат, але мало хто його завважав, хоть тихо було, бо тоді розказувала Валєнтова такі чудощі про заклїту королївну, що веретена перестали фуркотїти, всїм руки впали, поздержували віддихи тай мов би наврочені сидїли вслухуючи ся всею душею.

Тай так пересував ся той лютовий, холодний вечїр.

Душі знимали ся, під небо росли тай горїли як ті смоляні скипки, що лише шелест зітхань, мрій і жадоб мов ті цвітні мотилї трясли ся по хатї.

Обсновували ся в живе роздрожане, красисте прядиво чудощів, що геть застелили ся очи на весь сьвіт сумний тай сїрий тай бідний !

По полях блудили темних, просьвітлених привидами, що як віхи бухали крївавою поже-

жею ; на ті ручаї йшли срібні, повні сьпівань нерозізнаних, потайних гукань, плюскотів ; у ліси заляті, де лицарі, велитні, ті замки, привиди лячні, смоки пекольным вогнем зіяючі ; по роздорожах ставали затрівожені, де опирі з хихотом перелітали, де проклятих голосом стогнуть повішенники, та стриги з лиличими крилами перелітають ; блудили по могилках за тїнями каючих ся самовбивців ; у пустих, розвалених замках та косцьолах слухали чудних голосів, дивили ся на безконечні ходи страхітних мар, у боях були, під водами, де спячі ластівки, попутані в ірлянди, будить що весни Мати Божа тай на сьвіт пускає.

Тай літали небесами тай пеклами, крізь усі страхітя, крізь темряви гніву Божого тай крізь яснощі його сьвятої ласки, крізь несказані країни чудес тай часів, див тай захоплень, крізь такі сьвіти, де лиш душі людські блудять, як ті птиці посліплі від громів та блискавиць, крізь такі місця, до котрих чоловік лише в годині чуда, або й у сні заглядає, дивить ся осяяний, дивує ся тай не знає сам за себе, чи він іще в живих !

Гей ! мов те море повстало греблею непроглядною, греблею чарів, іскрень та чудоців, що пропала з перед очий уся земля, хата, холодна ніч, увесь сей сьвіт, повен горя та нужди всякої, та кривди, та плачів, та жалів, та ждань — а втворили ся очі на сьвіт інший, новий тай так чудовий, що ані одні вуста сего не висловлять !

Казковий сьвіт їх обступив, казкове жите обхопило веселками, казкові мрії ставали дійсністю — майже вмирили з захоплень, воскресаючи разом там, у тім житю яснім, великім, сильнім, буйнім та сьвятім, тай чудощами попере-ростанім мов би пристигле збіже вичкою та маками, там, де кожда деревина говорить, кож-

дий ручай сьпіває, кожда птиця заклята, кождий камінь має душу, кождий ліс повен чарів, кожда грудка землі переповнена незвісними могутностями — де все велике, надлюдське, небачене жило сьвятим житєм чудес!

Туди перли ся всею могутністю туги, туди снували ся захоплені, де все сплітало ся в нерозривний ланцюг мрій тай життя, чудес тай бажань, у чарівний танець висненого істнованя, до котрого раз-у-раз, за всю нужду побуту земного рвали ся їм утомлені, обкалічені душі!

Бо й що-ж то се житє сіре та нужденне, що-ж то ся днина звичайна, похожа на баченя хорого, сумами мов би мракою вкритий? Смерк се лише, ніч сумна та тяжка, крізь котру хиба аж у годину смерти доглянути власними очима ті дива.

Як та худібка ярмом пригнута до землі, жиєш, чоловіче, забігаєш, турбуєш ся, аби той день пережити, та й не подумаєш, що навкруги діє ся, які то кадильні запахи віють сьвітом, від яких сьвятих вівтарів ідуть голоси, які втаєні чудеса усюди!

Мов той сліпий камінь під водою глибокою жиєш, чоловіче...

У темряві, чоловіче, ореш життя рілю тай плач засіваєш, той їтруд, той біль...

Тай у болоті валяєш душу звіздяну, чоловіче, в болоті...

Оповідали далі, раз-у-раз, а Рох допомагав охітно, сам дивувався, сам зітхав, сам плакав, коли й другі плакали...

А часом наставляли довгі, глибокі мовчанки, що чути було стукоти зворушених сердець, вохкі поблиски очий сьвітили мов роса, дрожали зітханя дива тай туги, душі клали ся в ноги Господні в тім чудес косцьолі тай сьпівали премогучий гимн подяки. Тишиною сьпівали всі серця, переповнені чаром, дрожачі, впоєні сьвятим при-

частем мрії — як та земля дрожить, купаючи ся в сонці веснянім, як ті води над вечір часу погідного та тихого, що лише дрожання по ній снують ся, та веселки та краски; як ті молоді збіжя, першого маєвого вечера, що лиш колишуть ся солодко, шумять протяжно та трясуть перцями мов би тою подячною молитвою.

Ягуса ж була мов би взята в небо, так чула все глибоко, так брала в себе тай за таку правду мала, що росло воно в ній тай ставало перед очима як живе, що могла все повитинати з паперу. Тай дали їй якісь позаписувані картки діти, котрі Рох навчав, а вона наслухавши оповідань, вистригала по черзі чи то страхи, чи королів, чи опирів, чи смоків, чи інші всячини, та так удатно, що кождий міг пізнати з погляду.

Тільки вистригла, що можна було ними обліпити цілий сволок, та ще й пофарбувала любрикою червоною тай голубою, яку їй Антек підсунув, так була зайнята слуханем та роботою, що навіть не вважала на него, не бачучи, що чогось нетерпеливить ся та по-тайки дає знаки якісь... тай ніхто другий не помітив сего в заслуханю та в тій тишині, яка панувала.

Коли се собаки стали в'їдати та скавуліти в оплітках, аж котрийсь Клемб'як на двір вилетів тай казав потім, що хлоп якийсь утікав з перед вікон.

Не звертали на се уваги, не знаючи зовсім, що пізніше, коли собаки вмовкли, якесь лице пересунуло ся за шибою тай щезло так хутко, що лиш одна дівчина крикнула налякана, протираючи зачудована очі.

— Там хтось ходить під вікнами! — закликала.

— Чути як сніг скрипить під ногами.

— Мов би на стіну дряпав ся!

Помертвіли всі наслухаючи, та боючи ся кинути ся з місця, обпадені раптовою трівогою.

— Хто за що бає, тому ся стає! — шепнула зо страхом котрась.

— За лихе говорило ся, то може й викликав ся тай дивить ся кого би взяти!

— Сусе, Маріє!

— Подивіть ко ся, хлопці, там нема нікого, певно пси барашкують по снігу.

— Гале, коли-м добре бачила за вікном голову як цебер тай очи червоні!

— Привиділо ся тобі — закликав Рох тай, що ніхто не хотів вийти, сам пішов на двір, аби втихомирити всіх.

— Оповім вам історію про Матір Божу, то швидко щезнуть привиди — промовив, сідаючи на давнім місци; втихомирили ся трохи, але раз-у-раз хтось підводив очи на вікно тай страхом утаєним дрожав.

— Давно вже се діяло ся, давно, перед віками, що лиш за се в старих книгах стоїть... В селі одним під Краковом жив кміть, Казимір йому було на ймя а на прізвище Ястржомб, осілий був із давна, родовий тай богач, цілі волоки обсівав, ліс свій мав, хату мов двір тай млинок над потоком. Господь Ісус йому благословив, вело ся йому все, обороги все мав повні, покладний гріш у скрині, діти здорові тай жінку чесну; бо добрий був чоловік, мудрий, розважний, покірного серця тай справедливий для всякого сотворіня.

Верховодив громаді мов батько, опікував ся бідними, справедливости боронив, податками не давив, а чесности в усім беріг пильно тай перший був усе до підмоги ближньому та поратівлі.

Тай жив собі тихо, спокійно й щасливо, як у Господа Богаза пічу.

Аж разу одного король почав скрикувати нарід на війну з поганами!

Зажурился дуже Ястржомб, бо жаль йому було дім покинути та рушати на ті люті бої.

Та королівський парубок у дверях стояв тай квапив!

На велику війну мало ся, Турок поганій в країни польські ввійшов, села палив, косцюли грабив, ксьондзів різав, нарід губив або в мотузю гонив у свої поганські країни.

Треба було збирати ся тай на оборону ставати!

Спасіне вічне жде того, хто радо кладе голову за своїх тай сьвяту віру.

То скликав Ястржомбо громаду, вибрав що дужших парубків, коні, вози тай швидко рушили, з-ранку якось, по сьвятій службі божій.

А все село відводило їх із плачем тай заводом аж під фігуру Ченстоховської, котра стояла коло дороги, на роздорожу.

Воював рік, воював два, що врешті й слух усякий про него пропав.

Інші давно вернули ся до домів, а Ястржемба як не було, так не було, гадали, що вже був убитий, або його Турок узяв у неволю, про що навіть, істиха ще, діди й мандрівники ріжні повідали.

Аж нарешті третого року, з весни, вернув ся, але сам, без челяди, без возів і коний, пішки, збідований, змарнований, лише з палицею, як той дід...

Помолив ся горяче перед Матірю Божою, що йому дозволили ще своєї землі тай швидко рушив у село...

Ніхто його не здоровкав, ніхто не пізнавав, то навіть від собак мусів обгоняти ся.

Приходить перед свій дім, протирає очи, хрестить ся а пізнати не може...

Сусе, Маріє! Гумен нема, стаєн нема, садів нема, навіть і плотів нема, з левентаря ані сліду... а з хати лише зруби погорілі... дітий нема... пусто... страшно... лиш жінка зхорована виволікла ся з берлога на його стрічу тай гіркими слізьми заплакала!

Мов би грім у него тріснув!

То, як він воював і ворогів Господних валив, прийшла в хату пошесть тай постинала йому всі діти... грім іспалив... вовки подушили стада... лихі люде розграбили... сусіди забрали землю... суші випекли збіжа... гради вибили решту... то не лишило ся нічо, тільки земля та небо.

Сидів на порозі мов обмерлий, а над вечір, коли дзвонили на Пречиста Діво, схопив ся раптом тай став страшенним голосом проклинати та пімстувати!

Марно його жінка здержувала, марно в ногах йому волікла ся молючи, проклинав тай проклинав, що за дурно кров свою проливав за Господну справу, за дурно боронив косцьолів, за дурно рани мав, голодував, за дурно чесним був тай набожним, за дурно — Господь Бог і так його покинув тай на загибіль присудив!

Страшенно хулив Боже ймя та кричав, що вже хиба лихому ввесь завдасть ся, бо він один людий у біді не покидає.

Розуміє ся, що на такі приклики зараз лихий явив ся перед ним.

Ястржомб уже не поміркував ся в тій злости, та лише закликав:

— Помогай, чорте, коли можеш, бо мені велика кривда стала ся!

Дурний, не поміркував, що Господь Ісус хотів його так досьвідкувати та стрібувати.

— Поможу, а віддаш душу? — заквакав лихий.

— Дам, хоть би й зараз!

Написали цирограф, котрий хлоп кервою з помизильного пальця підписав.

І вже від того дня зачало йому все вести ся, сам мало що робив, а лиш дозиравав тай кермував, Михалко, бо так казав себе лихий прозивати, робив за него, а другі чорти поперебирані за парубків, ба за Мімців,*) помогали — то незабаром господарство було ще ліпше, більше тай багатше ніж перше.

Лише дітий не було нових, бо якже без благословління Божого могли бути!

Гриз ся тим Ястржомб люто, а по ночах иноді розгадував, як то прийде ся горіти в тім пеклі вічнім, тай не радували його ані богатства, ані нічо... Аж мусів йому Михалко явити перед очі, що всі богачі, пани, королі, вчені, ба навіть і що найбільші єпископи, чортам за живота запродали ся, а ні один із них не турбує ся, ані розгадує, що там буде по смерті, а лише веселять ся та всего вживають у-силь!

Утихомиряв ся потім Ястржомб і ще дужше проти Бога лютував, що аж сам хрест під лісом істяв, образи з дому повикидав, тай до фігури Ченстоховської брав ся, аби її рознести, бо вона йому орати перешкоджала; ледви його від сего жінка відвела скавулінем та просьбами.

Тай так роки плили за роками, мов та бистра вода, богатства росли незвичайно, а з ними й значіне, що навіть сам король заїжджав до него, у двір запрошував тай межі своїх комірників саджав.

Гороїжив ся тим Ястржомб, виносив ся над інших, біднотою помітав, усякої чесности збув ся, що вже нізащо мав увесь сьвіт.

Дурень! не тямив чим то прийде ся заплатити за се...

*) Німців. — М. П.

Аж нарешті й прийшла година поррахунку. Господу Йсусови вже не стало терпцю тай попусканя для запеклого грішника...

Надійшов час суду тай карі.

Найперше звалили ся на него тяжкі хороби тай не попускали ся ані на те млі-око.

Потому левентарі впали на пошесть.

Потому грім іспалив усі будинки.

Потому гради вибили збіжя.

Потому челядь від него втікла.

Потім же прийшли такі посухи, що все згоріло на попіл, деревина пісхла, води висхли, земля потріскала.

Потому покинули його геть люде тай біда сіла на поріг.

А він хорував тяжко, тіло йому кусниками відпадало, кости порохнявіли.

Марно скавулів за поратівлею до Михалка тай його діявольських камратів: навіть Лихий не порадить, коли над ким зависне рука Божого гніву!

Тай чортам уже було байдуже про него: їхній був, то аби швидше сконав, дули йому в ті страшенні рани, аби дужше горіли.

Одно змилуванє Господне могло його спасти!

Якось пізно в осені прийшла ніч така війна, що вихор зірвав дах із хати тай повиривав усі двері й вікна, враз же злетіла ся ціла гурма чортів і нуже танцювати коло вуглів, та пхати ся із вилами у середину, бо Ястржоб уже конав...

Жінка боронила його, як могла, сьвятим образом заступаючи, ба посьвяченою крейдою значучи пороги та вікна, але вже увявала з великої турбації, аби не вмер без Тайн і помирення з Богом; то хоть і забороняв, такий був іще тої послідної години запеклий, хоть і Лихо пе-

решкоджало, влучила пору тай полетіла на плєбанію.

Але ксьондз лагодив ся кудись у дорогу, тай до безбожника йти не хотів.

— Що Господь Бог покинув, чорти взяти мусять, нічо там уже по мині... — тай поїхав на карти до двора.

Заплакала гірко з фрасунку, вклякла перед оттою фігурою Ченстоховською, та тим хлипом кервавим, тим горем сердешним скавуліла за змилуванєм.

Ізмилосердила ся над нею Сьвята Панянка тай промовила :

— Не плач, жінко, вислухані твої просьби...

Тай сходить до неї з вівтаря, як стояла, в короні золотій, в тім плащі синім, засіянім зіздами, з рожанцем коло пояса... сіяюча добротою... Пренайсьвятіща тай на зірницю досвітну похожа... Жінка впала перед нею на лице...

Підняла її сьвятими ручками, обтерла ті сльози жалібливі, притулила до серця тай каже чутливо :

— Веди до хати, може тобі що пораджу, слугине вірна.

Оглянула хорого, тай зажурило ся вельми серце милостиве.

— Без ксьондза не обійде ся, я лише жінка тай такої моци не маю, яку Йсус дав ксьондзам ! Лайдак він, за нарід не дбає, найгірший пастир, відповість за се люто, але він один має міць розгрішувати... Сама піду по того костюмаху до двора... На-ж тобі рожанець, борони ним грішника, поки не прийду.

Але як тут було йти ?... ніч темна, вітер, дощ, болотище, кусень дороги, а до того чорти скрізь виробляли збитки.

Не злякала ся нічого Паня Небесна, ні!... лиш одягла ся на плюту в хустку тай пішла в ту темряву...

Дійшла до двора страшенно втомлена тай перемокла до нитки; застукала, просючи покірно, аби ксьондз ішов борзо до хорого, але він, доглянувши, що то якась бідолашка тай такий собачий час на дворі, казав повісти, що рано приїде, тепер йому ні-коли, тай грав собі далі, пив та барашкував із панами.

Мати Божа лише зітхнула болізно над його нечесністю, тай зробивши, що зараз появила ся золота карита, цуґи, льокаї, перебрала ся на паню старостину тай увійшла на покої.

Розуміє ся, що ксьондз зараз поїхав охітно тай у чвал.

Приїхали іще на час, але вже смерть сиділа на порозі, а чорти силоміцю добували ся до хлопа, аби його вхопити живцем, поки ксьондз над'їде з Господом Ісусом; тільки, що боронила його жінка рожанцем, ба образом двері притикаючи, ба отченашем, ба тим імям Господним.

Висповідав ся Ястржомб, за гріхи жалувал, Бога перепрошував, розгрішіне дістав тай зараз у ту мить Богови духа віддав. Сама Найсвятіща закла йому очи, поблагословила жінку тай каже переляканому ксьондзови:

— Ходи зо мною!...

Не міг іще поміркувати ся, але пішов, роззирає ся перед хатою, а тут анї карити, анї льокаїв, лиш дощ, болото, пільма тай смерть ідуча за ним троп у троп... Злякав ся дуже тай нуже бігти за Панянкою д' капличці!

Дивить ся, а тут Вона вже в плащі та в короні, обступлена ангельськими хорами, вступає на вівтар, на давне місце.

Пізнав вам тоді Царицю Небесну, страх його взяв, упав на коліна, рикнув плачем тай протяг руки за змилуванєм.

А Панянка сьвята глянула на него гнівно тай каже:

— Віки оттак цілі переклячиш за гріхи, поплачеш, поки відпокутуєш...

У камінь зараз обернув ся тай так уже лишив ся, лише ночами плаче, руки протягнені тримає, змилюваня чекає тай уже від вік віків оттакечки клячить.

Амінь!...

До нині оглядати можна ту фігуру в Домброві під Пшеборжем: під косцьолом стоїть на вічну тямку й острогу грішникам, що кара за зле нікого не мине.

Довга та глибока мовчанка впала на всіх, кождий розважував почуте, тай кождий повен був сьвятої тишини, дива, доброти тай дяку.

Тай що тут і казати в таку пору, коли душа людська розлізе ся, мов те зелізо у вогні, натухне почутем та яснощами, що лиш її ткнути, тай готова звіздяним дощем розпорскнути ся тай веселкою розсунути ся між землею та небом.

Тривали в тишині, поки остатні підпали не стали в них пригасати.

Матій витяг флєтик і став на нїм перебирати та тягнути стиха тою нutoю чутливою та перебірною, мов би хто роси сипав по тім павутиню, а Сохова засьпівала „Під захист Твій“. Привторяли їй істиха.

А потім поволи зачали побалакувати про се й те, як звичайно.

Молодь зачала між собою пересьмівати ся, бо Тереска жовнярка завдавала парубкам утішні загадки, а що хтось уповів, що Борина вже вернув ся із суду тай пє тепер у коршмі зі своєю компанією, то Ягуса завила ся тихо тай вийшла, не кличучи навіть Юзки, а за нею й Антек висунув ся крадькома, здогонив її ще в сїнях коло порога, схопив міцно за руку тай

повів до других дверей, на подвір'є, а відти садом за стодоли.

Майже не завважено їх виходу, бо Тереска голосно кликала:

— „Без тіла, без душі, а під периною ся рушить?“ Що то є?

— Хліб, хліб, кождий знає! — кликали, куплячи ся коло неї.

— Або се: „Гонять гості по липовім мості?...“

— Решето та горох!

— Кожда дитина за такі загадки знає.

— То кажіть інші, мудріщі!

— „В сорочці ся на сьвіт родить,

А по сьвітї голе ходить?“

Довго відгадували, аж Матій сказав, що то сир, а сам завдав таку загадку:

— „Липове дерево весело сьпіває

А кінь на барані хвостиком киває“.

З трудом догадали ся, що се має значити скрипку.

Тереска-же сказала ще трудніщу:

— „Без рук, без ніг, без голови й живота,

А куди вберне ся, скрізь собі продува’

Вітер се мало значити; зачали ся за се сварити, пересьмівати ся тай чим раз утішніщі загадки казати, аж хата розтрясла ся гамором та веселощами.

Тай ще довго в ніч оттак посполу забавляли ся.

XI.

... Убігли в сад, хильцем пересунули ся попід нависле галузе, тай швидко, трівожно, мов би сполошені оленята, вибігли за стодоли, в обсмерклі сніги, в ніч беззвіздну та в незглиблену тишину перемерзлих піль.

Пропали в ночі; щезло село, вмовк раптом гамір людський, пірвали ся й найслабші від-

гуки життя, що забули швидко про все та ймивши ся за стани, притулені до себе міцно, клубо клуб, нахилені трохи, радісні та перелякані, мовчучі та повні розспівання, летіли з усіх сил, в увесь сей сьвіт, синявою заснований тай мовчанкою.

— Ягусь!

— Що?

— Чи є ти?

— Та як ні!...

Лиш тільки сказали, часом поставкуючи, аби відітхнути.

Спирало їм голоси трівожне бите сердець тай могутний крик радощів притаєних; заглядали в себе раз по раз, очі пересьвічували ся обопільно, немов палкі, німі блискавки, а вуста падали на себе з громовою міццю тай з таким голодним, пажерливим вогнем, що потикали ся з раювання, духу не ставало, мало серця не розпукли; земля вступала ся з під ніг, летіли мов би в вогненну пропасть тай роззираючи ся сліпими від жарів очима, схаплювали ся швидко із місця тай знову бігли, ані знаючи куди й кудою, аби далі, хоть би в саму найглибшу ніч, аж туди в ті звиті ковтуни тіний...

Іще гін... іще два... далі... глибше... аж усе щезло з очий, тай увесь сьвіт, тай сама тямка про него, аж геть ісчезли в забутю, немов би в сні ненагаднім, а лиш душами баченім, немов би в тому сні чудовому, сненому на яву там, у Клембовій хаті, що йно, що поринали ще в сьвітляній смузі тихих, містичних повідок, що повні ще були тих див тай з'яв, що ще ті переснені казкові сили стрясали на їх душі чудовий оцьвіт чарів, трівог сьвятих, з'умінь найглибших, захоплень тай невтишних туг!

Були вповиті ще в чарівну веселку чудес тай мрій, що плили мов би з танцем тих див, викликаних що йно, казковими країнами йшли,

крізь ті надлюдські сцени, всі ставаня, всі чудеса, найглибшими кругами з'умінь та вчаровань. Яви хитали ся у тінях, по небі блукали, виростили з кожним поглядом очий, серцями пилили, аж иноді притаювали віддихи, завмирили з тривоги тай присталі до себе, онімілі, залякані, вдивлялися в безодну, замотану глибину мрій, аж розцвитали ся їм душі у квітку з'умінь, у пресвяту квітку віри та молитовних захоплень, що падали на саме дно дива тай нетями.

А потім, вертаючи ся в тямку, довго блукали з'умілими очима по ночі, не знаючи добре, чи є ще між живими, чи не сон се все, не мана!...

— Не боїш ся, Ягусь, що?

— Таже пішла би-м за тобою в увесь сьвіт, на смерть! — шепнула з міцю, тулячи ся до него завзято...

— Чи ждала-ж ти мене? — запитав ся трохи згодя.

— Якже! Хто лиш у сїни увійшов, то аж мене знімало... по те-ж я лиш пішла до Клембів... по те... гадала-м, що не діжду ся...

— А, як я увійшов, то вдалась, що мене не бачиш...

— Дурний... чи мала-ж я дивити ся, аби що зміркували! але мене так у середині стисло, що мало не впала-м зі стільчика... аж воду пила-м на стверезїне...

— Наймилїща моя!

— Сидїв ти ззаду, чула-м, але бояла-м ся поглянути на тебе, бояла-м ся промовити... а серце то мені так товкло ся, так било ся, що люде чути мусїли... Сусе! мало-м не кричала з радощів!...

— Міркував я, що тебе у Клембів застану тай разом вийдемо...

— Домів хотїла-м бігти, та всилував-єсь...

— Чи не хотїла-сь, Ягусь, що?

— Гале... не раз гадала-м, аби таке стало ся, не раз...

— Гадала-сь так! Гадалась! — шептав страстно.

— Хиба-ж би ні, Антосю! та раз-у-раз, раз-у-раз... Там за перелазом не добре...

— Правда... тут ніхто нас не сполошить... Самі-сьмо...

— Самі!... тай така пільма... тай... — шептала, кидаючись йому на шию тай обіймаючи його з усеї сили шалу та любови...

Не віяло вже полями; лише часами вітер перегортав мягоньким подувом тай, мов би тим пестячим шепотом, перехолоджував розпечені лица. Не було зізд ярких ні місяця, небо висіло низько, збовдурене грузькими та пошматованими рунами хмар, мовби те стадо бурих волів залягло пусті та голі паренини, а далі мерехтіли гей би крізь сірі, розлізлі дими, що сьвіт цілий здавав ся витканий із мраки, дрожачої скрізь темряви та збуреного колоту.

Глибокий, варівкий та ледви чутний шум дрожав у повітря, плив мов би від лісів, затоплених у ночі, або від хмар, із тих диких заглибин, із котрих раз по раз викуркували стада білих облаків, утікаючих бистро, мов би ключі весняного птаства, гонені половиками.

Ніч була темна тай болізно збурена, глуха та повна чудного руху, повна ляку, несхоплених дрожань, тривожних пошумів, притаєних появ та раптових ставань річий непояснених та страхітних; часами, раптом, із під звалів темряви виблискували привидні блідощі снігів, ба якісь ледові, вохкаві, росячі поблиски повзли вужовими скрутками крізь тіни, ба знову ніч немов прижмурювала вії, смерки впадали чорним, непроглядним ливнем, тай сьвіт увесь пропадав, що очі, не можучи вхопити ся нічого, зсували

ся безсильно в саму гллуб переляку, тай душа деревіла, привалена глухою мертвотою могили, та иноді роздирали ся запони тїний, пукали мов би громом розпорені, тай крізь страхітні заглибини хмар видко було в глибинах іранатові поля узвіздженого, тихого неба.

То знов із піль чи від хатів, із неба чи із затоплених далечин, зовсім не знати відки, дрожали розпорскані, повзучі, не то голоси, не то поблиски, не то якісь ізгублені відгуки, привиди звуків тай річий давно вмерлих, та блукаючих по сьвітї, плили жалібним танцем тай щезали не знати де, як ті вмерлі звіздяні сьвітлощі.

Але вони осліпли на все, буря в них іскопила ся тай росла, змагаючи ся що млі-око, перевалювала ся із серця в серце потоком пекучих та невисловлених похотей, блискавкових поглядів, болізних дрожань, раптових несупокоїв, цілюнків пекучих, слів попутаних, безладних тай осяйних, мов дикі метаня громів, смертних онімінь, чутливостей, тай враз такого чару, що душили ся в обіймах, роздавлювали ся до болю, просто дерли ся кігтями, немов хочачи вирвати із себе нутра тай скупати ся в роскошах муки, а застелені більмами очи не бачили вже нічого, навіть самих себе.

Тай вхоплені любовною вихорою, осліплі на все, збожеволілі, обезтямлені, стоплені з собою мов дві горючі віхи, несли ся в ту ніч непроглядну, в пустиню тай глуху самотину, аби віддавати ся собі на смерть, до дна душ, пожирані вічним голодом триваня...

Не могли вже говорити, лише безтямні крики рвали ся їм десь аж із самих печінок, лиш шепоти здавлені, пошматовані та стрілки як вирини вогню, слова блудні тай обпиті шалом, погляди жгучі до шпіку — погляди поблідлі божевілєм — погляди гураганів бючих на себе, аж

переняла їх така страшенна дрож похоти, що сче-
пили ся з диким скавулінем тай упали... безтя-
мні зовсім...

Увесь сьвіт заколесував тай упав із ними
в вогненні западні...

.

— Вже мене розум відходить !...

— Не кричи... тихо, Ягусь...

— Коли мушу... скажу ся, або що !

— Мало мені серце не розпукне !

— Згорю... пробі, пусти... дай відітхнути...

.

— О Сусе... бо вмру... о Сусе !...

— У сьвіті єдина...

— Янтось ! Янтось !...

.

. Мов тоті соки, живучі тайно під зе-
млею, будять ся з кожною весною, розпружу-
ють ся безсмертною похітю, пруть до себе крізь
ізвали сьвіта, з країв землі пливуть, аж віднай-
дуть ся, пропадуть у собі тай у сьвятій тайні
зачнуть, аби потому стати ся з'умленим очам :
весняною порою, або квіткою, душею людською
або пошумом зеленої деревини...

Так і вони перли ся до себе крізь довгі туги,
крізь дни печалі, крізь сірі, довгі, пусті дни, аж
віднайшли ся тай з однаковим, непереможним
криком похотей упали собі в обійми, счіпляючи
ся так могутно, мов тоті сосни, коли їх буря
вирве тай розторощені кине на себе, що обій-
мають ся распучно, усею міццю тай в смертній
боротьбі гойдають ся, змагають ся, хитають ся,
поки посполу в холодну смерть упадуть...

А вкривала їх ніч тай обпряла, аби стало
ся, що призначено...

.

Перепелиці почали скрикувати ся десь у темрявах, та так то близько, що чути було йдуче ціле стадо; йшов швидкий шелест, немов би крил підниманих до лету тай бючих о сніги, ба окрім, холодні голоси розривали тишину, а від села, видко недалекого, схаплювали ся придавлені та міцні піяня когутів.

— Пізно вже... — шепнула трівожно.

— Ще далеко до півночі, п'ють на відміну.

— Відлига буде.

— Розуміє ся, сніг замяк.

Заяці десь-то близько, немов за каменем, під котрим сиділи, почали бекати, перегоняти ся та грати ся, гей би на весілю, тай цілою громадою перелетіли попри них, аж відскочили перелякані.

— Парують ся, юхи, та так то сліпнуть, що на чоловіка не вважають. До весни йде.

— Гадала-м, що якась дика звір'юка..

— Тихо-ко, причакни! — шепнув переляканим голосом.

Припали до каменюки мовчки. З розбіленої сніговими поблисками темряви, почали виринати якісь-то тіни, довгі та повзучі... посували ся поволи... хильцем, ба счезали геть, немов під землю западали ся, що лиш очі сьвітили, гейби ті червячки-сьвітюхи в гущавині; було може ледви з пів гона від них, переволікли ся швидко тай геть ісчезли в темряві, коли се раптом почув ся короткий, болізнй, смертний заячий бек, потім гострий тупіт, шум харкотінь, якесь страхитне клекотіне, хрупканя торощених костей, грізний воркіт, тай знову мовчанка глибока та варівка настала навкруги.

— Вовки роздерли заячика.

— Що то нас не вислідили!

— Від вітру сидимо, то й не занюхали.

— Бою ся... ходім уже... холод мене проймає... — здригнула ся.

Обгорнув її собою тай розгрівав такими цілунками, що обоє швидко забули про весь світ, обіймили ся кріпко в пояс тай пішли якоюсь доріжкою, котра їм сама встелила ся під ноги; йшли, похитуючи ся важко, рухом деревини вкритої надстатком оцвіту тай гойдаючої ся стиха в бжільнім жужжіню...

Мовчали та лише шум поцілунків, зітхань, страстні поклики, глухий воркіт захоплень, радісне бите сердець, укрили їх немов дрожащим жаром весняних піль: були гей ті обквітчані весною розлогі, затоплені в світлінім побренькуваню радощів; бо так-же само розцвитали ся їм очи, так само дихали спечним подихом піль, розжарених у сонішній пожежі, тремтінєм трав ростучих, дрожанєм тай поблиском потоків, здавленим криком птиць; серця дудніли в одно з тою святою землею, а погляди падали мов той тяжкий, плідний яблінковий оцвіт, а слова тихі, рідкі, важкі, виринали з самого коріння душі, мов осяйні гони деревини в маєві зорія, а віддихи були як ті подуви пестячі пухом рун, а душі мов той день весняний, розсонішнений, мов ті збіжа стрункі, повні жайворонкових цвірінькань, поблисків, пошумів, улискуватої зеленини та непереможних радощів істнованя...

То мовкли раптом тай ставали, западаючи ся в темрявах якогось ісчезаня, як коли хмара застелить сонце тай світ утихне, засмеркне ся тай в жалощах та страху счежає на млі-ока...

Але швидко піднимали ся з онімінь, радощі бухали в них пожежаром, весільний тон дзвинів у душах, обкрилював міцю такого щастя тай так ірвав до піднебесного лету, що ані знаючи вибухали страстним, геть безтямним співом...

Хитали ся в такт голосів, що мов би були веселковими крилами тай звіздяним, розпеченим вирином звуків розсипали ся в ніч обмерлу тай пусту.

Не знали вже нічо, йшли притулені до себе та безвільні, лиш п'яні тою надлюдською міццю почуття, що їх несла у надсвіт тай рвала ся піснею безладною, запутаною, майже без слів.

...Пісня дика тай збурена пліла рвучким потоком із сердець ісповнених тай була в світ увесь побідним криком любови...

...тай моввогненна купина горіла у хаосі смерків тай нічного колоту...

...ба була иноді немов важким, розторощуючим воркотом від, ізриваючих ледові окови...

...ледви чутним, дзенькливим та солодким пошумом дзвонила, гей хвиля збіж хитаючих ся в сонці...

...пукали золоті ланцюги тягарів, розсипували ся на вітер, тай об'иржавлені, волікли ся тяжко загонами, що були лише криками ночі, иноді хлипанєм безсильним, кликанєм сирітським, голосом погібелі й жаху...

...тай у могильній тишині вмирали.

Але небавком, як налякані птиці схаплювали ся д' сонцю скаженим летом, серця надзвучали такою могутністю підлету та счезнення в усьім, що вибухали осяйним гимном захоплення, молитовною піснею всеї землі, безсмертним криком істнованя.

...
— Ягусь! — шепнув з'умілим голосом, мов би завважуючи її коло себе.

— Таже се я! — відповіла якосьто слізно тай тихо.

Найшли ся на доріжці, ідучій здовш села, за стодолами, але вже по Бориновім боці.

Коли се Ягна стала плакати.

— Що таке тобі?

— Або я знаю?... та так мене щось іздавило, що самі сльози льють ся.

Зажурился дуже, сіли під якоюсь стодолю на стримлячих вуглах, пригорнув її міцно тай обіймив раменами, що мов дитинка припала йому до грудий, задивила ся десь у себе, та сльози скапували їй з очий, мов та роса з квіток; обтирав їх долонею, ба рукавом, але все плили...

— Боїш ся?

— Чого-ж би! лише така тишина в мині росте, мов би смерть коло мене стояла, а так мене щось ізнімає, так ізносить, що 'нтого неба вчепила би-м ся тай з тими хмарами полетіла у сьвіт.

Не відповів, замовкли обоє, присмеркло в них раптом, якась тінь упала на душу тай скаламутила ясні тоні тай пронизла чудно болісною тужливістю, що ще дужше рвали ся до себе, дужше шукали в собі якоїсь опори, дужше перли крізь себе в якийсь бажаний сьвіт...

Вітер завіяв, деревина захитала ся трівожно, обсипуючи їх мокрим снігом; хмари спялені, важкі почали раптом розпадатися тай тікати в різні боки, а тихий, роздрожаний зойк повіяв по снігах.

— Треба бігти домів, пізно вже — шепнула, піднімаючи ся трохи.

— Не бій ся, ще спати не сплять, чути голоси на дорозі, певно розходять ся від Клембів.

— Бражанки лишила-м при доєню, ще собі ноги корови поломлять.

Утихли, бо якісь голоси почули ся ближше тай минули; але десь із боку, мов би на тій самій доріжці, заскрипів сніг, тай якась тінь висока замихтіла так виразно, що схопили ся на рівні ноги.

— Хтось там є... лише притаїв ся під пло-
том.

— Привиділо ся тобі... часом за хмарою
такі тіни йдуть.

Довго наслухали, роздивляючи темряви.

— Ходім ув оборіг, там буде тихіще! —
шепнув горяче.

Обзирали ся трівожно раз за разом, по-
ставкуючи з іспертим духом тай наслухаючи, але
тихо було навкруги тай мертво; то підійшли хиль-
цем, обережно д' оборогови тай всунули ся в
глибоку яму, чорніючи тут же над землею.

Потемніло знов на сьвітї, хмари счепили ся
в гущавину непроглядну, бліді сьвітлощі погасли,
ніч мов би прижмурила вії тай впала в глибо-
кий сон, вітер промайнув без сліду, тишина вій-
нула ще глибша тай варівкіща, що чути було
дрожання деревини обвислої під снігом тай дале-
кий, далекий булькіт води, падучої на млинські
колеса, а довго згодя сніг знову заскрипів на
стежці: вже добре чути було тихі, обережні,
гей вовчі кроки... Якась тінь відорвала ся від
стїн і пригорблена посувала ся по снігах, чим
раз то ближе, виростала, задержувала ся що
млі-око, тай знов ішла... звернула за оборіг від
поля, приповзла майже під яму тай наслухала
довго.

Потім пересунула ся д' перелазови тай ще-
зла під деревиною.

Не вийшло й Богородице Діво, як знову по-
казав ся, тягнучи за собою величезний сніп со-
ломи, став на млі-око, послухав тай скочив д' о-
борогови, приткав снопом диру... тріснув сірник,
тай вогонь у-мить розблис по соломі, затріпав
ся, тисячею язиків блис тай трохи згодя бухнув
кервавою хустиною, захоплюючи всю стіну обо-
рога...

Борина-же пригнений, страшний мов труп чатував із вилами в руках.

Вони-ж зараз поміркували, що робить ся: криваві блиски стали протискати ся в середину тай дим деручий заповнив яму, схопили ся з криком, бючи ся в стіни, не відаючи виходу, збожеволілі зо страху тай ледви дихаючі, аж Антек якимось чудом попав на заткавку, попер усею міццю тай разом із нею впав на землю, але поки підняв ся, старий скочив на него тай пробив вилами до землі, не попав добре, бо Антек ісхопив ся тай поки старий повторив, grimнув його кулаками в груди тай утік в увесь сьвіт!

Кинув ся тоді старий ід оборогови, але вже й Яїни не було, лиш майнула навперед него тай щезла в ночі, то став русти збожеволим, безтямним голосом:

— Горить! горить! — тай бігав із вилами довкола оборога, що мов лихий видавав ся в кривавих поблисах, бо вогонь обхопив уже весь оборіг тай з шумом мечучи ся, шипячи, бив у гору страшенним стовпом поломіней та димів.

Люде стали надбігати, крики пішли по селі, хтось ударив у дзвін, тривога засіпала серця, а поблиск ріс тай пожар вогненною скатертю повівав на всі боки тай порскав дощем іскор на будинки, на все село.

ХІІ.

Що діяло ся в Липцях по тій достопамятній ночі, се й найпершому головачеві не лехко було би зятямити усе тай оповісти; бо так заворушило ся в селі, як у тім муравлиску, коли в него який пустяк палицею штовхне.

Що йно розвидло ся яко-так, тай люде очи з нічного померку протерли, а вже кождому було квапно на погорілище, то не один отчешаш іще в дорозі говорив, а біг бігцем мов би на той ярмарок.

День був підняв ся важкий тай так пере-
мрачений, що хоть уже пора була на велику
ясність, а темніло ще, мов у зоріне, бо сніг
почав валити мокрими пластами тай закрив сьвіт
розтрясеною, склистою та перемоклою ска-
тертю, але ніхто на плюту не вважав, сходили
ся з усіх боків тай цілими годинами стояли на
погорілищі, прораджуючи стиха про вчешашне,
та стрижуци вухами, аби чого нового до-
чути ся.

То й гомін чинив ся не малий, бо чим раз
більше надтягало народу, що купи вже стояли в
оплітках, повно було в подвірю, а вже просто
глотою товпили ся коло оборога, що лиш чер-
воніло на снігах від жіночої вгортини.

Оборіг був геть іспалений тай розвалений,
що лише два стовпи стриміли з погорілі, обсма-
лені як головні, на хлівах же тай шопі дахи по-
зривано до самих зрубів тай розкинено, що вся
доріжка тай поле навкруги, з на якого пів гона,
занесені були обпаленим пошитом, потрісканих
латами, перепаленою соломою тай на пів ізву-
гленним деревом і всякою спалениною.

Сніг ішов без перерви тай поволи вкривав
усе склистим покривалом, а місцями таяв від
притаєних жарів, а деколи з порозвалюваних
куп сїна виринали смуги чорного диму тай бу-
хала бліда, тріскуча полемінь, то зараз кинули
ся на неї хлопи з гаками, душили деревляни-
ками, били палицями тай привалювали снігом.

Що йно були розволікли таку розітлілу
купу, коли се котрийсь, либонь чи не Клембів
хлопець, вигріб гаком якусь обпалену шматину
тай підняв високо.

— Ягусїна хустка! — верескнула кепкую-
чи Козлова, бо вже-ж добре знали, що ста-
ло ся.

— Поштортайте-ко, хлопці, може найдете
там іще які штани!...

— Гале! виніс цілі, хиба що міг загубити на дорозі.

— Дівчата вже шукали, хтось їх перебіг.

— Коби Ганці віднести — балакали, вибуваючи сьміхом.

— Тихо будьте, пискачі! але, на іграшку зібрали ся та зуби шкірити муть із чужого нещастя! — крикнув розсерджений солтис. — До дому, баби! чого тутечки стоїте? Вже-сьте досить намололи язиками — тай кинув ся, розгоняти.

— Зась вам до нас! пильнуйте свого, коли-сьте на се встановлені! — крикнула Козлова так міцно, що солтис лиш подивив ся на неї, плюнув тай пішов у подвірє, а ніхто навіть не рушив ся з місця, баби-ж почали собі деревляниками підсувати хустку, обзирати, та щось по-тиху та зо страхітем оповідати.

— Таку треба із села прогнати коцюбою, як чарівницю! — сказала в голос Кобусова.

— А вже-ж! без неї те все! без неї! — приговорювала Сікоржина.

— А вже-ж! але Господь Ісус беріг, що все село не пішло з димом! — шепнула Сохова.

— Бо й правда, що чудо, дійсне чудо!

— Тай вітру не було тай в пору завважали.

— А хтось у дзвін ударив, бо село було в першому сні.

— То-ді медведники йшли з коршми тай перші побачили.

— Мої ви кохані! але їх сам Боруна зловив ув оборозі тай що йно розігнав, а тут і вогонь бухнув. Міркувала-м учера в Клембів, що щось буде, скоро разом забрали ся.

— Давно вже, бачу, сторожив за ними.

— Якже! казав мій хлопець, що вчера ввесь час ходив по дорозі перед Клембовою хатою тай мав їх на оці — говорила під носом Кобусова.

— Отже видко, що без злість Антек підпалив.

— Хиба-ж не грозив?

— Все село за се знало.

— Мусіло ся сим іскінчити, мусіло! — договорювала Козлова.

Тай в другій групі старших господинь шептали всячину, лиш тільки, що тихіще та важніще.

— Старий-ді так избив Ягну, що лежить хора у мами... знаєте?...

— Якже! зараз до дня, повідали, прогнав її, скриню за нею викинув тай усю лудину — докинула мовчуча доти Бальцеркова.

— Не кажіть аби-чого, була-м що йно у хаті, скриня стоїть на своїм місці — пояснювала Плошкова.

— Але, вже на весілю ворожила-м, що так і скінчить ся — похопила голосно.

— Що то діє ся, мій Сусе! що діє ся! — йойкнула Сохова, хапаючи ся за голову.

— Ано що, до криміналу його возьмуть тай тільки!

— Справедливо йому се належить ся: все село могло погоріти!

— Таже-м уже спала порядно, а тут Лука, що літав із медведниками, бубнить у вікно тай кричить: „Горить!“ Сусе, Маріє! в вікнах червоно, немов би хто підпалом шиби обвалив, то ми вже зо страху геть міць відняло... а тут дзвін бє... люде кричать!... — оповідала Плошкова.

— Скоро лише сказали, що Борина горить, зараз мене тькло, що се Анткова справа, — перебила їй котрась.

— Тихо будьте, кажете, як би-сьте на очі бачили!

— Бачити не бачила-м; але скоро так усі повідають...

— Іще в м'ясниці верзла про се сям-там Ягустинка...

— Нехибно возьмуть його в диби тай посадять у криміналі.

— Та що йому зроблять? чи бачив хто? є на се свідки, що? — завважила Бальцеркова, бо процесниця була сильна тай на праві зна-ла ся.

— А не зловив же його старий?...

— Зловив, але на чім іншим, а хоть би й бачив підпал, то свідчити не може, бо батько-ж тай у гніву з собою жили.

— Судів се справа, не наша, але хто-ж винуватий перед Богом тай людьми, як не тота сука, Ягна? що? — підняла знов гострий голос Бальцеркова.

— Правда! Розуміє ся! така безличність, такий гріх! — шептали по-тихіще, збили ся в купу тай зачали одна почерез одну випоминати її гріхи.

Балакали чим раз голосніше тай чим раз завзятіше судили Ягну, виговорювали тепер усе, що лиш було тай не було, що лиш котра коли зачула, або й сама вигадала на неї; всі давні врази тай завісти зашипіли в душах, що мов той камінний град летіли в неї прізвища, вигадки, погрози, лихі й ненависні слова, збентежена злість, що як би так явила ся тепер, то нехибно з кулаками кинули би ся на неї.

Хлопи-ж у другій купі радили супокійніше; але не менше завзято повставали на Антка, гнів поволи обхоплював усі серця, збентежене глибоке, люте гойдало товпою, блискало в очах громами, що не один кулак протягав ся грізно,

готовий упасти, не одно тверде слово мов камінь забреніло, що навіть Матій, котрий його зразу боронив, дав покій, а лиш нарешті сказав :

— Розум йому відняти мусіло, коли на таку річ важив !

Але на се скочив розлючений коваль тай став представляти господарям, що Антек давно грозив підпалом, що старий уже здавна знав про се тай цілими ночами пильнував.

— А що він се зробив, то присяг-бим, а в тім є свідки, зізнають тай мусить бути кара на таких ! мусить ! Хиба-ж не змовляв ся все із парубками, не бунтував проти старших, не підмовляв на лихе ? знаю я й з котрими, знаю, навіть дивлю ся на них, слухають мене тепер тай ще сьміють боронити такого ! — верещав грізно. — Зараза з такого на все село пливе, зараза, то до криміналу, на Сибір його, палицями затовчи, як собаку скажену, бо не досить образи божої, аби з рідною мачохою... А тут іще підпалює ! Чудо лише, що все село не пішло ! — викрикував завзято, видко мав у тім якусь-то шпекуляцію.

Зміркував се Рохо, стоячий із Клембом на боці, тай сказав :

— Міцно стаєте проти него, хоть іще вчора пили-сьте з ним у коршмі.

— Воріг мені кождей, котрий ціле село міг повести на дідів !

— А дідич то вам не воріг ! — докинув поважно Кломб.

Заверещав їх, закричали й інші, а коваль кидав ся між люде, юдив, до пімсти кликав, не-сотворені річи вигадував на него, аж і нарід, досить уже збентежений, скаламутив ся до дна тай заклекотів, зачали голосно кликати, аби привести палія, вкувати в кайдани тай до уряду повести, а інші, горячіщі, вже обзирали ся за бу-

ками тай хотіли бігти, витягти його із хати тай так випарити, аби ціле жите попамятав!... Найдужше напирали ті, котрим нераз Антек ребра счислив палицею...

Рейвах підняв ся, крики, клятьби, погрози тай такий заколот, що нарід заклекотів тай метав ся, мов та гущавина, бита вихорою, тай став хитати ся, бити мов хвиля у плоті, перти д'воротям тай на дорогу протікати — марно вїт скочив утихомиряти, марно солтис тай що старші представляли та толкували, голоси їх пропадали в пекольнім вереску, вони-ж самі, схоплені розгоном, ішли разом з іншими, ніхто ані слухав ані вважав на їх бесіди, кождий ірвав ся, метав ся, кричав з усіх сил, що немов якась біснуватість понесла всіх вихорою пімсти...

Коли се Козлова стала пропихати ся на перед тай кричати під небеса:

— Обоє винуваті, обоє притягти тай покарати на погорілищі!...

Баби, особливо-ж комірницї тай уся біднота, взяли втор із нею тай з криком нелюдським, розчепірені, безтямнісінькі дерли ся побіч неї на чоло крізь гущавину скаженїлим, гудячим потоком; підняв ся вереск і виск у вузьких оплітках, бо всі-ж у-раз тисли ся, всі кричали, всі замахували ся кулаками, пропихали ся з міцю, що лиш очі блищали грізно та попутаний дикий гомін бив від них мов булькіт збурених від, мов той голос загального гніва, що захопив усі серця поломіню — товпили ся чим раз міцніше тай швидше, коли се ті на передї идучі стали кликати:

— Ксьондз із Господом Ісусом іде! ксьондз!

Товпа заторгала ся мов би на привязи, захитала ся тай гримнула на дорогу, ставала, розпадала ся на бризки, вмовкала, тай раптом і вмовкла зовсім тай упала на коліна тай похилила голі голови...

Бо ксьондз надходив від косцьола із Господом Ісусом; Ямброжи йшов із засьвіченою ліхтарнею на переді тай придзвонював...

Пройшов швидко, що видів ся вже мов би за обмерзлою шибою в тім густім, сніговім тумані — коли почали піднимати ся з землі.

— До Филипки йде, так-ді перемерзла вчєра в лісі, що вже від зоріня ледви дихає, кажуть, що вечера не діжде.

— Кликали його й до Бартка з тартаку...

— Заслаб?

— Якже, не знаєте? дерево його так-то придавило, що певно вже нічо з хлопа не буде... — шептали, позираючи за ксьондзом.

Кілька господинь рушило за ним в асисті тай ціла гурма хлопців полетіла на попереки ставом ід млинови, решта же стояла безрадно, мов те стадо овець, коли їх раптом собака зжене, гнів десь подів ся, тай розгін моци порс, го-мін умовк, то роззирали ся по собі немов пробуджені зо сна глибокого, переступали з ноги на ногу, чіхали ся в голови, щось не щось бовтали, а що не одному встидно ставало, то лише спльовував, шапку натискав тай хильцем перебирав ся з громади, котра мов та вода розливалася по дорозі тай счезала поволи розтікаючи ся по оплітках та хатах. Одна Козлова, не вважаючи на все, кричала голосно тай грозючи Ягні й Анткови, але бачучи, що її всі відступили, наклєла, аби собі влєкшити злість, посварила ся з Рохом, котрий їй слова правди сказав тай пішла на село, то врешті лишило ся людий мало богато, та ті, що наглядали над погорілею тай дбали, аби в разі віднови вогню дати підмогу.

Лишив ся в подвірю й коваль, але такий розлючений подією, що мовчав, крутив ся неспокійно, зазірав у закутки тай ув-одно прогоняв Лапу, котрий усе за ним погавкував тай добирав ся...

Борина-ж не показав ся ані раз за весь той час, казали, що закопав ся в перини тай спить, одна лиш Юзка, з запухлими від плачів очима, визирала перед хату на нарід тай знов ховала ся, то сама Ягустинка обходила господарство, але й стара була нині мов оса куслива тай неприступна, як ніколи, що бояли ся її питати, бо так відповідала, мов би хто кропиви полизав.

В само-ж полудне приїхав писар із поліцаями тай стали описувати погорілю та дошукувати ся причин пожежі, то вже-ж, що й решта народу розскочила ся на всі боки, аби, бува, не потягли до свідчення.

Дороги раптом опустіли майже геть-то, правда, що й сніг валив раз-у-раз, і навіть іще мокріший, бо поки ткнув землі, топив ся тай грузькою млакою вкривав усе, в хатах натомісць кипіло гей в вуліях, бо в Липцях того дня зробило ся мов сьвято несподіване, мало хто що робив тай тямив про що, то де-не-де корови рикали при пустих жолобах, а лише радили скрізь, часто хтось перемикав ся із хати в хату, баби літали з язиками, новини кружили мов ворони з комена на комен, а в вікнах і перед дверми, ба в оплітках визирали розцікавлені лица чекаючі, чи повезуть Антка поліцаї!

Цікавість і нетерплячка росли з години на годину, а не знати було нічо певного, бо що трохи хтось улїтав задиханий тай казав, що вже до Антка пішли, а другі присягали, що поліцаїв побив, вирвав ся із пут тай в увесь сьвіт пішов, а інші знов що інше плели.

Та лиш се було правда, що Вітек літав до коршми по горівку тай що з комена Боринового сильно курило ся, міркували з того, що якусь-то страву для поліцаїв ладять.

А вже над самий вечір приїхала вїтова брика з писарем тай поліцаями, але без Антка!

З'уміне й розчароване невстачі обхопило село, бо всі-ж були певні, що його закованого в кайдани повезуть до криміналу, марно заходили в голову та міркували, що старий зізнав до протоколу, знав про се лиш вїйт та солтис, але сї не хотїли нічого казати, то цїкавість ізросла незвичайно тай снували ся здогади чим раз инші тай зовсім неймовірні...

Ніч поволи зробила ся темна тай досить тиха, сніг був перестав іти тай брало мов би на приморозок, бо хоть бурі хмарищі переганяли по небі, але де-не-де, в високих прірвах, блисла виіскрена звїзда тай гострий подув істискав трохи розмяклі сніги, що хрупали під ногами, по хатах блимали сьвітла тай люде куплячи ся по тісних кімнатах, перед ватрами, втихомиряли ся по цілодневних зворушеннях, не перестаючи про те снувати здогади й допущеня!

Бо вже-ж матерії не хибувало, бо коли Антка не взяли, то не він підпалив, значить: хто? — Не Ягна-ж! ніхто би сему не повірив; не старий, така гадка ані повстала кому в голові!

То й блудили на-помацьки, не можучи ніяким чином найти виходу з утомної загадки... В усіх хатах балакали про се, та ніхто правди не дізнав ся, лиш тільки з тих мірковань вийшло, що гнів до Антка минув, умовкли навіть його вороги, а приятелї, як Матїй, підняли знов оборонні голоси, але натомісць ізняла ся люта неохота до Ягни тай доходила аж до грози страшного, смертного гріха. Жінки взяли її на язики тай так переволїкали між собою, не мов би по тім гострім терню, не полишаючи цілого навіть кусника шкіри! Дістало ся при тім і Домініковїй немало, дістало ся... ба ще й більше кидали ся на неї в злости тому, що ніхто не знав, що з Ягнуою діє ся, бо стара проганяла цїкавих від порога, мов тих улазливих собак.

Але одно, що згідно тай однаково всі чули, се глибоке спочутє для Ганки, над котрою щиро милосердили ся тай жалували сердешно, ба навіть Клембова тай Сікоржина зараз із вечера пішли до неї з добрим словом, узявши щось-не-щось у вузлики.

Оттак минув той день на довго памятний, на взавтра-ж усе вернуло ся до давного, цікавість пригасла, гніви остигли, зворушенє втихомирило ся тай упало, кождий знов вернув ся до своєї колійки, похилив голову під ярмом тай ніс долю, як Господь Бог приказав — без наріканя тай терпляче.

Розуміє ея, що балакано сям і там про ті події, та чим раз рідше й байдужніше, бо кождому близші й перші власні журби та турботи, які кождий день окроме приносить.

Прийшов марот тай настали часи просто невидержні, дни були темні, сумні та так-то пройняті плютою, дощами, ба мокрим снігом, що трудно було вихилити ся за хату, сонце мов би десь затратило ся в тих низьких, зеленавих затопах хмар, що й на те млі-око не розблискувало — сніги поволи таяли або підмяклі, загружені зеленіли ся від плюти гей би плісню оброслі, вода стояла в борознах тай заливала низи й обійстя, ночами же брали приморозки, що трудно було вдержати ся на обледжених дорогах та переходах.

Через такий собачий час, хутше й забуто про пожар, тим більше, що ні Борина, ні Антек, ні Ягна не дразнили собою людських очий, то впали в безпам'ять, як той камінь на дно, що лиш вода иноді стягне ся над ним, зморщить ся, поломить ся, розколесить ся, зашумить тай знов тече спокійно.

Так минуло пару день, аж до остатного, запустного Вівтірка.

А що останки були півсьвятцем, то вже з самого ранку немалий рух учинив ся по хатах, бо припрятувано трохи в кімнатах, а майже з кожного дому поїхав хтось у місточко за всячиною, головню-ж по мясо або бодай по той кусень ковбаси чи сала, лише біднота мусіла контентувати ся селедцем узятим на борг у Жида та картофлею з сілю.

У богачів, то вже від самого полудня смажено пампушки, то не вважаючи на плюту, по всьому селу розволікли ся запахи перепаленого смальцю, праженого мяса тай інші, ще більше дразнячі слину смаки.

Медведники волочили ся знов від хати до хати зі своїми чудаками, то раз-у-раз, а все в иншій боці, бухали гамірливі голоси хлопців.

У вечір же, по вечері, зробили музику в коршмі, на котру, хто живий і рухав ногами, пішов, не вважаючи на дощ зо снігом, який від самого смерку йшов.

Забавляли ся з усього серця, тим більше, що се-ж останній раз перед великим постом. Матій грав на скрипці, до втору йому перебирав на флетику Петрик, Боринів парубок, а прибубнював Ясько Пшевротний.

Гуляли жваво, як мало коли, тай до пізна, аж поки дзвін на косцюлі не вдарив на знак, що то вже північ тай мясницям кінець; зараз же вмовкли музичні голоси, перестали танцювати, допили покvapно фляшки та порції тай нарід тихо розходив ся, лишив ся сам Ямброжи, несогірше напилый, бо своїм звичаєм став перед коршмою висьпівувати.

Лише в хаті Домінікової блищало сьвітло до пізна, повідали, що до других курий, бо сидів там вїт із солтисом тай згоду робили між Ягною та Бориною...

Село вже давно спало, тишина обхопила

світ, бо дощ якось із півночі перестав, а вони ще радили...

.

Лише в Антковій хаті не було тишини, ані спокійного сна, ані веселих останків.

Що там діяло ся у Ганчиній душі за ті довгі дні тай ночі, від тої міноти, коли її в час пожару стрітив перед хатою тай силою приневолив вернути ся, се хіба один Господь Бог знає, але сего ніяке людське слово не вповість.

Розуміє ся, що ще тої самої ночі дізнала ся про все від Веронки.

То завмерла в ній душа від муки тай лежала мов той труп голий, своєю смертю страшений. Перші два дні майже не рушала ся від пряслиці, прости не пряла, лише рухала безвільно руками, як той чоловік у смертній спячці, задивлена пустим, випеченим зором у себе, в ті холодні завії сумів, у ті жалібні глибини пекучих сліз, кривд та несправедливостей, що ні спала за той час, ні їла, ні знала добре, що навкруги діє ся, навіть діточих плачів нетямна ні себе, аж ізмилувала ся над нею Веронка тай зайняла ся дітьми й старим, котрий до того захорював по тім ході в ліс тай лежав на припічку, постогнуючи стиха.

Тай Антка як би не було, виходив у зоріне та вертав ся пізно в ночі, не вважаючи на неї ні на дітий, а в тім не могла перемогти себе бодай на те одно слово до него, не порадила, таку запеклу мала душу з жалю тай мов би в камінь істуглу.

Аж третього дня якось-то пробудила ся; одержнула ся немов зо сна страшного, але так ізмінена, що мов би зовсім инша підняла ся із тої мертвоти, лице мала сіре, спопеліле, з'оране зморщками, постаріла ся на роки, та так ости-

гла, що мов би її хто з дерева вирізав, лиш очі горіли бистро та сухо, тай вуста сціплювали ся міцно, при тім обпала геть із тіла, що шматє висіло на ній мов на колі.

Зняла ся знов до життя, але й у нутрі перемінена, бо хоть давну душу мала мов би зітлілу на порох, то в серці почула якусь чудну, невідчувану давніше міць, неподатливу силу життя тай боротьби, горду певність, що переможе тай возьме верх над усім.

Припала зараз до дітий поплакуючих жалібно, вгорнула їх собою тай мало не задушила в цілюнках тай враз із ними бухнула довгим, солодким плачем, аж се їй зробило полекшу тай вернуло зовсім до памяти.

Впорядкувала швидко хату тай пішла до Веронки дякувати за добре серце тай перепрошувати за давні провини, згода швидко настала, не дивувала ся сему сестра, лише того не могла зміркувати, що Ганка не жалувала ся на Антка, не пімстувала, не нарікала на долю, ні, мов би ті річи вмерли давно тай упали в нетяму, тільки, що врешті сказала твердо:

— Так тепер чую ся, як удовиця, то розуміє ся, що вже сама мушу подбати про діти тай про все.

Тай швидко, ще того дня над вечір пішла в село до Клембів тай інших знакомиць, аби дізнати ся, що там із Бориною діє ся... бо добре-ж затимила собі його слова сказані тоді, на розстаню.

Але не пішла зараз до него, прочекала ще пару день, бо вагувала ся вказувати ся йому перед очі так хутко по всім.

Аж у другу Середу, в Попелець, не ладячи навіть і сніданку, вгорнула ся, яко мога найліпше, діти дала під Верончину опіку тай збирала ся виходити.

— Куди се ти збираєш ся так рано? — запитав ся Антек.

— До косцьола, Попелец нині — відповіла нерадо й обминаючи.

— Не зладиш і сніданку?

— Йди собі до коршми, Жид тобі ще поборгує! — вирвало ся їй не-хотячи.

Схопив ся на рівні ноги, мов би його хто буком уперіщив, але, не вважаючи на се, вийшла.

Не бояла ся вже тепер його криків ані злости, немов чужим і так далеким їй видав ся, аж сама сему дивувала ся, а хоть иноді дрожало в ній щось, немов остатна поломінь давного милування, немов підпал той привалений сумами тай розтоптаний, гасила його в собі навмисно, силою пригадок тих непереболених ніколи кривд.

Акуратно й люде виходили до косцьола, коли навернула на тополеву дорогу.

Днина зробила ся чудно ясна й погідна, сонце світило від самого сходу, нічний, порядний приморозок іще був не розтопив ся у відлизі, зо стріх капало низками блискучих пацьорок, а зледоватілі води по дорогах та ровах світили мов зеркала, об'инеєна-ж деревина роз'іскрювала ся в сонці, горіла тай мов би тою срібною пряжею летіла на землю; чисте, голубе небо, повне молошних, малих хмарин, ігра-ло в сонці немов розцвилий ленів лан, коли в него стадо овець улетить тай так-то припаде, що ледви їм білі хребти видко, повітре протягало чисте, морозисте та таке свіже, що чоловік любо ним дихав. Повеселів увесь світ, улискували ся калабані тай михтіли золотими поблисками висклені сніги, по дорогах діти ховзали ся завзято тай покрикували радісно, де-не-де-же старий який вистоював під стіною на сонці, навіть собаки погавкували радісно, перегоняючи

стада ворон волочучих ся за жиром — а чудова, пересонішнена застіль заливала ввесь сьвіт погідною ясністю тай майже весняним теплом.

У косцьолі натомісць обвіяв Ганку проймавий холод тай глибока, молитовна мовчанка, тиха служба божа вже правила ся перед великим віттарем, нарід у набожній тямці, розмолений залягав гушавиною середну наву зальяту потоками сьвітла, та все ще надходили припізнені.

Але Ганка не пхала ся до людей, пішла в бічну наву зовсім пусту та таку засмерклу, що лиш де-не-де жовтіли ся позолоти з ледовими, скупими смугами сьвітла, хотіла лишити ся сама одна з власною душею та Богом, уклала перед віттарем Унебовзятя, поцілювала землю, розпрістерла руки тай вдивлена в солодке лице Матери Милостивої поринула в молитві.

Аж тут вибухла жалями, під тими сьвятими ніжками Потішниці, зложила перекрівавлену ранами душу в покірности найглибшій та впованю безмежнім і чинила сповідь сердешну. Перед Матірю тай Панею всего народу каяла ся з усіх провин, бо вже-ж що грішна була, скоро її так Господь Ісус покарав, грішна!

„Таже не прихильна для других, таже горіжлива над інші, та сварлива, та нехлюя, таже любила й з'їсти добре, тай полїнувати ся, таже в службі Божій недбала — грішна була“ — кричала в собі розпеченим, обплилим кервою жалем каяня, що мало серце їй не трісло, тай молила змилування, за Анткові тяжкі гріхи й провини, жебрала милосердя тай товкла ся в сердешній просьбі, мов та птиця, що перед смертю тікає й б з крильцями у шиби, тріпоче ся, півкає жалібно, аби її вратувати...

Плач нею стрясав тай перепалювала жара просьб і молень, з душі немов відчиненою ра-

ною плив потік молитов тай плакань, що мов би ті крівавi жемчуги розсипали ся по холодній підлозі.

Служба скінчила ся тай увесь нарід у ка-
янню, а часто густо і з плачем підходив до віт-
ря, схиляючи покірно голови під попіл, котрим
ксьондз із голосною покайною молитвою поси-
пував приклякаючих.

Ганка, не чекаючи кінця сеї попільної вро-
чистости, вийшла на сьвіт, дуже чуючи ся по-
кріпленою на силах тай уповаючою вже зовсім
на поміч Божу.

З піднятою головою відповідала на здоров-
каня тай ішла серед цікавих поглядів незлякана,
сьміливо-ж, хоть і з дрожанєм, повернула в
Боринові оплітки.

Мій Боже, тільченний час ногою тут не
ступила, а лиш мов та собака все обходила
з-далеку тай жалібно, то й обгортала тепер лю-
блячим зором дім тай будинки, плоти тай кож-
ну деревинку блищачу в инею та так тямливо,
мов би їй із серця виросла, з її керви була.

Розсьміяла ся її душа розрадуванєм, що
готова була цілювати ту сьвяту землю, а що йно
вступила перед ганок, Лапа до неї кинув ся з
таким радісним скавулінем, аж Юзка визирнула
в сїни стаючи зачудована, не вірючи власним
очам.

— Ганка! Пробі! Ганка!

— Та я-ж, я, не пізнаєш чи що? Тато
дома?

— Таже є в хаті, є... а таки-сьте прий-
шли... Ганка!... — тай розплакала ся дівчи-
нище, цілюючи її по руках, як ту матінку
рідну.

Старий же, почувши голос, сам вийшов на
зустріть тай завів у хату, в ноги йому впала з
плачем ізворушена його видом тай пригадками

бючими з кожного закутка сеї любої хати. Швидко втихомирила ся, бо старий став випитувати ся за діти тай зі спочутєм жалувал їй тай її змізерованя, оповідала все, не втаюючи нічого, лише перелякана зміною в нім, бо постарів ся дуже, схуд на віхоть тай міцно похилив ся, тільки лице лишило ся давнє, ще завзятіще тай грізніше.

Розмовляли довго, ані раз не згадуючи ні Антка ні Яіни, берігли ся обоє тикати сих достиглих болячок, коли-ж у яку годину потім Ганка збирала ся виходити, старий казав Юзці понакладати у вузлики, що лиш було можна, аж Вітек мусів те завезти на самотужці, бо би сама не двигла, та ще на відході дав їй пару золотих на сіль тай сказав:

— Приходи-ж частіще, хоть би й що днини, не знати що зі мною стати ся може, то вважай на дім, Юзка навидить тебе.

З сим і пішла, розгадуючи по дорозі над батьковими словами, що навіть мало звертала уваги на оповіданє Вітка, котрий шептав їй, що війт із солтисом що дня приходять тай до згоди з Яіною старого пруть, що навіть до єґомостя господар ходив із Домініковою, котра вчора до пізна в ночі радила зо старим, тай так-то плів, що лише знав, аби їй підхлібити ся.

В хаті застала ще Антка, направляв собі чобіт під вікном, навіть не глянув на неї, аж побачивши Вітка тай вузлики, обізвав ся злісно:

— Була-сь, бачу, по прошенім!

— Коли зійшла-м на старицю, то й з милосердя людського жити мушу.

Коли-ж Вітек вийшов, вибух гнівом:

— Казав-єм тобі, псякров, аби-сь до батька не ходила!

— Сам мене закликав, то-м пішла, сам мене здарував, то-м узяла, з голоду мерти не буду, ані дітям не дам, коли ти за се не дбаєш!

— Віднеси се зараз, не треба мені нічо від него! — закричав.

— Але мені треба тай дітям!

— Кажу тобі, віднеси, бо сам йому віднесу тай у горло всаджу, най задушить ся своєю добрістю! чуєш, бо за двері все викину!

— Стрібуй, кини бодай, то побачиш! — гаркнула, хапаючи за магілівницю, готова боронити до впадку, така грізна та роз'юшена, що подав ся взад ізбитий з пантелику сим ненадійним опором.

— Дешево тебе купив, окрайцем хліба, як ту собаку! — воркнув мрачно.

— А ти ще дешевше нас і себе продав, бо за Ягніну кицьку! — викрикнула не надумуючи ся, то звив ся мов би пхнутий ножем, але Ганка мов би сказала ся раптом, зальляли її спогади кривд, то бухнула напрасним ісповененим потоком випомінок тай жалів вічно таєних, не дарувала йому вже нічого, не забула ані одної провини, ані одного лиха, та лиш біла в него завзятістю, мов тими ціпами, що якби могла — вбила би на смерть отсеї мінuti!...

Злякав ся її скаженїлости, засїпало ся йому щось у грудях, ісхилив ся тай не знав що сказати, злість його напала тай гіркий пекучий сором так йому зальляв душу, що вхопив шапку тай утік із хати.

Довго не міг поміркувати ся, що їй стало ся, лише як та собака споневіряна гнав кудись навперед себе, геть без памяти — як зрештою що дня...

Від тої страшної мінuti пожару, витворювало ся в нїм щось лячне, що мов би геть сказив ся в собі. На роботу не ходив, хоть мельник присилав по него пару раз, лиш волочив ся по селї, в коршмі посидькував тай пив, снуючи чим раз то крївавїщі замисли пімсти тай не бачучи

вже нічого поза те — то йому навіть байдужні були помови за підпаленє батька.

— Най мені се до очий котрий скаже, най важить ся! — сказав Матїєви в коршмі тай на голос, аби люде чули.

Продав Жидови остатну яловицю тай пропивав її з товаришами, бо скомпанував ся з найгіршими з села, приставали до него такі, як Бартек Козьол, Филип ізза води, Франек мельниччук тай ті що найгірші Гульбасові повішенники, котрі все були перші до всякої роспусти тай раз-у-раз по селі волочили ся мов вовки, дивлячи ся, що би вхопити ся дало тай нести Жидови на горівку, але йому все одно було, які вони, аби лиш коло него компанували ся, бо баки йому сьвітили, мов собачки в очи зазираючи, що хоть часом і побив, але півкватирки густо ставляв тай оберігав перед людьми.

Тай виробляли разом такі бреверії по селі, напастованя тай біятики, що день-у-день ходили на него жалоби до вїйта, ба навіть і перед єгомося.

Перестерігав його Матїй, але пусто, марно й Кломб із чистого приятїльства закликав, аби встаткував ся тай до погибели не йшов, марно йому представляв — Антек ані послухав, ані дав собі що говорити, забував ся чим раз дужше, ще більше пив тай уже всему селови грозив.

Тай так котив ся в ту якусь загибїль, мов би з того стрімкого горба, не вважаючи ні на що тай ні на кого, а село не перестало пильнувати його, бо хоть за те підпаленє ріжне ріжні балакали, але бачучи що виробляє, обурювали ся чим раз дужше, а що при тім і коваль під'юджував нишком, то поволи відкараскували ся від него навіть давні приятелї, обминали його на-далеки, перші голосно знимаючи ся на него — розуміє ся, не дбав про се, пімстою засліплений,

бо сим-же лише дихав, роздуваючи її в собі мов підпал, аби полонію бухнув.

А до того, як на злість усім, із Ягною не перестав, кохане його там до неї тягло, чи що инше, Бог його знає — в Домінікової stodолі сходили ся, розуміє ся, потай матери, тільки що їм Шимек помагав радо, певний за те Анткової підмоги при женіню з Насткою.

Ягусь виходила до него нерадо, все під страхом, бо мов би в ній ізблідло кохане по чоловічих гушманцях, від чого носила ще болючі сліди, але так само бояла ся й Антка, бо заповів грізно, що як не вийде д' нему на кожний заклик, то він середо-дня при всіх, прийде до хати тай спарить її ще дужше як Боруна.

Розуміє ся, хто через кого согрішить, тому ся до него не спішить, але що грозьбою неволив, то виходила рада нерада.

Та не довго се тривало, бо якось зараз у Четвер попельцевий прилетів у коршму Шимек, відтяг його в кут тай сказав, що що-йно Ягну погодили зо старим тай уже до него перенесли ся.

Мов би його колом перевалив по тімю, так його запаморочила ся новина, бо ще-ж учера смерком бачив ся з нею тай ані слівцем не згадала.

— Таїла передомною! — погадав; мов би йому хто живого вогню насипав у серце, що ледви діждав ся вечера тай побіг.

Довго колесував коло батькової хати, назирав і вижидав коло перелаза, навіть не показала ся, так сим розлютив ся тай ізнахабив ся, що вирвав якийсь кіл і ввійшов ув обійсте, готовий на все, рішений іти хоть би в хату — вже був на ганку тай навіть за клямку брав, але в остатну мінуто відкинуло його щось

від дверей, пригадка батькового лиця стала йому в очах із такою міцю, що подав ся взад за-трівожений, задрожав увесь із переляку, не го-ден був перемогти ся, лише тихо, полохливо, хильцем поніс ся назад.

Не міг потім порозуміти чого злякав ся, що з ним стало ся, зовсім як тоді над ставом.

Але й дальших днів не міг із нею побачи-ти ся, хоть цілі вечери вистоював коло перела-за та притаював ся, як вовк.

Не стрітив її навіть у Неділю, хоть довго чатував перед косцьолом.

Отже загадав іти на вечірню, певний, що її там зустрітить тай найде якийсь спосіб поба-лакати.

Спізнив ся трохи, бо вечірня вже зачала ся, косцьол був повен та так засмерклий, що лиш під зводами сіріли останки дня, низом же, в темрявах, де-не-де розтлілих полонію свіче-чок, мурашкував нарід тай шумів мов ріка, по-хитуючи ся д' великому вівтареві, рясно осьвіт-леному, пропхав ся аж до крати тай роззира-в ся незавважно, але не зуздрів Ягні ані нікого від батька, натомість часто ловив цікаві погля-ди впалені в себе тай чув, що звертають увагу, бо хтось-не-хтось пошептував до сусіда, вказу-ючи крадькома на него.

Сьпівали вже гіркі жалі, бо се-ж була пер-ша Неділя посту. Ксьондз убраний у комжу си-дів із боку вівтаря з книжкою в руках і раз-у-раз позирав на него гостро.

Органи гуділи проймаво а весь нарід сьпі-вав ув один голос, иноді-ж уривали ся голоси, стихали органи тай з хорів, мов десь із під не-ба, чув ся плаксивий, уриваний голос органісто-го, читаючого розмірковування муки Господа Йсу-сової.

Анте́к же ні́чого не чув, бо пово́ли забу́в по що́ при́йшов та́й де є́, про́йняли́ його́ ті́ сьпі́вання наскрі́зь та́й об́снували́ пестливо́ю, го́йдаючо́ю ну́тою, що́ чу́дно всла́б у со́бі, сонли́вість його́ вгортала́ та́й гли́бока ти́шина, що́ за́падав та́й мо́в би́ ле́тів куди́сь у я́кісь-то́ сьві́тлощі́, а що́ стямив́ ся та́й отвори́в очи́, стрі́чав ся з о́чима ксьонд́за, котри́й на него́ все́ пози́рав, бо́вищий́ бу́в над ин́ших і́ вже́ з-да́леку ви́дний, а та́к верті́в, аж Анте́к відверта́в отяжі́лу го́лову та́й зно́ву забу́в про́ все; про́будив́ ся ра́птом:

Висить на хресті́ Госпо́дь, Творе́ць не́ба,
Пла́кати за грі́хи лю́дської́ тре́ба“.

Загуді́в ко́сцьол, що́ мо́в би́ з одно́го, не́понятно́ю яко́гось го́рла, ви́рвав́ ся кри́к та́й бухну́в тако́ю жа́лібли́вою мі́цю, та́ким пере́плакани́м зо́йком, аж му́ри стра́сли́ ся, на́рід і́схопи́в ся з ко́лїн, за́метуши́в ся та́й розгри́мів́ ся всі́ма вра́з го́лосами, все́ю ду́шею сьпі́вав та́й у́сім по́каянни́м пла́чем.

Пере́сьпі́вали́ та́ довго́ ще́ по ко́сцьолі́ то́вкли́ ся йо́йкли́ві, бо́лі́зні́ відгу́ки та́ шуми́ хлипа́нь, зі́тхань та́й го́рячих мо́литов.

Набо́женство́ тя́гло́ ся́ ще́ до́сить до́вго, але́ вже́ бу́в зо́всім отя́млени́й. Ві́дійшо́в його́ сон, ли́ше я́кийсь тя́жкий, не́пере́можний́ сум у́чепи́в ся ду́ші та́й та́к її́ розпи́рав, що́ як би́ не́всти́д, не́зде́ржав би́ тих слі́з, я́кі́ тисли́ ся в очи́, то́ вже́ хоті́в ви́йти не́ че́каючи́ кінця́, ко́ли се́ ра́птом о́ргани́ вмовкли́, ксьонд́з ста́в пе́ред ві́таре́м та́й поча́в гово́рити нау́ку.

Лю́де за́чали́ пха́ти́ ся на́ пе́ред, що́ ні́ га́дки́ бу́ло ви́йти, на́віть ру́шити́ ся не́ мі́г, при́пертий́ до́ кра́ти; ти́шина́ обхо́пила́ ко́сцьол, що́ ко́жде сло́во ксьонд́за чу́ти́ бу́ло ви́разно. Розка́зува́в про́ му́ку І́сусову́, а ко́ли скі́нчив, ста́в на́помина́ти грі́шникі́в, грі́зно ви́махую́чи ру́ками а́ дивля́чи́ ся що́ тро́хи на Ан́тка, котри́й про́сто

него стояв, лише трохи низше тай не міг відорвати очий, мов би прикований тай наврочений палаючими позирками ксьондза...

В скупленій тай заслуханій гущавині вже схаплювали ся плачі, вже де-не-де жальне зітхнення чуло ся, ба сьвяте слово Сус задзвиніло йойком, а ксьондз говорив чим раз міцніше тай грізніше, ріс, бачить ся, в очах усіх, велитнів, блискавки метав очима, знімав руки тай слова його падали на голови мов каміне тай мов розпечене залізо припікали серця — бо став чвяхати тай випоминати всі провини тай переступи, яких допускали ся: а запеклість у гріхах, нетяма заповідей Божих тай ті вічні сварки, біятики, пянства — говорив же так горяче, що затрясли ся душі в муці своєї грішности, розплакали ся жалями всі серця тай мов би дощ росистий зашуміли плачі тай здохи покаянні — а ксьондз раптом похилив ся д' Анткови тай величезним голосом кликав про синів відродків, про підпалювачів рідних батьків, про звідників тай грішників таких, котрих не мине вогонь вічний ані людська кара.

Злякав ся весь нарід, утих раптом таючи дух у грудях, усі очі мов той громовий град упали на Антка, бо розуміли-ж кого ксьондз виминає, а він стояв випрямлений, блідий мов полотно тай ледви дихаючий, бо сі слова летіли на него з гуком, мов би весь косцьол валив ся, лиш обіздрив ся немов за поратівлею, але простір робив ся навкруги, доглянув залякані тай грізні лиця, відсуваючі ся мимохіть як від заповіреного, а ксьондз уже кричав всім голосом тай виклинав його та до покути кликав, а далі звернув ся до всего народу, протяг руки тай кликав, аби берігли ся такого розбишаки, аби відправляли такого від вогню, води тай їди, аби й від стріхи прогоняли, як паршивий гріх, бо за-

ражує все тай валяє, коли-ж не поправить ся, каяти ся не буде — то аби вирвали його мов кропиву тай геть викинули на погибіль.

Анте́к відвернув ся ра́птом тай пово́ли йшов до вихо́ду, лю́де йому вступали ся з доро́ги, то мов би вулице́ю ра́птом ізробле́ною пе́реходив, а го́лос ксьондза бі́г за ним тай чвяхав його до живо́ї кро́ви.

Якийсь розпучний кри́к і́схопив ся на ко́сцьолі, але не чув, лиш і́шов просто на́перед себе, шви́дко, аби не впа́сти тру́пом із му́ки, аби вті́кти з тих сі́паючих очі́й, від того стра́шного го́лосу.

Вихопив ся на доро́гу тай, ані́ зна́ючи ку́ди, по́летів у то́полеву доро́гу, д' лі́сам, по́ставкував ино́ді за́ляканий тай слухав го́лосу, котрий йому́ все дзві́нів у ву́хах мов дзві́н тай так бив тя́жко, що ма́ло го́лова не трі́сла.

Ні́ч була те́мна тай ві́тряна, то́полі при́гигнали ся із шумо́м, що ино́ді яка́сь га́лузка ба́цькала його́ по ли́цю, ба зно́в ути́хало тай дрі́бний, при́крий, ма́ртовий до́щ за́тинав у ли́це, але Анте́к не вва́жав ні на що́, бі́г мов би блу́дний, а пе́реляканий тай по́вен не́сказано́ї гро́зи.

— Вже́ гі́рше й бу́ти не мо́же! — ше́пнув на́решті́, ста́ючи. — Спра́ведливо го́ворив! Спра́ведливо!

— Су́се мій, Су́се! — зару́в ра́птом ха́паючи ся за го́лову, бо в ту мить не мов про́видів тай поро́зумів свої́ про́вини тай грі́хи, то просто не́людський со́ром за́сіпав його́ ду́шею тай ро́зривав її́ на ку́сники.

Пі́д якимось дере́вом сиді́в до́вго, за́дивле́ний у ні́ч тай за́слуханий у ти́хе, трі́вожне тай стра́шне яке́сь гу́ді́не дере́вини.

— Че́рез него́ все, че́рез него́! — поча́в кри́чати тай обхо́пило його́ мов бо́жеві́ле гні́ву тай не́нависти, вста́ли всі́ да́вні жа́лі тай усі́ ди́-

кі змисли пімсти заклекотіли в нім тай перевалювали ся, як отті хмари женучі по небі.

— Не дарую! Не дарую! — завила в нім давна завзятість, що гостро рушив назад у село.

Косцьол був уже замкнений, у хатах сьвітло ся а по дорогах сям і там їздибував людей стоячих купками тай радячих щось не вважаючи на дощ і холод.

Пішов до коршми, заздрів крізь вікно, що там чимало людей, але не завагував ся тай увійшов гостро тай мов би ніколи нічо, підійшов до найбільшої купи тай хотів здоровкати ся зо знакомицями; котрийсь йому там руку подав, але решта відсунула ся живо на всі боки тай зачали поквапно виходити.

Поки се завважав, лишив ся сам у коршмі; дід якийсь сидів перед коменом тай Жид за шинквасом.

Порозумів, що то він розігнав усіх, але проковтнув і се тай казав дати горівки, лише що поклав порцію недопиту тай вийшов поквапно.

Лазив блудом навкруги ставу тай позирав уважно на пруги сьвітел, що хлюпали де-не-де із вікон на сніг перемяклий і влискували ся у воді вкриваючій лід.

Ізм'як знов у собі тай несказана тяжінь їзвалила ся йому на серце, почув ся таким одиноким, їзнужданим тай нещасливим, таку потребу чув вижалувати ся тай увійти між людей, посидівши хоть би перед якою ватрою, що до першої з берега хати пішов — до Плошків.

Були всі, але на його вхід їсхопили ся перелякані, навіть і Стахо не знав що сказати.

— Мов би зарізавав-єм кого, так дивите ся! — сказав тихо тай пішов до других, до Бальцерків, але ї ті приймили його ледовато, бов-

тали щось-не-щось, а ніхто навіть сісти не просив.

Заглянув іще сям і там, і скрізь було те саме.

То мов би для проби остатної, аби собі не оццадити ніякого болю тай приниження, пішов до Матія, не було його дома, лише стара Голембова, просто з місця роззявила на него рот, наклала тай мов того пса прогнала з хати.

Ані слівцем не відповів, ані гнівом не спалахнув, бо відійшла його всяка злість і помірковане, що з ним діє ся. Поволік ся в ніч, обходив став, ба поставкував де-не-де тай дивив ся на село, пірнене у смерки, значне лише по сьвітельцях вікон, дивив ся зачудований, немов його у-перше бачив, обступало його навкруги припалими до землі хатами, загороджувало його звідусіль, що мовби рушити ся не міг тай вирвати ся з тих-о плотів та садів та сьвітел. Не міг помірковувати ся, лише чув, що якась непереможна міць бере його за горло тай до землі пригинає, в ярмо нахиляє тай проймає непонятним ляком.

Із глибокою трівогою позирав на розблислі вікна, бо йому видало ся, що його сторожать, що дивлять ся за ним тай неперерваним ланцюгом ідуть на него, стискають тай вяжуть у пута, що вже рухати ся не міг, ані кричати, ані тікати, то припав під якесь дерево тай скаламучений до дна слухав, що від домів, із усіх тїний, із піль, із під самого неба, падуть на него гострі, погібельні слова тай увесь нарід іде на него.

— Справедливо! Справедливо! — шептав з найглибшою покорою, повнотою покайного серця, смертним ляком перейнятий тай тою могутною міцю села.

Сьвітла поволи гасли одно за одним, село засипало, лише дощ терусив тай тріпав у похилену деревину, а часом собака десь загавкала

тай тишина страхітна обгортала сьвіт, коли се Антек отямив ся зовсім тай схопив ся на ноги.

— Справедливо говорив... свою правду ка-
зав... але я свого не дарую... аби-м іскапав, не
дарую, псякров!...

Крикнув завзято, грозючи кулаками всему
селови тай усеми сьвітови!...

Натис шапку тай пішов до коршми.

XIII.

На весну мало ся; рядом непрірваним ішли
вже ті розкислі дні мартові, що пора вчинила ся
геть собача, розмякла, холодна тай перемрачена;
що дня падали дощі зо снігом, що дня йшли такі
закрутні та плюти, що на сьвіт поглянути було
гляба; що дня грузькі, сковтунені темряви товкли
ся по полях тай так придушували всякі сьвітло-
щі, що мрачні, важкі смерки висіли над землею
від зоріня до ночі, иноді-ж, коли з бурих затоп
визирнуло сонце, то ледви на те Богородице
Діво, що поки душа втішала ся яснощами тай
кости почули тепло — вже нові смерки розтря-
сали ся над сьвітом, нові вихри заводили, нові
плюти та завії йшли, аж день не один видавав
ся мов та собака заваляна, болотом обтечена тай
з холоду скавуліюча.

Вритило ся се народови, що й не висловити,
лише тим кожний кріпив ся тай втішав ся, аби
ще яку неділю видержати або й дві, тай весна
цілком переможе тай за все заплатить, але тим-
часом хляпало раз-у-раз, невидержно, протікало
крізь дахи, де-не-де затиало крізь стіни тай ві-
кна, льяло ся з усіх боків, що вже не можна було
дати собі ради з водою, бо валила з піль, повно-
її було по ровах, а дороги влискували ся мов ті
потoki бистрі, затоплювала оплітки тай стояла
грузькими калабанами в обійстях, а що сніг що
дня більше таяв тай ішли без'устанні дощі, земля
швидко відмерзала тай пускали леди, то вже мі-

сцями при боці приполудневім, робило ся таке болотище, що мусіли класти перед хатами дошки або мостити переходи соломою.

Ночи-ж так само були тяжко витерпні, гуркітливі, задощені тай так темрявами пройняті, що вже нераз бачило ся, мов би на віки погасли всякі сьвітлощі; навіть із вечера мало в котрій хаті топили, йшли спати смерком, так час уритив ся, лише тільки, що там, де збирали ся прядільниці, ясніли шибки тай бриніли стиха посьпівувані Гіркі Жалі тай інші жалібні пісні про муку Господню, а вторував їм вітер, дощі тай шум деревини товчучої ся у плоти.

То й не дивниця, що Липці немов пропали в тих розтопах, бо ледви-ж міг розізнати хати від піль перемяклих тай задощеного сьвіта, ледви їх доглянув у тих бурих мрачищах, припалі до землі, обмоклі, почорнілі тай геть ізнуждані, а що вже поля, сади, дороги тай небо, то одною синьою затопою виділи ся, що не знати було, де їй початок а де кінець.

Лють притім була прикра тай до живого проймаюча, то й мало коли доглянув кого на дорогах, лише дощ тріпав, вітри промітали, деревина трясла ся тай сум віяв усім сьвітом, пустка була навкруги тай тишина в цілім селі, мов би вимерлім, лиш тільки було живих голосів, що там якась худібка зарикала коло пустого жолоба, ба кури запіяли в ряди-годи або гусаки відсажені від гусий, сидячих на яйцях, розкрикували ся по подвірях!

А що дни були чим раз довші, то й більше мерзило ся людям, бо ніхто роботи ніякої не мав, пару робило на тартаку, пару звозило з ліса дерево для мельника, а решта волочила ся по хатах, висидькувала в сусідствах, аби якось той день переволік ся — а який-такий, що старівніщий, брав ся ладити плуги, ба борони, ба иншу потріб господарську спосібив на весну, до

рілі пригожу, лише не жваво се йшло тай тяжко, бо всім рівно докучали плюти тай турботи проймали серце, бо озимини люто терпіли від тих закрутень, що вже місцями на низших полях виділи ся геть вимерзлі, ба неодному кінчила ся паша тай голод зазирає в обори, де знов картофля показала ся переморожена, инкуди хороби загніздили ся в хаті, а до богатьох передновок добирає ся.

Бо не в одній уже хатині лиш раз у день варили їсти, а сіль за однуку омасту мали — то й все частіще тягли до мельника брати той який кірчик на крівавий відробок, бо здирець був лютий, а ніхто покладного гроша не мав, ані що вивести в місточко, другі-ж то й до Жида в коршму йшли скавуліючи, аби лише на борг дав ту пушку соли, яку кварту крупів, або й той хліба бохонець.

Уже-ж, сорочка не радить, як живіт воркотить.

А народу потрібуючого було тільки, зарібків же ніяких і ні в кого, господарі самі не мали що робити, дідич як був завзяв ся, що ні одному Липчакови гроша заробити в лісі не дасть, так і не попустив, не вважаючи на просьби, хоть усею громадою до него ходили, то вже-ж, що й біда у комірників тай що бідніщих господарів робила ся така, що добре стояв не один тай Богу дякував, коли мав хоть картофлю із сілю тай ті гіркі сльози на приправу.

То вже-ж, що з тих усяких усячин родили ся в селі вічні бідканя, суперечки, та сварки, та біятики, бо нарід-же терпів, ходив зажурений, непевний завтраго, затроєний трівогою, то лиш шукав оказії, аби на других ізвалити з наддатком те, що його в нутрі їло — то й без се аж хати трясли ся від сплетень, сварок та перепалок.

А, немов на той дияволський причинок, ізвалили ся ріжні хвороби на село, як се зрештою звичайно буває перед весною, в нездорову пору, коли вонячі випари бють із розмерзаючої землі, то й найперше впала віспа, мов той половик на гусята тай душила дитинята, беручи десь-не-десь і старшенькі, що навіть двоє війтових, наймолодших, не відратували спроваджені дохтори, тай повезли їх на цвинтар, а потім фебри тай горячки, ба й інші хворобищі звалили ся на старших, то що друга хата хтось йойкав, на ксьондзову обору дивив ся тай змилюваня Божого визирав — аж Домінікова не могла настатчити лікувати, а що притім і корови зачинали тели-ти ся тай декотра жінка также злягла, то скрутня в селі ставала чим раз більша тай заколот іще нарастав.

Без оттакі справи нарід бури в ся в собі тай чим раз нетерпеливіше визирав весни, бо всім-же виділо ся, що най лише сніги сплинуть, земля розмерзне тай просхне, сонце пригріє, аби можна вийти з плугом на рілі, то й біди тай турботи скінчать ся.

Але всім виділо ся, що весна вільніше надходить отсего року ніж іншими роками, бо раз-у-раз ільляло ся тай земля вільніше пускала тай води лїнивiще спливали, а ще гірше, що корови ще не лїнили ся тай волос міцно сидів, що значило, що зима подержить довше.

То як лиш настала яка сухіща година тай сонце засьвітило, зараз кишіло перед хатами, люде з задертими головами тужно презирали небо, вимірковуючи, чи то не на довшу відміну йде, старі-ж вилазили під стїни нагрівати заціплі кости, а що було дітий, усі бігали з вереском по дорогах, мов ті лошата, випущені на першу траву.

Тай що то в таку пору було радощів, весіля, сьміхів !

Увесь сьвіт займав ся поломіню від сонця, горіли сьвітлощами всякі води, рови були мов би їх хто розтопленим сонцем наповнив по береги, дороги-ж видавали ся немов із топленого золота зроблені, леди на ставі, перемиті дощами, поблискували як та цинівка, чорняво, навіть деревина іскрила ся від необсохлої роси, а поля поборознені потоками, лежали ще онімілі, чорні, мертві та вже немов дихаючі теплом тай сповенені весною тай повні поблисків тай булькітливих голосів від, а сям і там нестоплені сніги яріли гострими білощами, мов ті полотна розстелені до білення; небо посиніло, розкрили ся далечини прихмарені трохи, немов обсновані павутинем, що око йшло на-скрізь тай летіло ген, на поля неосяжні, на чорні лінії села, на окорайки лісів, у увесь той сьвіт дишучий radoщами, а повітрєм ішли такі любі, весняні подихи, що в серцях людських уставав радісний крик, душі рвали ся, у сьвіт несло, що кождий би летів в те сонце, як ті птиці, що надтягали відкись зі сходу тай купали ся в чистім повітрію; кождий рад вистоював перед домом тай рад балакав навіть з ворогами.

Мовкли тоді сварки, пригасали суперечки, доброді проймає серця тай веселі покрики летіли по селі, переповняли дома radoщами тай дрожали цвірінькливими голосами в теплім повітрію.

Відчинювали на розтвір хати, відбивали вікна, аби впустити в кімнати трохи повітря, жінки вилазили на приспи з куделями, навіть дитинята виносили в колисках на сонце, а з відчинених обір чули ся раз по раз тужливі порики худібки, коні рзали рвучи ся з вуздениць на сьвіт, гуси-ж утікали з яєць тай перекрикували ся з гусаками по садах, когути піяли по плотах, а собаки мов божевільні гавкали по дорогах, уганяючи вкупі з дітьми по болоті.

Нарід же поставкував ув оплітках тай прижмурюючи від облизків очи, позирав радісно на село талапаюче ся в сонці, що лише шиби грали вогнями, жонота розмовляла по сусідськи, крізь сади, що голоси йшли на все село, повідали собі, що хтось уже чув жайворонка, що й плиски бачили на тополевій дорозі; ба знов котрийсь зуздрів на небі, високо під хмарами ключ диких гусий, то швидко пів села вибігло на дорогу дивити ся, а другий потім розповідав, що й журавлі вже впали на лугах за млином. Не вірили сему, бо ще-ж лише марот добігав до половини! А котрийсь, либонь чи не Клембів хлопець, приніс першу первісночку тай літав з нею по хатах, то обзирали тоту бліду квіточку з глибоким дивом, немов ту найбільшу сьвятощу тай дуже дивували ся!

Так отте звідне тепло чинило, що вже людям виділо ся, що весна зачинає ся, що швидко з плугами рушать на поля, тому з тим більшою трівогою позирали на хмаряче ся раптом небо, та з глибоким сумом, коли сонце сховало ся тай холодний вітер повіяв, поблиски згасли, сьвіт потемнів тай дрібний дощ почав сікти!... А з вечера мокрий сніг так почав валити, що може в які два отченаші прибілів знов усе село й поля...

Все вернуло ся до давного так хутко, що в нових днях дощів, закрутень та болотної талапавки, не одному виділо ся, що тамті сонїшні години були лише сном, хутко переспаним.

Ув оттаких то справах, радощах, сумах та тугах, минав час народови, — то вже-ж не диво, що Анткові дільця, Боринове жите чи там які інші сторії, або смерти чії тай що друге, мов те каміне падали на дно памяти, бо кождий-же мав доста свого — що ледви порадив.

А дни минали незадержно, наростали, мов ті води пливучі з моря величезного, що ані їм по-

чатку ані кінця не виміркувати, йшли та йшли, що ледви чоловік отворив очі, ледви оглянувся, ледви щось-не-щось вирозумів, а вже новий смерк, нова ніч, уже нове зорінє та і день новий тай турбації нові, тай так у колесо, аби лише по волі Божій стало ся!

Котрогось-то дня, чи не в само середопістє, час ізробив ся ще гірший, ніж коли, бо хоть лиш терусив дрібний дощ, але люде чули ся так-то зле, як ніколи доси, лазили по селі мов би спутані, позираючи жалібно на сьвіт затканий хмарищами так густо, що дерли ся напухлими черевищами о деревину. Сумно було, мокро, тай холодно, тай так темняво на сьвіті, що плакати хотіло ся з туги непереможної, ніхто вже нині не сварив ся тай не перемовляв ся, кождому рівно було все, бо кождий лиш за тихим закутком дивив ся, аби лягти тай ні про що не тямити.

День був мрачний, як той погляд хорого, що ледви очі розжмурить і щось-не-щось пізнає, тай знов паде у смерк хорібний, бо що-йно передзвонили полудне, потемніло раптом, підняв ся глухий вітер тай бив враз із дощем у почорнілі хати.

На дорогах було пусто тай тихо від людий, лиш вітер із шумом перемітав по болоті, ба дощ хлюпотів, немов би хто тим зерном важким метав на розтрясену деревину та почорнілі стїни, ба знову став боров ся з пукаючими ледами, бо раз за разом троскіт чув ся та лоскіт тай води з криком вихлюпували на береги.

В такий то день, якось саме над-вечір, пішла по селі новина, що дідич рубає хлопський ліс.

Ніхто сему зразу не вірив, бо скоро доси не рубав, то якже, тепер би, в половині марта, коли земля відмерзає тай деревина соки тягти починає, рубати мав?

Ішла, розуміє ся, в лісі робота, але кож-
дий знав, що коло обтісування дерева.

Який там дідич уже був то був, але за-
дурня ніхто його не мав.

А лише дурень у марті спускав би дерево
на будівлю...

Тай навіть не знати хто таку новину роз-
голосив, а про те заклекотіло в селі, що лише
двері тріскали тай болото розлітало ся під де-
ревляниками, так бігали з сею вісткою по ха-
тах, поставкували з нею по дорогах, ісходили ся
в коршмі міркувати тай Жида перепитати, але
жовток юха відпекував ся тай присягав, що ні-
чо не знає, то вже де-не-де й крики знимали ся,
тай те лихе слово падало тай заводи бабські
чули ся, заворушенє-ж росло незвичайно, нетер-
плячка та злість і тривога враз опанували весь
нарід.

Аж старий Кломб запорядив, аби перевіри-
ти сю новину, тай не вважаючи на плюту, пхнув
кінно своїх хлопців у ліс на перевідини.

Довго їх не було видко назад, не було ха-
ти, аби з неї хтось не визирав під ліс на стеж-
ки, куди поїхали, але й добре смеркло ся, а во-
ни ще не вернули ся, на все-ж село впала ти-
шина зворушена тай силоміцю придавлювана
тай грізна дуже, бо злістю, мов ті дими гризучі,
обсновували душу, бо хоть іще ніхто не довіряв
цілком, але всі були певні potwierдження сеї зло-
віщої чутки, то який-такий лише кляв, дверима
тріскав тай пішов на дорогу визирати, чи не
вертають ся...

Козлова-ж під'юджувала нарід, що лиш мо-
гла, бігала з виском тай де лиш хотіли дати ву-
ха, притверджувала, клинучи ся на всі сьвятоці,
що на власні очі ствердила, що вже з доброго
пів волока хлопського ліса вирубали, поклику-
ючи ся на Ягустинку, з котрою була сильно
скомпанувала ся остатними часами, — розуміє

ся, що стара притакувала, дуже рада всякому заколотови, а назбиравши притім різних новинок по хатах, пішла з ними до Боринів.

Власне були там що йно засьвітили лампу в челядній хаті, Юзка з Вітком оббирали картофлю, а Ягуся ввихала ся коло вечірного обходу, старий же прийшов трохи пізніше, Ягустинка стала йому все розказувати живо тай з добрим наддатком.

Не обізвав ся на се, лиш Ягні сказав:

— Возьми лопату тай біжи поможи Петрикови, треба воду спустити із саду, бо може влізти в ями... Кивай же ся швидче, коли кажу! — крикнув.

Ягіна щось замимрала напротив, але так на неї люто писок роззявив, що побігла скоком, він же сам те-ж пішов у подвірє назирати, та раз по раз чув ся його гнівний голос у стайні, ба в оборі, ба коло ям, аж у хаті було чути.

— Чи він усе такий гнівний? — запитала ся стара, беручи ся топити в печи.

— А все — відповіла Юзка, наслухаючи трівожно.

Тай дійсно так було, бо з дня полагоди із жінкою, на що так хутко пристав, аж сему дивували ся, перемінив ся не до пізнання. Всігди був твердий тай не легко податливий, але тепер то вже геть у камінь перемінив ся. Ягіну до дому приймив, нічого їй не випоминав, але мав її тепер геть за дівку тай так її шанував тай гонорував. Не допомгло їй придобрюванє, ані краса, ані злости, ані тоті ніби надутя тай гніви, котрими то жінки чоловіків воюють, зовсім йому чужа була а не шлюбна жінка, то навіть уже не дивив ся, що вона вирабляє, хоть добре знав про її сходи́ни з Антком.

Навіть не сторожив її тай мов би зовсім не дбав за неї. Якось у пару день по згоді поїхав у місто тай аж на другий день вернув ся;

повідали собі в вухо, що в реєнта якісь записи робив, а інші ще пробовтували стиха, що певно запис Ягусі відобрав. Розуміє ся, що ніхто правди не знав, окрім Ганки, котра в таких ласках у батька тепер була, що з усім перед нею звірював ся тай радив ся, але вона і тої пари з рота не пустила ні перед ким, що дня заглядала до старого, а діти, то вже майже не виходили з хати, що нераз і спали разом із дідиком, бо так їх навидів!

Бєрина-ж мов би подужував від тої пори, ходив по давньому просто тай гордо на сьвіт позирав, лише так розлютив ся в собі, що за будь що гнівом бухав тай важкий був для всіх, просто нестерпний, бо на чім руку свою поклав, то вже-ж що до землі мусіло угнути ся тай так бути, як хотів, а ні, то фора зо двора!

Розуміє ся, кривди не робив нікому, але й доброти посполу не сїяв, ні, добре се чули сусїди. Керму взяв у свої руки тай не попускав ані на отченаш, комори пильно беріг, а кешені ще дужше, сам усе видавав тай люто сторожив, аби добра не марнували, для всіх дома був твердий, але вже особливо для Ягусі, бо ніколи-ж того ласкавого слова їй не дав, а так нагоняв до роботи, як того лїнюха коня тай ні в чім не попускав, що не було й дня без суперечок, а часто густо й ремінь бував у роботі, або й що твердше, бо й у Ягнєу влїз якийсь лихий тай метав нею на-проти.

Бо корити ся кори́ла ся, силував її, то й що-ж було діяти, чоловічий хліб, чоловіча воля, але на прикре слово мала своїх десять, на кожний же крик піднімала такий вереск, таке пекло виробляла, що на все село розносило ся. Тай пекло кипіло в хаті раз-у-раз, мов би собі обоє в нїм уподобали, борючи ся в злости всею міццю, поки хто кого переможе, а ні одно вступати ся перше не хотіло.

Марно Домінікова хотіла мирити тай згоду спрягти між ними, не могла перемогти завзятя, ані жалів, ані кривд, які їм у серцях наростали.

Боринове милуванє минуло ся, як та торічна весна, про котру ніхто не тямить, а лишила ся сама жива тямка її зради тай кривавлячий встид тай холодна, невмолима злість; у Ягні те-ж душа значно змінила ся, зле їй було, тяжко тай так-то прикро, що й не висловити: провин своїх іще не міркувала а кари чула болючіше, ніж інші жінки, бо то й серце мала чутливіше тай хована була пестливіше, тай уже в собі була далеко делікатніща від інших.

Тай мучила-ж ся, мій Сусе, мучила!

Розуміє ся, що робила старому все на злість, не попускала без мусу, боронила ся як могла, але те ярмо й так чим раз тяжше тай болючіше пригинало її шию, а поратівлі не було ні відки. Кілько-ж то раз хотіла вертати ся до матери — стара не приставала, грозячи ще, що силоміцю відошле її чоловікови, на воловоді...

То й що-ж мала діяти з собою? що? коли не могла жити, як інші жінки, що то й парубків собі не жалують і втіхи ніякої тай радо терплять домашнє пекло, що дня бють ся з чоловіками тай що дня вкупі спати йдуть помирєні

Ні, не могла сего, мерзило ся їй житє чим раз більше тай якась неказана туга розростала ся в душі, та чи знала за чим?

За лихо платила лихом, се правда, але в собі була перелякана в-одно, покривджена дуже тай так розжалоблена, що нераз переплакала цілі довгі ночі, аж подушка була мокра, а нераз отті дни сварок, суперечок так їй остогидали, що готова була тікати хоть би в увесь сьвіт.

Але куди-ж піде, куди?

Навкруги стояв сьвіт отворений, але такий страшний, такий непронятний, такий чужий тай глухий, що завмирала з боязни, як та птичка, коли її хлопці зловлять і під горнець усядять.

То й не дивниця, що з того всего горнула ся до Антка, хоть його любила немов лише зо страху та роспуки: бо тоді по тій страшній ночі, по втечі до матери, щось-то пукло в ній тай умерло, що вже не виривала ся до него всею душею, як уперед, не бігла на кожний заклик із бючим серцем та радощами, а лиш ішла немов із мусу неволеня, тай без те, що в хаті погано було тай скушно, тай без те, що на-вкірки старому, тай без те, що їй виділо ся, що верне ся те давне, велике милуванє — але на дні глибокім серця ріс їдкий мов трійло жаль до него, що все те, що її постигає, ті суми, розчарованя, те все тяжке житє, се через него; тай той іще болючіший, тихіший тай ніколи не висловлюваний жаль, що він не той, якого в собі вмилювала — дикий, сїпаючий жаль невдачі й розчарованя. Уже-ж їй видів ся давніше якимось иншим, таким, котрий у небо піднимав умилюванєм, ізневолював добрістю тай бує понад усе на сьвітї найлюбіщий, а такий инакший від инших, що геть ні на кого не похожий уві-всім — а тепер видів ся їй такий самий, як і другі хлопцї, навіть гірший, бо його більше бояла ся ніж Борини, бо її страшив мрачністю своєю тай терпінем, та лякав завзятістю. Бояла ся його, видавав ся їй дикий та страшний, мов той розбишака з лісів; якже, сам ксьондз випімнув його в косцьолї, все село відступило, люде пальцями вказували, як того найгіршого; била від него якась-то гроза смертного грїха, що нераз-то, слухаючи його голосу, завмирала з переляку, бо виділо ся їй, що лихий є в нїм тай ціле пекло навкруги; робило ся їй тоді

так-то страшно в душі; як тоді, коли єгомосьць нарід наминає тай муками страшить!

Ані їй на гадку не прийшло, що й вона винувата тих його гріхів, де там! Коли часом роздумувала, то лише про його відмінність, не могла так ясно розбирати, але чула її міцно, що тратила чим раз більше серце до него, що деревіла йому'нераз в обіймах, мов би громом раптом ударена, позволяла ся брати, бо якже спирати ся такому смокови... а притім молода-ж була, керви горячої, міцна, а він мало не душив обіймаючи, то не вважаючи на все, що гадала, віддавала ся йому так само могучо, тим метом землі жадної вічно теплих дощів тай сонця, лише що вже ні раз душа її не падала йому в ноги з тої втіхи нездержної, ні раз не заморочувало її почутє такого щастя, що то аж до порога смерти веде любо, ні раз не забувала ся вже цілком, ні; думала тоді за дім, за роботу, тай за те, аби старому що нового на-вкірки зробити, а часом, аби як найшвидше її пустив тай пішов собі.

Власне теперечки снувало ся їй се все по голові, спускала води від ям на подвірє, робила не-хотя, лише на розказ, позираючи пильно за голосом старого тай дошукуючи ся його в подвірю; Петрик робив завзято, що лиш гуркала груда та болото викидуване, а вона хиба тільки, аби лиш чути було, що робить, а скоро старий пішов до дому, натягла хустину на голову тай обережно прокрала ся за перелаз, під Плошко-ву стодолу.

Вже там Антек був.

— Таже жду на тебе з годину — шептав, попрікаючи.

— Міг-єсь не ждати, коли тобі було куди инде треба! — воркнула нерадо, роззираючи ся навкруги, бо ніч була досить видна, дощ пере-

став, лише холодний, сухий вітер потягав від лісів тай з шумом бив у сади.

Пригорнув її до себе міцно тай зачав цілювати в лице.

— Горівка йде від тебе, мов з куфи! — шепнула, відхиляючи ся з огидою.

— Бо-м пив; смердить тобі вже мій рот?

— Гале, лиш за горівку-м гадала! — сказала м'якше тай тихіше.

— Був-єм і вчора, чому-ж єсь не вийшла?

— Холод був такий, тай роботи-ж маю немало.

— Правда, тай старого мусиш пестити тай периною вкривати! — засичав.

— А вже-ж! хиба-ж се не мій чоловік! — кинула твердо й нетерпляче.

— Яїна, не дразни!

— Як тобі не подобав ся — не приходи, плакати по тобі не буду.

— Прикро тобі вже виходити до мене, прикро...

— Якже, бо лиш на мене гуру-буру, як на ту собаку...

— Вибач мені, Ягусь; атже свого маю тільки, що й не дивниця, як чоловікови вирве ся те яке тверде слово! не зі злости-ж, ні — шептав покійно тай обіймивши її, тулив до себе сердешно, але пруга була, надута тай коли віддала цілюнки, то мов би з мусу, тай коли відповіла те яке слово, то лиш так, аби щось говорити, а все роззирала ся, хочаби вже вертати ся.

Чув він се добре, чув, то мов би йому кропиви наклали за пазуху, так те запекло, аж шепнув з боязким постріком:

— Перше не квапило ся тобі так...

— Бою ся, всі в хаті, можуть мене шукати...

— Розуміє ся, перше то хоть би й на всю ніч не бояла-сь ся, перемінила-сь ся геть...

— Не плети, що мала-м ся перемінити...

Примовкли, обіймаючи ся міцно, часом тиснули ся до себе горячіше, спрягані раптовою похітю, шукаючи своїх вуст жадібно, схоплені спільною хвилею пригадок, почутем вин роблених супроти себе, жалем над собою, милосердем, глибокою жадобою пірнення в собі — але не могли, бо душі відбігали від себе далеко, не находили слів пещених тай цілючих, бо в серцях кипіли гіркі врази, такі живі, що мимохіть розплітали ся їм рамена, холодніли до себе тай стояли, мов ті студені стовпи, що лиш серця їм били стукітливо а на губах плели ся слова чулості тай потіхи, які хотіли собі сказати, тай не могли.

— Чи любиш-же мене, Ягусю? — шептав тихо.

— Хиба-ж я раз тобі казала, хиба-ж не виходжу до тебе, коли лиш хочеш... — відповіла ввиляючи, присуваючи ся до него клубом, бо жаль якийсь істискав її душу тай наповнив очі сльозами, що захотіло ся їй плакати перед ним та перепрошувати, що вже його любити не може, але він се зараз поміркував, бо той голос упав йому ледом на серце, аж затряс ся весь із болю тай злість повна постріків тай жалів нездержних зальляла йому серце.

— Циганиш, як та собака; всі мене відступили, то й тобі квапно за другими. Милуєш мене, розуміє ся, як того пса лихого, котрий укусити може тай від котрого відогнати ся трудно! розуміє ся! Провидів-єм тебе на-скрізь, знаю я тебе добре тай відаю, що якби повісити мене хотіли, то перша би-сь тороків не жалувала, як би вкаменувати, то перша би-сь кинула в мене... — говорив хутко.

— Янтось! — йойкнула перелякана.

— Тихо, поки своє кажу! — крикнув грізно, піднімаючи кулаки. — Правду кажу. Коли-ж до сего дійшло, то мені вже все одно, все!

— Летіти би мені, кличуть мене! — вигукувала, хоча чи тікати, дуже перелякана, але схопив її за руку, що ані дрогнути не могла, тай хрипливим, лихим, повним ненависти голосом говорив:

— А се тобі ще скажу, бо своєю дурною головою не міркуєш, що коли-м на такі пси зійшов, то й через тебе, через те, що-м тебе любив, розумієш, через те! За що-ж то мене ксьондз випімнув тай прогнав з косцьола, як розбишаку? за тебе! За що-ж то все село мене відступило, як паршивого? за тебе! Витерпів-єм усе, переніс-єм, навіть і на те не пімстував-єм, що тобі старий мого, рідного ґрунту записав тільченно!... А тобі вже мерзить ся зо мною, вививаєш ся, як той вюн, циганиш, тікаєш, боїш ся мене тай дивиш ся на мене, як усі, мов на того душогубця тай найгіршого!... Іншого тобі вже треба, іншого, рада би-сь, аби парубки за тобою вганяли, як ті пси на весну, ти!... — кричав загонисто, тай ті всі кривди, злости, якими годував ся від давна, якими лише жив, звалював на її голову, її винував за все, її проклинав за те, що перетерпів, аж нарешті не стало йому голосу тай така його злість ісхопила, що кинув ся на неї з кулаками, але стямив ся в остатню мінуту, лише пхнув її на стіну тай швидко пішов.

— Сусе мій, Янтосю! — крикнула з міццю, порозумівши раптом, що стало ся, але не навернув ся, кинула ся за ним розпучно, забігала до рогу тай вчепила ся йому за шию, то її відорвав від себе, мов п'явку, кинув на землю тай без одного слова полетів, вона-ж упала з плачем страшенним, мов би весь світ над нею валив ся.

Аж у добрих пару отченашів прийшла трохи до себе, не можучи ще вирозуміти всего, те лиш чула страшенно, що стала ся їй кривда, стала ся їй така страшна несправедливість, що серце розпукало з болю, душила ся в собі тай хотіло ся їй кричати з усіх сил, на весь сьвіт — що невинувата, невинувата!

Кликала за ним, хоть уже й кроки його втихли, кликала в усю ту ніч — марно.

Глибоке, тяжке каянє, тай той сердешний жаль, тай страх глухий, важкий, страшений, що може він уже не верне ся тай те коханє давне раптом воскресле, звалили ся на неї тяжким, твердим тягарем невтишних сумів, то вже ні на що й не вважаючи, рула у голос ідучи до хати...

На ганку наскочила на Клембьяка, котрий лиш упхав голову в хату тай крикнув:

— Хлопський ліс рубають! — тай далі по-летів.

У-мить ся вістка розільляла ся по селі, бухнула мов пожар, обгортаючи всі серця журбою тай гнівом лютим, що вже двері не зачиняли ся, так бігали по хатах із новиною.

Розуміє ся, річ була велика для всіх тай така грізна, що все село притихло раптом немов би грім ударив, ходили полохливо, на пальцях, говорили по-шепки, важучи кожде слово, роззираючи ся трівожно тай наслухаючи притаяно, ніхто не кричав, ніхто не заводив тай ніхто пімстою не метав, бо кождий чув отсеї міноти, що се не переливки а справа така, на котру бабські виски не порадять, а лише мудрі помисли тай та поспільна постанова.

Вечір уже був пізний, але сон усіх відлетів, неодні вечерю відбігли, забували за вечірні обходи, забували геть за себе, а лише плели ся по дорогах, поставкували в оплітках, ба над ста-

вом, і шепоти тихі, тривожні, притаєні дрожали в сумерках мов те жужжінє бжіл.

Тай пора була тихіща, дощ перестав, навіть прояснило ся трошечки, по небі летіли хмарищі стадами, низом-же потягав морозистий вітер, що земля стала стинати ся в груду тай обмокла, чорна деревина прибідла инеїючи, голоси-ж, хоть і придушені, йшли виразніще.

Коли се рознесло ся, що декотрі господарі зібрали ся тай валять до вїйта.

Якось-то пройшов Вінцьорек із кривим Іжелею, пройшов Цабан Михайло з Франком Билицею, стрієчним Ганчиного батька, пройшов Соха, пройшов Валек криворотий, Вахнік Йосиф, Сікора Казимір, ба навіть старий Плошка — лише Борини ніхто не зуздрів, але казали, що й він пішов...

Вїйта дома не було, бо зараз із полудня поїхав до канцелярії, то вже всі разом, усею купою, пішли до Клемба, тиснуло ся за ними доста людей, ба бабів, ба дітей, але зачинили двері, нікого вже не пускаючи в середину, Клемб'як же, Войтек, мав наказано наглядати по дорогах тай коло коршми, чи де поліцай не покаже ся...

Перед домом же, в оплітках, ба навіть на дорозі збирало ся чим раз більше народу, кождий був цікавий, що там старшина вradить, а радили довго, лише що ніхто не знав, що тай як? бо лише крізь вікна видко було їх сиві голови, в півколесі похилені до печи, в котрій горів вогонь, а з боку стояв Кломб, щось їм балакав, похилив ся низько тай раз-у-раз бив кулаком о стіл.

Нетерплячка-ж росла в чекаючих із мінут на мінуту, аж нарешті Кобус, ба Козлова, ба й парубки декотрі зачали шуміти тай голосно повставати на радників, що нічо не вradять доброго для народу, бо їм лише за самих себе йде,

що готові ще з двором погодити ся а решту на погибіль дати...

Кобус уже був так розсердив ся вкупі з комірниками тай иншою біднотою, що вже явно підмовляв, аби не вважаючи на радників, за себе подумати, своє вразити, щось постановити, та швидко, поки час, поки тамті їх не продадуть...

Явив ся на се Матій тай зачав накликувати до коршми, аби там вільно порадити ся, а не як ті собаки під чужим плотом погавкувати...

Попало се в серце народови, бо всею гурмою рушили до коршми.

Жид уже сьвітла гасив, але мусів відчинити тай з трівогою дивив ся на валячу ся товпу, входили мовчки, супокійно займаючи всі лавиці, столи тай закутки, бо ніхто не пив а лиш купили ся густо, пораджуючи стиха тай ждучи, хто тай з чим перший виступить...

Не хибувало скорих до першенства, лише що ще кождий вагував ся виступити тай на других оглядав ся, аж Антек вирвав ся, в середину скочив тай гостро, з місця зачав пімстувати на двір...

Але хоть усім попав просто в серце, мало хто притверджував, бокували від него, дивили ся на него зизом, нерадо, навіть відвертали ся плечима, бо то ще надто живо памятали ксьондзові випоминки тай ті його грішні дільця, не вважав на се, а що його швидко понесла загони-стість тай мов би дике, бійкове божевіле обгор-тало, то з усеї сили кричав у кінці:

— Не дайте ся, хлопи, не вступайте ся, не даруйте кривди! Нині вам узяли ліс, а як боронити ся не будете, то завтра готові протягти кігті по землю, по хати, по худобу! Хто-ж їм заборонить! хто їм іспротивить ся!...

Заворушив ся раптом нарід, воркіт глухий пішов по хаті, товпа загойдала ся напрасно, роз-

блисли дико очи, сто кулаків у-раз вирвало ся над голови тай сто грудий заруло враз, мов би громами:

— Не дамо! Не дамо!— гуділи, аж коршма затрясла ся від моци.

На се й чекали передовики, бо зараз Матій, Кобус, ба Козлова, ба потім і другі, кинули ся в середину тай дуже кричати, дуже пімстувати та юдити... то швидко коршму зальляли верески, грозьби, проклони, тупаня, бите кулаками в столи тай гукливий, лютий гамір загніваного народу.

Кождий кричав своє, кождий лютував, кождий що инше радив, то метали ся завзято, мов ті собаки в сїнях зачинені, котрих ні-кому на сьвіт випустити тай пускати на ворогів... То й заворуха люта вчинила ся, крики тай запереки, бо нарід роз'юшив ся тай кривдою своєю сїпав у нутрі, а на одно згодити ся не міг, бо не було такого, котрий би міцю своєю всіх перепер тай до пімсти повів...

Купами товпили ся а в кождій був якийсь пискач, котрий верещав найголосніше тай пімстував, крізь гущавину-ж увихали ся передовики, кидаючи, де треба було, те слово гостре, що вже нарешті один одного не чув, бо всі враз горлали.

— Пів ліса поклали, а такі вам дуби, що в пять хлопів не обійме!

— Клемб'як бачив, Клемб'як!

— Витнуть і решту, витнуть, не будуть вас просити дозволу! — заскреготіла Козлова, пропихаючи ся до шинквасу.

— Все нарід кривдили, як лиш могли!

— Коли-сьте такі дурні барани, то най вас загонять, куди хочуть!...

— Не дати ся, не дати ся! Громадою йти, розігнати, ліс відобрати!

— Обезвічити кривдників!

— Обезвічити! — верескнули враз тай знов кулаки підняли ся грізно, крик бухнув величезний тай вся товпа закипіла ненавистю та пімстою, коли-ж утихло, Матій кричав коло шинквасу до своїх:

— Тісно всім, мов у тій сітці, бо двори скрізь, із усіх боків, гей ті стіни стискають село тай душать, хочеш корову попасти за селом — у двірське зараз застрягнеш; коня випустиш — двірське за межею; каменем кинути не можна, бо в двірське впаде... та зараз займуть, зараз суди, зараз кари!

— Правда! правда! Ливада добра, два покоси дає — двірська, розуміє ся; найліпше поле — двірське, ліс — усе двірське! — притакували.

— А ти, народе, на пісках сиди, лайном о-грівай ся тай змилювання панського жди!

— Відобрати ліси, відобрати землю! Не да-ти свого!

Довго так-о кричали, мечучи ся в різні бо-ки, пімстуючи тай люто грозячи, а що радили голосно тай дуже горяче, то неодному треба бу-ло напити ся горівки для покріплення, другі-ж пи-во для прохолоди пили, а третим нагадали ся недоїджені вечері, то покрикували на Жида за хлібом та селедцями...

Коли-ж собі під'їли тай підпили, простигли міцно з завзятя тай зачали поволи розходити ся, нічо не постановивши.

Матій же враз із Кубусом тай Антком, ко-трий уже ввесь час на боці держав ся та щось-то своє міркував, пішли до Клемба тай застав-ши ще господарів, посполу з ними врадили щось на завтра тай тихо розійшли ся по хатах.

Тай ніч уже була пізна, сьвітла погасли в хатах, тишина впала на село, що лиш десь-не-десь собака гавкнула, або вітер зашумів, що

перемерзла деревина товкла ся в сумерках о себе, немов би вороги, а потім довго та тріваюно шуміла. Приморозок узяв порядний, плоти побіліли від инею, але якось зараз із-півночи, звізди сховали ся, потемніло тай зробило ся на сьвітї мрачно, страшно якось... Увесь нарід лежав у сні, але сон був тяжкий тай горячковий, бо раз-у-раз ісхоплював ся плач дїтий, ба хтось будив ся в потах тай таким чуднім ляку, що отче-нашем душу кріпити мусїв; де знов гуканя якісь-то спати не давали, що схаплювали ся дивити ся чи не злодії; не один же кричав з просонку, кажучи потім, що мара його душила; ба десь собаки завили так жалібно, що серця блїдли з трівоги, страхітних віщувань тай побоювань...

Ніч волїкла ся довго й тяжко, обпрядуючи душу трівою, несупокоем тай страшними снами, повними мар і горячкових привидів.

А скоро лиш зазоріло, що сьак-так розідніло тай який-такий очи розжмурих тай важку, сонну ще голову підносив, Антек побіг на дзвінницю тай зачав бити в дзвін, мов би на пожар...

Марно йому боронив Ямброжи посполу з орґанїстим, кляв їх, хотїв навіть бити тай своє робив з усеї моци.

Дзвін же бив поволи, безперестанно та так-то мрачно, аж страх упав на серця, то люде затрівожені, перелякані вибігали на пів-одягнені питати ся що стало ся, тай лишали ся вже перед хатами мов би закаменїлі, так заслухані, бо дзвін усе бив тай гудїв мрачним, великим голосом, аж земля дрожала, аж перелякане птаство тікало д'лісам, а нарід перетрівожений хрестив ся тай скріпляв ся в собі, бо вже-ж і Матїй, Кобус тай другі бігали по селї, лускаючи колами у плоти тай кричучи:

— На лїс! На лїс! Виходи, хто живий! Під коршму! На лїс!...

То й на глум одягали ся, що не один іще в дорозі дощипав ся тай отченаш кінчив тай біг бігцем під коршму, де вже стояв Кломб із декотрими господарями...

Закишіли швидко дороги, оплітки, обійстя, закипіли раптом усі хати, діти зняли немалий вереск, жінки кричали крізь сади, метушня настала така, біганина, мов би горіло у селі...

— На ліс! Хто лиш має з чим, косу то косу, ціпи, коли, сокири, а брати!

— На ліс! — сим криком трясло ся повітря тай гуділо все село.

День уже зробив ся порядний, та тихий був, ясний, замрачений іще тай морозистий, деревина стояла в инею мовби в павутиню, дороги хрупотіли під ногами слабими грудками, води стяли ся, що повно було замерзлих калабань, мов того потрісканого скла, в нїздрях вертіло гостре, свіже повітря та таке слухливе, що по всьому світу йшли тоті крики та гомін.

Але притихало поволи, бо завзятість переймала серця тай якась люта, певна себе, неподатлива міць закаменила душі тай обгортала їх у таку гостру повагу, що мовкли несвідомо, поринаючи в собі.

Товпа все росла, зайняли вже увесь майдан перед коршмою аж по дорогу, стоячи густо, плече в плече, та ще приходили припізнені.

Здоровкали ся мовчки, кождий ставав де попало, обзираю ся навкруги тай чекав терпляче на старшину, котра пішла по Борину.

Перший-же був у селі, то йому належало ся нарід повести, без него ні один господар не рушив би ся.

То й стояли терпляче та тихо, мов той ліс ізбитий у гущавину тай заслуханий у голоси, які з него йдуть, тай у ті булькоти потічків, що десь поміж корінцями пливуть... лишиноді те яке слово перелетіло, ба чийсь кулак вихопив ся

вгору, ба чиїсь очи спалахнули бистріще, ба баранячки захитали ся міцніше, ба чиєсь лице почервоніло дужше, тай знов нерухоміли, що видавали ся мов ті снопи, повкладані біля себе густо.

Коваль надлетів, перепихав ся крізь товпу тай зачав нарід відводити, страшити, що за загадуване все село піде в кайдани тай пропаде, а за ним мельник повторяв те саме, але ніхто не дивив ся на них ані не слухав — бо знали-ж добре, що оба дворови вислугують ся тай свій мають інтерес у перепинюваню.

Тай Рохо прийшов тай слізно представляв подібно — не помогло.

Аж нарешті й ксьондз надлетів тай став своє правити — не послухали, стояли непорушно, навіть ніхто шапки не зняв, ніхто його в руку не поцілював а хтось навіть голосно крикнув:

— Платять йому, то править!

— Проповідю кривди не заплатить! — докинув хтось глумливо.

А так дивили ся мрачно тай завзято, що ксьондз розплакав ся, раз-у-раз на всі сьвятощі закликаючи, аби стямили ся та до домів розійшли ся, але не скінчив, бо прийшов Борина тай увесь нарід до него відвернув ся.

Матій, блідий мов стіна тай гострий, що аж мороз ішов від него, але очи горіли йому як вовкови, йшов випрямлений, хмарний та певний себе, знакомиці здоровкав махом тай очима по людях водив, розступали ся перед ним, роблячи вільний перехід, а він виліз на колоди, лежачі перед коршмою, та поки промовив, зачали в товпі кричати:

— Ведіть, Матію! Ведіть!

— На ліс! На ліс! — верещали другі.

Аж як утихло, похилив ся, простер руки тай став великим голосом кричати:

— Народе християнський, Поляки справедливі, господарі та комірники! кривду нам усім заподіяно, кривду рівну, якої ні стерпіти ні подарувати! Двір ліс наш рубає, двір нікому з наших роботи не давав, двір раз-у-раз на нас наступає тай на пропадок веде! Бо й не стямити ані тих кривд, тих фантовань, тих шкід та доїдань, які ввесь нарід терпить! Подавали-сьмо до суду — що йому хто зробить! Їздили-сьмо з жалобою — марно. Але перельяло ся, рубає наш ліс! Чи позволимо-ж ми на се, що?

— Ні, ні! не дати! Розігнати, обезвічити, не дати! — кричали, а лиця сірі, хмарні, сумні, розблисли раптом мов би громами, сто кулаків замихтіло в повітря тай сто гірл заруло, а гнів потряс серцями.

— Наше право, а ніхто його нам не признає; наш ліс, а рубає його! То й що-ж ми, сироти, діяти мемо, коли ніхто на світі за нас не дбає а всі кривдять, що?... Народе любий, люде християнський, Поляки, се кажу вам, що ради іншої вже нема, лише самі мусимо добра свого боронити, всею громадою йти тай ліса рубати не дати! Усі ходім, хто йно живий, хто йно ногами рухає, всім селом, усі, як один! Не бійте ся нічого, люде, не бійте ся, наше право, то й наша воля тай правда наша, а всего села вкарати не вкарають!... За мною, люде, збирати ся духом, за мною. На ліс! — ревкнув міцно.

— На ліс! — відверескнули всі враз, настала метушня, товпа загойдала ся, розпукла ся тай з криком кожний біг бігцем домів способити ся, що зняло ся горячкове, квапне ввиханє, перебираня, запряганя, витяганя саний, ирзанє коний, верески дітий, проклони, ба жіночі плачі, що лиш село трясло ся від приготов, а може в які два отченаші, вже нарихтовані валили на тополеву, де ждав Борина в санях із Плошкою, Клембом тай що першими.

Поставали в ряди, як кому попало, хлюпи, парубки, жінки, ба й діти старшенькі рушили; хто був саньми, хто кінно, хто возом, а решта, майже все село, пішки вибрала ся тай збила ся в гущавину, немов у той загін довгий, шумячий збіжем, перерослий червіню жіночих одеж, над котрим лише трясли ся коли несогірші, ба іралі заржавілі, ба ціпи, а сям і там, мов блискавка, замихтіла коса, так мов би на рілю тяг нарід, лише що не було сьміхів, жартів тай весіля. Стояли тихо, замрачені, гострі, готові на все, а коли вже настав час, Бороина встав у санях, обкинув нарід очима тай крикнув хрестячи ся :

— В імя Отца і Сина і Духа сьвятого !
Амінь, у дорогу !

— Амінь ! Амінь ! — привторили, а що власне зателенькала сигнатурка, видко ксьондз із службою виходив, то хрестили ся, знимали шапки, били ся у груди, а який-такий зітхнув жалібно, тай рушали супокійно, міцно тай мовчки тай майже всім селом, лише коваль причак десь ув оплітках, перекрав ся до хати, скочив на коня тай почвалав бічними дорогами до двора, Антек же, котрий був від самої появи батька сховав ся у корчму, скоро рушили, взяв від Жйда фузію, сховав її під кожух тай побіг ід лісам на попереки полями, навіть не обзираючи ся за громадою...

А нарід рушив жваво за Бороиною, що їхав по переду.

Тут же за ним тягли Плошки, кілька їх було з трьох хат, зо Стахом по переду, нарід був не гарний, але пискатий, шумний тай дуже в себе вповаючий.

А за ними Сохи, котрих вів солтис.

А треті були Вахніки, хлопи дрібні, сухі, але завзяті, мов оси.

А четверті йшли Големби, Матій їх вів, не багато їх було, лише що значили за пів села, бо самі забіяки неподатливі тай росли, мов дубе.

А п'яті Сікори, присадкуваті мов пні, жили в тай воркiтливi.

А далі Клемб'яки тай инша молодь, висока, буйна, сварлива тай на всякі бійки ласа, котру вів Гжеля, вiйтів брат.

А вкiнці Билиці йшли, Кобуси, Прички, Гульбаси, Пачесі, Бальцерки, тай хто би їх там усiх затамив.

Йшли мiцно, аж земля трясла ся, мрачні, тверді, та грізні, мов та градова хмара, що лиш поблискує, здуває ся громами, глухне, та ось-ось упаде тай увесь сьвіт розтолочить.

А за ними несли ся плачі, верески тай заводи облишених.

Сьвіт був iще змертвiлий вiд нiчного холоду, повен сонної глухоти тай оповитий у студені та склисті мраки.

Тишина залягала лiси, холод потягав гострий, тай слабий поблиск зір обчервонював вершки тай сипав ся де-не-де на блідi сніги.

Лише на Вовчій долині гриміли гуки валячої ся раз по раз деревини, бите сокир i пронижуючий, скрегітливий виск пил.

Валили лiс!...

Поверх сорок хлопа працювало вiд самого зорiня, мов би те стадо жонв упало на лiс, причепило ся до деревини тай кувало так завзято й люто, що дерева падали одно за одним, поруба росла, потяті велитні лежали покотом мов лан iстолочений, а лиш десь-не-десь, мов ті тверді рiп'яхи, стриміли стрункі насiнники, похиляючи ся важко, мов матери, жалiбно плачучі за побитими, десь-не-десь шелестіли сумно недотяті корчі, ба якась деревина — небога, котрої барда не схопила, диготiла трiвножно — а скрізь, на скатертях потоптаних снігiв, немов на тих смертних одiялах, лежала побита деревина, купи галузя, мертві вершки тай могутні колоди, на обдерті

та почетвертовані трупи похожі, потоки-ж жовтого триня розслизали ся в снігах, немов та жалібна кров ліса.

А навкруги над порубою, мов над відчищеною могилою, стояв ліс ізбитою, високою тай непрохідною гущавиною, мов ті приятелі, свояки та знакомиці, що стали похиленою товпою та в трівожній мовчанці, зо здавлюваним криком розпуки, наслухають падаючих у смерть тай дивлять ся заціпенілі на невмолимому кішню.

Бо рубачі йшли наперед безперестанку, розвели ся в широку лавицю тай поволи, мовчки, всаджували ся в ліс, от-як непереможний, що мрачною, високою стїною до купи збитих пнів заступав їм дорогу, та так-то вкривав величезністю, що счезали геть у тіни конарів, лише барди блискали в сумерках тай били невтомно, лише свист пил не переставав ані на мінуту, а що трохи деревина якась хитала ся тай раптом мов та птиця зрадливо схоплена у сильця, відривала ся від своїх, била галузем із смертним зойком падала на землю — а за нею друга, трета, десята...

Падали сосни величезні, вже зі старости обзеленілі, падали ялиці, немов у згрібні капоти вдягнені, падали й дуби бурі, бородами сивих мохів оброслі — мов ті старці, котрих громи не перемогли тай сотки років не сторожили, а барди на смерть повели, тай тільки іншої, підліщої деревини, — та хто се висловить кільки, тай якої падало!

Ліс мер із зойком, дерева падали тяжко, мов ті хлопи в бою стиснені та перті одні по через одних, неподатливі, кріпкі, лише що биті міцю непереможною, що ані Сусе крикнути не крикнуть і враз усею лавою хилять ся тай у холодну смерть падуть.

Лиш зойк ішов по лісі, земля дрожала раз-у-раз від валених дерев, барди гатили без

устанку, скрегіт пил не переставав, а свист га-лузя, не мов той здох остатний, продирав по-вітре.

Тай так ішли години за годинами, а чим раз нові пороги дерев завалювали поруб тай робота не вгавала.

Сороки скреготали, вішаючи ся по насін-никах, ба иноді стадо ворон перелітало з кар-канєм понад те поле смерти, ба зьвір який ви-сував ся з гущавини, ставав на краю тай довго водив ісклистими очима по збитих димах ва-тер, по падаючих деревах, а зуздрівши людей, із криком утікав.

А хлопи рубали завзято, вжираючи ся в ліс, мов ті вовки, коли стадо здогонять, а воно зібе ся в купу тай заціпеніле смертно, побеку-ючи, жде, поки остатна овечка не впаде під зубищами.

Коли се, по сніданку, як сонце підняло ся на тільки, що иней став іскапувати а золоті па-вуки сьвітла повзли лісом, зачув хтось далекий гомін.

— Люде якісь ідуть цілою громадою — сказав котрийсь, притуливши вухо до дерева.

Тай дійсно гомін був чим раз то близ-ший тай виразнійший, що швидко почули ся окрім покрики тай глухий лопіт богатьох ніг, а не минуло й Богородице Діво, як на доріжці, йдучій від села, замерехтіли сани, котрі швидко вскочили на порубу, стояв у них Борина, а за ним кінно, возами тай пішки, висипувала ся гу-ста товпа жоноти, хлопів тай підростків, а все те, піднявши лютий крик, почало перти на ру-бачів.

Борина зіскочив із саний тай побіг по пе-реду; за ним же, хто де лише примістив ся, ле-тіли другі: хто був із буком, хто знову грізно вимахував вилами, дехто ціп держав міцно в ру-ках, инший косою поблискував, а ще инший із

простою галузою, а як жінки, то просто з кігтями та вереском, а всі метнули ся на переляканих рубачів.

— Не рубати! Вара від ліса! Наш ліс, не дозволяємо! — верещали враз, що ніхто й не вирозумів, чого вони хотіли, коли се Боруна став коло струпешілих тай гукнув, аж на весь ліс ляснуло:

— Люде з Модлиці! люде з Ржепок тай відки-сьте ще є, слухайте!

Притихло трохи, а він знов кликав:

— Заберіть, що ваше, та йдїть із Богом, рубати забороняємо, а хто би не послухав, з усім народом мати ме діло!...

Не впирали ся, бо гострі-ж лиця, буки, вила, ціпи тай тільки народу розгніваного, готового до бійки, проймало страхом, то зачали зговорювати ся, скрикувати ся, барди за пояси втикати, пили збирати тай купити ся з гнівним воркотом, особливо Ржепчаки, бо шляхта-ж була тай від віків у сусідських сварках із Липчаками, то проклинали голосно, тріскали бардами, грозили, але хотя-не-хотя, вступали ся силі, нарід же кричав грізно, наступав на них тай випихав у ліс.

Інші-ж розбігли ся по порубі гасити ватрища тай валити повкладані сяжні, а баби з Козловою на переді, зуздрівши халаші з дощок на краю поруби, полетіли туди, тай нузе їх розривати та розтягати по лісі, аби й сліду не лишило ся.

Боруна-ж, коли рубачі вступили ся так легко, скрикував господарів тай підмовляв їх, аби всею громадою тепер до двора йти тай заповісти дідичеві, аби не важив ся ліса рушити, поки суди не віддадуть, що хлопське. Та поки зговорили ся, поки виміркували що робити, аби було як найліпше, баби підняли крик тай стали безладу тікати від халашів, бо кільканацять коний вискочило з ліса тай їхало їм за потилицями.

Двір звіщений, приходив рубачам на підмогу.

На чолі парубків їхав ржондця, вскочили на порубу гостро тай зараз із місця дігнавши жоноту, зачали її прати нагайками, а ржондця, хлоп мов тур, бив перший тай кричав.

— Злодії! Вошивці! Нагайками їх! У воловоди, до криміналу!

— Купою, купою, до мене, не давати ся! — верещав Борина, бо нарід уже розлітав ся переляканий, але на сей голос задержували ся в місці, не вважаючи на нагайки, що прали неодних уже по головах, бігцем, заступаючи руками голови, бігли д' старому.

— Буками псубратів! Ціпами в коні! — кричав роз'юшений старий тай схопивши якийсь кіл, перший кинув ся на двірських, а прав куди попало, за ним же, мов той ліс вихорою гніву проїнятий, збили ся хлопиплече в плече, цїп коло цїпа, вила коло вил і з величезним криком кинули ся на двірських, пражучи чим хто лиш міг досягнути, аж задудніло, мов би хто горох на підлозі вилущував.

Зняли ся верески нелюдські, проклони, рзанє штовханих коний, зойки ранених, глухі та часті вдари колів, хроплива вовтужня та дикі покрики побоевища.

Двірські боронили ся порядно, матїркували тай били не гірше від хлопів, але стали врешті мішати ся тай подавати ся взад, бо коні, биті цїпами, ставали дуба тай з ирзанєм повертали ся взад, коли се ржондця, бачучи що діє ся, потис свого буланого тай скочив у цілу купу народу, д' Борині, але лиш тільки його було видно, бо тут же заскрипіли цїпи тай кількадесять біяків упало на него, а кількадесять рук ухватило його з усіх боків, тай істягло з коня, що мов той корчик, рийкою підважений, вилетїв у повітре тай упав у сніг, під ноги, що ледви його Борина

захистив тай заволік безтямного в безпечне місце.

Змотало ся тоді все раптом, як коли вихор ударить ненадійно в копи, закрутить, що лиш один нерозізнаний клубок учинить ся, котить ся полем тай перевалює по загонах; крик підняв ся страшений тай такий заколот, такий закрут, що вже нічо не було видко, лише спутані купи, валяючі ся по снігах, лиш кулаки валячі скажено, а часом, якийсь виривав ся з купи тай тікав мов біснுவатий, але вертав ся швидко тай з новим криком, з новою скаженістю, кидав ся до бійки...

Прали ся по одному тай купами, водили ся за горлянки ба за чуби, місили ся колінами, шматували ся до живого мяса, а перебороти ся ще не могли, бо двірські позіскакували з коний, невступаючи ся ані на крок, тим більше, що приходила їм раз-у-раз підмога, бо рубачі перейшли на їх бік тай порядно підпирали, перші Ржепчаки гурмою та мовчки, мов ті лихі собаки, кинули ся помагати, а вів усіх побережник, котрий в остатну мінуту появив ся, а що хлоп був як бик, силач, голосний на околицю, а притім загонистий тай свої справи з Липцями маючий, то перший кидав ся, сам один на цілі купи, розбивав голови кельбою фузії, розгоняв тай так то прав, що най Бог боронить.

Пішов на него Стахо Плошка, аби його придержати, бо вже нарід зачав перед ним утікати, то його вхопив за горлянку, обкрутив над собою тай гепнув на землю, мов той вимолочений сніп, аж Стахо впав без памяти. Спочив на него котрийсь із Вахніків тай морснув його ціпом десь у плече, але дістав на відлів кулаком між очі, що лиш розпрістер рамена тай з тим словом Сусе гримнув на землю.

Нарешті вже й Матій не видержав тай кинув ся на него, але хоть хлоп був міцю одному

Анткови рівний, не видержав й отченашу, побережник його переміг, избив, у снігу обкатуляв тай до втеків присилював, а сам пішов на Борину, котрий у цілій купі тягав ся за чуби із Ржепчаками, але поки до него дібрав ся, обпали його з вереском баби, схопили кігтями, вперіщили ся в кудли, спутали та пригнувши до землі водили ся з ним мов ті кундлі, коли вівчарську собаку обпадуть, зубищами за шкіру ймуть тай мечуть ся із ним ба в сей ба в той бік.

Але вже під той час і нарід перемогав, ісчепили ся тай помішали ся, мов те листє, кождий свого ймив, душив та катулькав ся з ним по снігу, а баби наскакували з боків тай дерли за волосє.

Вереск був уже такий, заколот, кипінє, що свій свого ледви пізнав, але нарешті перемогли двірських, вже кілька їх лежало покрівавлених, а інші, змаргані, ослаблі, хильцем тікали в ліс, лиш рубачі боронили ся останками сил, ба навіть де-не-де просили змилування, але що нарід був роз'юшений на них ще більше, ніж на двірських, бо розгорів, як та віха на вітрі, то просьб не слухав тай ні на що не вважав — лише прав з усею скаженістю.

Покидали буки, ціпи, вила та счепили ся на міць, хлоп із хлопом, кулак на кулак, сила на силу, давили ся так, душили, роздирали, катулькали ся по землі, що вже примовкли верески, а лиш тяжкі харчіня, проклони та сіпанину чути було.

Такий судний день ізробив ся, що й висловити гляба!

Люде майже показали ся, завзяте ними метало тай гнів піднімав, особливо-ж Кобус із Козловою виділи ся скажені геть, що аж страх було на них дивити ся, так були обкрівавлені, побиті, а про те кидаючі ся на цілі купи.

Так не давали ся ще, та з чим раз більшим криком Липчакам, що вже зачинали ся нагинки на тікачів тай бите в десятох одного, коли побережник обігнав ся нарешті від бабів, але люто потурбований, тай через се ще скаженіщий, зачав іскрикувати своїх, а зуздрівши Борину, скочив на него, схопили ся попід пахи, обплели ся руками, мов медведі, тай, ну же бороти ся, та замахувати, та бити в деревину, бо вже були вивели ся в ліс.

На се власне надлетів Антек, іспізнав ся дуже, то став край ліса, аби вхопити трохи повітря тай зараз побачив, що з батьком діє ся.

Повів кругом половичими очима, ніхто на них не дивив ся, усі були в такій бійці, в такій сумішці, що й одного лиця не розізнав, то подав ся взад, хильцем перебрав ся д' Борині тай став на кілька кроків за деревом.

Побережник перемогав, тяжко йому йшло, бо вже був люто змарганий, тай старий держав ся кріпко, власне впали на землю, катулькаючи ся, мов ті два пси та товчучи ся в землю, але чим раз частіше старий був на споді, шапка йому злетіла, що лиш той сивий лоб підскакував по коріню.

Антек іще раз обіздрив ся, витяг із під кожуха фузію, причак тай перехрестивши ся несьвідомо, ціляв у батькову голову... та, поки спустив курок, оба схопили ся на ноги, Антек те-ж підняв ся тай фузію приклав до ока — та не стріляв, напрасний, страшенний ляк істис йому так серце, що ледви дихав, руки йому дрожали мов у пропасниці, здрігнув ся ввесь, ув очах йому потемніло тай так закрутило ся в голові, що стояв довгенько не знаючи зовсім, що з ним діє ся, коли се почув ся короткий, страшенний крик:

— Ратуйте, люде!... Ратуйте!...

Власне побережник в ту мить тріснув Борину кольбою по голові, аж кров бризнула, ста-

рий-же лише закричав, зняв руки вгору тай упав колодою на землю...

Анте́к отямив ся, кинув фузію тай скочив до батька; старий лише харчав, кров заливала йому лице, голову мав розчереплену майже на половину, живий був ще, але вже очи заходили йому мракою тай копав ногами...

— Тату! Мій Сусе! Тату! — верескнув страшенним голосом, ухопив його на руки, при-тулив до грудий та став під небеса кричати:

— Тато! Вбили його! Вбили! — вив, мов та сука, коли їй діти потоплять.

Аж кілька людей що найблизчих, почуло тай прибігло на поратівлю; поклали побитого на галузе тай стали снігом обкладати йому голову тай ратували, як лише могли. Антек же сів на землю, сіпав ся за волосе тай кричав безтямно:

— Вбили його! Вбили!

Аж гадали, що йому раптом у голові по-псувало ся.

Коли се втих, нагадав собі раптом усе тай кинув ся на побережника зо страхітним криком тай з таким божевілем ув очах, що побережник налякав ся тай став тікати, але чуючи, що його той здогоняє, відвернув ся раптом тай стрілив майже просто йому в груди, та не попав його якимось чудом, лиш тільки, що лице обсмалив, а Антек упав на него громом.

Марно боронив ся, марно виривав ся, марно з роспуки тай смертного страху змилюваня просив — Антек ухопив його в кігті, як той скажений вовк, іздушив за горло, аж гортанка захрустіла, зняв його вгору тай товк ним о дерево доти, доки остатної пари не пустив.

А потім мов би обезсебив ся, що вже не знав, що робить, кинув ся в бійку, та там, де з'явив ся, серця холонули, люде тікали зо страхом, бо лячний був, замурзаний кервою батько-

вою тай своєю, без шапки, з позліплюваним волосєм, синий мов труп, страшенний якийсь тай так надлюдсько міцний, що майже сам один ізмордував тай побив ту решту спірних, аж мусіли його врешті втихомиряти тай відривати, бо вбивав би на смерть...

Бійка скінчила ся тай Липчаки, хоть ізморовані, покалічені, обкрівавлені, наповняли ліс радісним гомоном.

Жонота перевязувала що тяжше ранених тай переносила на сани, а було їх не мало: Клемб'як один мав руку зломану, Єндріх Пачесь ногу перевалену, що ступити не міг тай ревів під небеса, коли його переносили, Кобус же був так побитий, що рушати ся не міг, Матій живу кров віддавав тай на хребет нарікав, тай інші попацили несогірше, що майже не було ні одного, котрий би цілий вийшов, але що взяли верх, то й на біль не вважаючи, покрикували весело та голосно, тай забирали ся домів.

Борину поклали на сани тай везли поволи, боячи ся, аби в дорозі не вмер, без тямки був, а з під шмат усе добувала ся кров, заливаючи йому очи тай усе лице, блідий був, як полотно, тай похажісінький на труп...

Антек ішов коло саний, задивлений переляканим зором у батька, піддержував йому голову на вибоїнах тай раз-у-раз бовтав тихо, просячо, жалібно:

— Тату! Пробі, тату!...

Люде йшли без ладу, купами, як кому ліпше було, а лісом, бо серединою дороги їхали сани з пораненими, який-такий йойкав тай постогнував, а решта сьміяла ся голосно, покрикуючи весело тай шумно. Зачали розповідати собі всячину, та хвалити ся перевагою тай кепкувати з поборених, де-не-де вже й сьпіванки зачали розливати ся, хтось знов гукав на весь

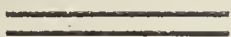
ліс, аж лунало, а всі були п'яні тріумфом, що не один потикав ся на деревину тай шпотав ся в леда який корінь...

Мало хто чув побите тай утому, бо всі серця розпирала несказана радість побіди, всі повні були весіля тай такої сили, що най би хто спротивив ся, на порох би втерли, на весь світ би сіпнули ся.

Ишли твердо, голосно, галасливо, котячи яркими очима по тім лісі, котрий хитав ся на ч головами, шумів сонливо тай сипав на них росистий опад инею — мов тими сльозами кропив.

Коли се Борина втворив очі тай довго дивив ся в Антка, немов собі невірячи, тай глибока, тиха радість розсвітила йому лице, рухнув вустами кілька раз тай із найбільшою натугою шепнув:

— Чи ти-ж се, синку?... Чи ти-ж се!..
Тай знов омлів.

[Кінець другої частини].

